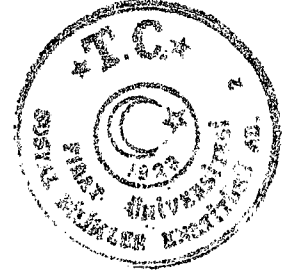

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
86039

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ORTADOĞU'DA TİCARET
(XI - XIII. YÜZYILLAR)

DOKTORA TEZİ

86039

DANIŞMAN

Doç.Dr. Mehmet ÇELİK

HAZIRLAYAN

Sezgin GÜÇLÜAY

TE. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ELAZIĞ - 1999

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ORTADOĞU'DA TİCARET
(XI - XIII. YÜZYILLAR)

DOKTORA TEZİ

Bu tez 26 / 02/1999 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Doç.Dr. Mehmet ÇELİK

Üye

Prof. Dr. Abdülhakker Yavaşlı

Üye

Prof. Dr. Mustafa Ertürk

Yukarıdaki Jüri Üyelerinin İmzaları Tasdik Olunur.

Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK

ECYÜREK KURULU
DOKÜMENTASYON MERKEZİ

ÖZET

Doktora Tezi

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ORTADOĞU'DA TİCARET
(XI. - XIII. YÜZYILLAR)

Sezgin GÜÇLÜAY

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
1999; Sayfa : 253

Ortadoğu bölgesi sahip olduğu doğal zenginlik ve coğrafi konumundan dolayı, çok eski dönemlerden itibaren yoğun bir iktisadi ve ticari canlılık yaşamaktaydı. Zira Ortadoğu dönemin önemli ticari emtialarının bulunmasından, yine Avrupa ile Uzakdoğu arasında bir köprü vazifesi görmesinden dolayı, tarihin her döneminde büyük bir öneme mazhar olmuştur.

İslamiyetin yayılışı döneminde özellikle Avrupalı tüccarlara kapanan bölge, Haçlı Seferleri ile yeniden eski canlılığına kavuşmuştur. Böylece Haçlı Seferleri dini boyutu yanında iktisadi ve ticari boyutuyla ön plana çıkmıştır.

Selçuklu Devleti, bu dönemde ticareti teşvik amacıyla tüccar milletlerle antlaşmalar yaparak, bir takım imtiyazlar dahi vermiştir. Yine Selçuklu devleti, ticari hayatın daha rahat ve iyi işleyebilmesi için buna yönelik alt yapı hizmetlerini de ihmal etmemiştir.

XI. - XIII. yüzyıllarda Ortadoğu ve Avrupa'da ticari işlemlerin daha hızlı ve daha güvenli yapılmasını sağlayacak, bankacılık, çek, havelle ve senet gibi işlemler daha yaygın bir halde kullanılmıştır. Yine bu dönemde tüccarlar sermaye ve emeklerini birleştirerek şirketler kurarken, aralarında dayanışmayı sağlayan hak ve hukuklarını koruyan tüccar birlikleri kurulmuştur.

Selçuklular döneminde Ortadoğu ticaretini etkileyen siyasi ve beşeri olaylar da meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler : Ticaret, Ortadoğu, Selçuklular, Yollar, Haçlı Seferleri

RÉSUMÉ

Thèse de Doctorat

LE COMMERCE AU MOYEN ORIENT À L'ÉPOQUE DES
SELDJUKIDES
(XI.-XIII. SIÈCLES)

Sezgin GÜÇLÜAY

Université Firat
Institut des Sciences Sociales
Département de l'Histoire
1999; Page : 253

Le Moyen-Orient, grâce à ses richesses naturelles et sa situation géographique gouvait, à partir des âges bien antérieures, d'une grande activité économique et commerciale. Du fait qu'il se trouve dans cette région des produits commerciaux importants, à cette époque, et que cette même région a eu le rôle d'un pont naturel entre L'Europe et l'Extrême-orient, à pour toutes les époques de l'histoire bénéficié d'une grande importance.

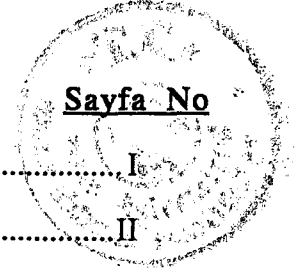
Des l'époque de la propagation de l'Islam, Le Moyen-Orient ferme ses portes aux commerçants, en particulier européens puis regagne son ancienne activité avec le commencement des croisades, ce qui marque le côté économique et commercial des croisades à côté de ses dimensions religieuses. D'autre part, on voit que l'Etat seldjukide, dans le but d'encourager le commerce, se permet de donner certaines privilèges en faisant des accords avec des paysans commerçants. Pour assurer la marche complète et définitive de la vie commerciale, ces mêmes Seldjukides n'ont pas négligé de créer les bases de l'économie fondamentale.

Du XI. au XIII. Siècle au Moyen-Orient et en Europe, nous voyons que, pour assurer la rapidité et la sécurité des activités commerciales, des opérations de banques, l'usage des chèques, des ordres de paiement et des actes est beaucoup plus répandu. On constate aussi que de divers commerçants unissent d'une part leurs capitaux et leurs efforts à fin de composer de grandes compagnies, créent d'autre part des associations commerciales pour garder leurs solidarités et défendre leurs droits.

Il y a aussi des événements politiques et sociaux, au Moyen-Orient à l'époque Seldjukide qui ont eu des influences positives ou négatives sur la vie économique et commerciale.

Mot-Cleé: Le Commerce, Le Moyen-Orient, Les Seldjukides, Les Chemins, Les Croisades

İÇİNDEKİLER

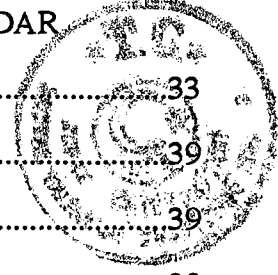

İÇ KAPAK.....	I
ONAY	II
ÖZET	III
RÉSUMÉ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ.....	X
KISALTMALAR	XI
KONU VE KAYNAKLAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
1. TİCARET VE TÜCCAR.....	1
2. ORTADOĞU'NUN İKTİSADİ BOYUTU	5

BİRİNCİ BÖLÜM

İLKÇAĞ'DAN SELÇUKLULAR'A KADAR ORTADOĞU TİCARETİ.....	8
1. ROMA HAKİMİYETİNE KADAR ORTADOĞU TİCARETİ	8
1.1. Mezopotamya'da Ticaret.....	8
1.2. Mısır'da Ticaret	14
1.3. Anadolu'da Ticaret.....	17
1.4. İran'da Ticaret.....	21
1.5. Suriye ve Filistin'de Ticaret.....	22
1.6. Yunanlılar'da Ticaret.....	26
1.6.1. Eski Yunanlılar'da Ticaret.....	26
1.6.2. Helenizm Döneminde Ticaret.....	28
2. ROMA HAKİMİYETİNDEN İSLAMİYETİN DOĞUŞUNA KADAR ORTADOĞU TİCARETİ	31

3. İSLAMİYETİN YAYILIŞINDAN SELÇUKLU HAKİMİYETİNE KADAR	
ORTADOĞU TİCARETİ	33
4. ESKİÇAĞ'DA TİCARETİN ALT YAPISI	39
4.1. Yollar	39
4.1.1. Karayolları	39
4.1.2. Denizyolları.....	43
4.1.3. Nehir yolları.....	46
4.2. Emtia.....	47
4.3. Para ve Fiyatlar	48
4.4. Bankacılık.....	50
4.5. Gümrük	51

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARETİN POLİTİKASI VE MÜESSESELERİ	54
1. TİCARET POLİTİKASI.....	56
1.1. Ticari Hedeflere Yönelik Fetihler	58
2. TİCARİ İMTİYAZLAR.....	62
2.1. Bizans Devleti'nin Tüccar Uluslara Verdiği İmtiyazlar.....	62
2.1.1. Venediklilere Verilen İmtiyazlar.....	62
2.1.2. Cenevizliler'e Verilen İmtiyazlar.....	64
2.1.3. Pizalılar'a Verilen İmtiyazlar.....	65
2.2. Selçuklu Devleti'nin Batılı Devletlerle Yaptığı Ticari Antlaşmalar ve Verdiği İmtiyazlar	68
2.2.1. Selçuklular'ın Kıbrıs ile Yaptığı Antlaşma	68
2.2.2. Selçuklular'ın Venediklerle Yaptığı Antlaşma ve Verilen İmtiyazlar	71
3. MÜESSESELER	76
3.1. Gümrükler	76
3.1.1. İç Gümrükler	78
3.1.2. Dış Gümrükler	79

VII

3.2. Gümrüklerde Alınan Ek Vergiler.....	80
3.3. Gümrüklerin Tahsili Usulü ve Gümrük Memurları.....	82
4. BANKALAR.....	84
4.1. Bankacılık İşlemleri.....	85
4.2. Kredi usulleri.....	86
5. BİRLİKLER.....	88
6. ŞİRKETLER.....	90
7. PARA.....	92
8. FİYATLAR.....	98
9. TİCARİ TEDBİRLER VE YASAKLAR.....	105
9.1. Kaçakçılık Olayına Karşı Alınan Tedbirler ve Koyulan Yasaklar	106
9.2. İhtikâr Olayına Karşı Alınan Tedbirler ve Yasaklar	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARİ EMTİA	111
1. ZİRAİ ÜRÜNLER VE TİCARETİ	111
2. SİNAİ ÜRÜNLER VE TİCARETİ	114
2.1. Mamül Sanayi Ürünlerinin Ticareti	114
2.1.1. Şeker Ticareti.....	114
2.1.2. Dokuma Ürünleri (Kumaş, Halı) Ticareti.....	114
2.1.3. Kağıt Ticareti	117
2.1.4. Cam Ticareti	118
2.1.5. Silah Ticareti.....	119
2.2. Ham ve Yarı Mamül Sanayi Ürünlerinin Ticareti	120
2.2.1. Kereste Ticareti.....	120
2.2.2. İpek, Pamuk, Yün ve Keten Ticareti	122
2.2.3. Kürk Ticareti	124
2.2.4. Bakır Ticareti	125
2.2.5. Demir Ticareti.....	125

VIII

2.2.6. Şap Ticareti.....	127
3. BAHARAT TİCARETİ.....	129
4. KÖLE TİCARETİ.....	132
5. CANLI HAYVAN TİCARETİ.....	135
6. ALTIN VE GÜMÜŞ TİCARETİ.....	137

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ MEKANLAR VE ALTYAPI HİZMETLERİ.....	139
1. ŞEHİRLER.....	139
1.1. Anadolu'nun Önemli Ticaret Şehirler ve Limanları.....	141
1.2. Ortadoğu'nun Önemli Ticaret Şehirler ve Limanları.....	148
2. YOLLAR.....	159
2.1. Anadolu'nun Kara ve Deniz Ticaret Yolları.....	159
2.2. Ortadoğu'nun Kara ve Deniz Ticaret Yolları.....	162
2.3. Bölgenin Önemli Nehir Yolları.....	164
3. TAŞIMACILIKTA KULLANILAN ARAÇLAR.....	166
4. KERVANSARAYLAR VE HANLAR.....	168
5. ÇARŞILAR.....	178
6. PAZAR VE FUARLAR (PANAYIR).....	184

BEŞİNCİ BÖLÜM

TİCARETİ ETKİLEYEN UNSURLAR.....	189
1. SAVAŞLAR.....	189
1.1. Haçlı Seferleri'nin Dönemin Ticaretine Olan Etkileri.....	194
1.1.1. Venedik Ticaretine Olan Etkisi.....	198
1.1.2. Ceneviz Ticaretine Olan Etkisi.....	201
1.1.3. Amalfi Ticaretine Olan Etkisi.....	202
1.1.4. Floransa Ticaretine Olan Etkisi.....	203
1.1.5. Piza Ticaretine Olan Etkisi.....	204

1.2. Moğol Hakimiyetinin Dönemin Ticaretine Olan Etkisi.....	205
2. AMBARGOLAR	211
3. DOĞAL AFETLER	213
3.1. Kıtılıklar	214
3.2. Depremler	219
3.3. Salgın Hastalıklar	221
3.4. Çekirge Salgınları	227
SONUÇ	229
BİBLİYOGRAFYA	234
EKLER.....	251
ÖZGEÇMİŞ.....	

ÖNSÖZ

Ortadoğu, tarihin her döneminde siyasi, sosyal ve iktisadi yönden önemini korumuş olan geniş bir coğrafyadır. Zira üç büyük din bu coğrafyada doğmuş ve yayılmış, büyük medeniyetler yine burada doğup gelişmiş, çok büyük siyasi çatışmalar yine bu bölgede sahnelenmiştir. Tarihinin her döneminde siyasi ve dini çalkantıların yaşandığı bölge incelediğimiz dönem olan Selçuklular devrinde (XI-XIII. yy) de aynı olaylara sahne olmuş, bu da dönemin ticari hayatını doğrudan doğruya etkilemiştir.

Sahip olduğu doğal zenginlikler, dini potansiyeli ve coğrafi konumu itibariyle dünyanın hedef noktası haline gelen ve günümüzde de aynı özelliğini koruyan Ortadoğu'nun daha ziyade siyasi ve dini tarihiyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bölgenin iktisadi ve ticari boyutu ve bunun sonuçlarıyla ilgili çalışmalar ise, yoğunlukla siyasi olaylarla ilgili çalışmaların içerisinde eritilmiştir. İşte biz, XI.-XIII. yüzyıllarda Selçuklular Dönemi'nde Ortadoğu'daki ticari faaliyetleri incelerken, daha önceki dönemlere de atıflar yaparak, bölgenin iktisadi ve ticari boyutunu daha net bir şekilde gözler önüne sermeye çalıştık.

Tezimizi hazırlarken, her çalışmada olduğu gibi biz de bir takım güçlüklerle karşılaştık. Bu güçlükler arasında, incelediğimiz bölgenin geniş ve karmaşık olmasının yanı sıra iktisat tarihiyle ilgili çalışmaların kendine has zorlukları ve dönemin arşiv belgelerinin olmayışını sayabiliriz. Bütün bunlar çalışmamızı güçleştirdiği gibi bir takım eksiklikleri de beraberinde getirdi. Buna rağmen çalışmamız dönemin ticari hayatının yanı sıra siyasi ve beşeri olaylarına da ışık tuttuğu kanaatindeyiz.

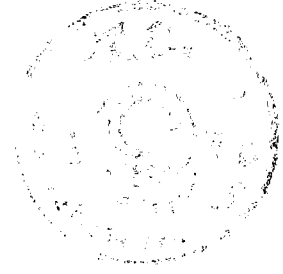
Çalışmamız, Giriş, ve beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş'in ilk kısmında ticaret ve tüccarın tanımı yapılırken, ikinci kısımda da Ortadoğu coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Birinci Bölüm'de ise, İlkçağ'dan Selçuklular'a kadar Ortadoğu Ticareti, İkinci Bölüm'de Ticaretin Politikası ve Müesseseleri, Üçüncü Bölüm'de Ticari Emtia, Dördüncü Bölüm'de Fiziki Mekanlar ve Alt Yapı Hizmetleri, Beşinci Bölüm'de ise Ticareti Etkileyen Unsurlar hakkında bilgiler verilmektedir.

Çalışmamı hazırlarken konunun tesbitinde ve hazırlanışı sırasında karşılaştığım güçlüklerin çözümünde yardım ve desteğini esirgemeyen Saygıdeğer Hocalarım Doç. Dr. Mehmet ÇELİK'e ve Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Sezgin GÜÇLÜAY

Elazığ - 1999

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.D.T.C.F.Y.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını
B.T.T.D.	: Belgelerle Türk Tarih Dergisi
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
E.Ü.	: Ege Üniversitesi
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
K.B.Y.	: Kültür Bakanlığı Yayını
M.E.B.Y.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını
S	: Sayı
s	: Sayfa
T.A.D.	: Türklük Araştırmaları Dergisi
T.D.A.D.	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
T.D.T.D.	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
T.H.İ.T.M.	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
T.T.K.Y.	: Türk Tarih Kurumu Yayını
V.D.	: Vakıflar Dergisi
yy	: Yüzyıl

KONU VE KAYNAKLAR

Selçuklular döneminde (XI.-XIII. yy) Ortadoğu'da ticaret adlı çalışmamızda, üçyüzyıllık bir süre Ortadoğu'da yaşanan milletlerarası ticari faaliyetler incelenmektedir. Ortadoğu coğrafyasının çok geniş bir alanı içine almasından dolayı çalışmamızda Ortadoğu'nun tamamı üzerinde gerçekleşen ticari faaliyetlerin değil de Ortadoğu'nun çekirdeği olarak kabul edilen Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak ve İran bölgelerindeki ticari faaliyetlerin üzerinde durulmaktadır.

Yine çalışmamızda XI.-XIII. yy'larda Ortadoğu'da yaşanan milletlerarası ticari faaliyetler hakkında bilgi verirken, yüzyılları kesin çizgilerle ayırıp, bu yüzyıllardaki ticari faaliyetleri ayrı ayrı incelemedik. Bunun altında yatan etken ise, İlk ve Ortaçağlar'daki iktisadi ve medeni alandaki değişim ve gelişmelerin çok yavaş gerçekleşmesidir. Yani bu faaliyetlerin işleyişi uzun süre aynı şekilde devam etmiştir. Bu sebepten dolayı yüzyılları ayrı ayrı ele almak, konuların tekrarından başka birşey olmayacaktı. Yalnız şunu belirtmeliyiz ki, bu dönemlerde, ticaretin işleyiş tarzı, alt yapısı ve emtia hemen hemen aynı ise de, bu dönemlerde meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar, hiç şüphesiz ki, ticareti doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. İşte bu durumlarda ticaretin akışında bir takım değişimler yaşanmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda dönemin ekonomi ve ticaretine yön veren, bu siyasi ve sosyal olay ve sonuçları hakkında da bilgiler verildi.

Bütün bunların yanısıra tezimizi hazırlarken ne tür kaynaklardan nasıl faydalandığımızı belirtecek olursan, herşeyden önce şunu belirtmeliyiz ki, ticaret tarihi, iktisadi olduğu kadar sebep ve sonuçları itibarıyla aynı zamanda siyasi ve sosyal tarihin de önemli bir parçasıdır. Zira çalışmamızı hazırlarken kullandığımız kaynak ve metod da genel tarihin kaynak ve metodundan farklı değildir. Genel tarihin bütün kaynakları, iktisat tarihinin kaynaklarıdır. Fakat bu kaynaklardan hiç birisi doğrudan doğruya iktisatla ilgili kaynaklar değildir. Siyasi ve sosyal olaylarla iktisadi olayların yukarıda belirttiğimiz bağlantısından dolayı bu serlerde yeri ve zamanı geldikçe önemine binaen iktisadi bilgilere yer verilmektedir. Özellikle dönemin çağdaş kaynakları, kronikler, seyahâtnâmeler, mesalik ve memalikler bu türden eserlerdir. İşte bu eserleri incelerken bu durumu

gözönünde bulundurmamız icap etti. Bu sebepten dolayı, bahsettiğimiz türden eserleri daha büyük bir titizlikle tarandı.

Ancak şu noktayı da belirtmek lazımdır ki, dönemin Seyahâtnâmeleri, Mesâlik ve Memalik türü eserler, zannedildiği gibi iktisat tarihi bakımından çok zengin değildir. Bu eserler, yeri ve zamanı geldikçe iktisat ve dolayısıyla da ticaretle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Bu bakımdan bu eserlerden iktisadi bilgilerin çıkartılması oldukça uzun bir zamanı aldı.

İktisadi konuların araştırılmasındaki belirttiğimiz bu tür zorlukların yanısıra bir de incelediğimiz Selçuklular dönemin arşiv belgelerinin bulunmayışı, çalışmamızı zorlaştıran bir başka unsur oluşturmaktadır.

Bütün bu zorlukların yanısıra, dönemin siyasi ve iktisadi olaylarını içeren klasik kaynaklarından, coğrafi eserlerden ve tetkik eserlerden azami ölçülerde faydalandık. Faydalandığımız bütün kaynakları burada tanıtmak, tenkit etmek lüzumsuz olduğundan biz sadece kaynaklarımızı gruplara ayırarak tanıtmayı uygun gördük.

1. Klasik Kaynaklar

Dönemin klasik kaynakları yukarıda da belirttiğimiz gibi büyük çoğunluğu doğrudan doğruya iktisadi konularla ilgili olmayıp, olayların akışı esnasında dolaylı olarak iktisadi ve ticari olaylar vurgulanmıştır. Nitekim, 1160'da Cizre'de doğan ve Ortaçağlar'ın en ileri gelen müelliflerinden olan İbn'ül Esir'in 12 ciltten oluşan, Umumi İslam Tarihi olan, hilkatten 1231 tarihleri arasındaki dönemi kapsayan, El-Kamil Fi't-Tarih adlı eserinden, incelediğimiz coğrafyada meydana gelen ve ticaretin akışını etkileyen siyasi ve beşeri olaylarla ilgili bilgilerden faydalandık.

Yine dönemin klasik kaynaklarından olan ve bu da genel İslam Tarihi'nin önemli eserlerinden İbn Kesir'in El-Bidaye Ve'n Nihaye adlı eserinde aynı doğrultuda istifade ettik.

Yine çalışmamız Ebu'l Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandi'nin Subhu'l-A'sa fi Sı'nat el-İnşâ adlı eserinden sınırlı da olsa faydalandık.

Dönemin ve bölgenin önemli ticaret şehirlerinden bir olan Haleb'in tarihi hakkında bilgi veren İbn-i Şihne'nın Yusuf b. Serkus tarafından neşri yapılan ed **Dürrü'l-Münthab** ile İbn Şeddad'ın Halep ve el-Cezire'nın tarihi coğrafyasına ait takip ettiği, el-Alakûl Hatıra adlı eserinin Halep ve el-Cezire kısmından faydalandık.

Tarihin yazıcılığında yeni bir çığırçmış, mevcut olan tarih yazıcılığını yani yalnızca olayları toplayıp düzenlemek ve abartmalarla dolu adeta destan yazıcılığı anlayışını yıkmış olan Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun'un Z. Kadir Ugen tarafından tercüme yapılan ve olaylara felsefi açıdan yaklaşan Mukaddime'sinde çalışmamızın çeşitli yerlerinde faydalandık.

Klasik kaynaklardan bizzat Selçuklu dönemi daha ziyade siyasi ve sosyal olaylarından bahsedilen ve tezimizde sınırlı da olsa Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, Ali Sevim tarafından yayınlanan Selçuklular ile ilgili bölümündenden, yine Ahmed b. Mahmud'un, Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan Selçuknâme adlı eserden ve İbn-i Bibi'nin M. Nuri Gençosman ve Feridun Nafiz Uzluk'un notlar ilave ettiği Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi'nden çalışmasından bazı kısımlarında istifade ettik.

XIII. yy'da yaşamış olan ve Ahmet Eflaki'nin Tahsin Yazıcı tarafından tercüme edilen iki ciltlik Menakibu'l-Arifin (Ariflerin Menkıbeleri)'den faydalandık.

2. Seyahatnâmeler ve Coğrâfi Eserler

Seyahatnâmeler ve coğrafi eserler bölgenin siyasi tarihlerinin yanısıra iktisadi ve sosyal tarihi hakkında daha yoğun bilgiler veren eserlerdir. Bu yüzden çalışmamızda seyahatnâmeler ve coğrafi eserlerden daha fazla faydalandık. Bu eserler arasında dönemin Arap Seyyahlarından olan ve Ortadoğu'nun önemli ticaret merkezleri ve ticari potansiyeli hakkında bilgi veren İbn Cübeyr'in er-Rihle adlı eseridir. Yine İran asıllı Nasır-ı Hüsrev'in Seyahatnâme'sinden de aynı doğrultuda istifade ettik. Çalışmamızda XIII. yy İtalyan tüccar ve seyyahı olan Marco Polo'nun 1271 yılında kaydettiği, Doğu'nun zengin ve güzelliklerini anlatan ve Ömer Güngör tarafından çevirisi yapılan Geziler kitabından istifade ettik.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz coğrafi eserlerden; İran'ın eski sülalelerinden birine mensup olan Hicri üçüncü yıl yazarlarından olan Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdullan İbn Hurdezbeh'in Abbasi Halifeliği idaresinde bulunan veya halifelere bağlı olan ülkelerin adlarını idare merkezlerini, birbirlerine olan uzaklıklarını, her ülkenin mali vergilerinin miktarının yanısıra, komşu beldeler hakkında da önemli bilgiler verdiği Mesalik ve'l Memalik adlı eseri ile, Ahmed b. Ebi Yakub Yakubi'nin Kitab'ul-Buldan'nı; ez-Zahiri'nin Kitab-ı Zübdetü'l-Keşfü Memalik ve Beyanü't-Türük Ve'l Mesalik adlı eserden istifade ederken; el-İdrisi'nin meşhur coğrafya kitabı, Kitab-ı Nüzhetü'l-Müştak İhtirakı'l Afak adlı eseri ile el-Ömeri'nin Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar adlı eserleri çalışmamızda istifade ettiğimiz coğrafi eserler arasındadır.

3. Süryani ve Ermeni Vakâyinâmeler

XIII. yy Süryani müelliflerinden olan Malatyalı Bar Hebraeus (Gregorius Abu'l-Farac, ölümü 1286), kronolojik ve tarihi bir ansiklopedik nitelik taşıyan Vakâyinâmesi'nden çalışmamızda özellikle ticareti etkileyen unsurlardan biri olan doğal afetlerle ilgili bilgilerden önemli ölçüde faydalandık.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer eser ise Urfa manastırlarının birinde başrahip olan Mateos'un, 952-1136 yılları olaylarını kapsayan Vakâyinâmesi'nden yine aynı doğrultuda faydalandık.

4. Tetkik Eserler

Çalışmamızda gerek doğrudan ticaret tarihiyle ve gerekse siyasi ve sosyal olaylardan bahsederken dolaylı yoldan da olsa faydalandığımız temel eserlere inilerek hazırlanan kaynaklar mevcuttur. Özellikle Batılı yazarla ticaret tarihiyle ilgili daha geniş çalışmalar yapmış bulunmaktadırlar. Her ne kadar bu çalışmalar Avrupa ticaret tarihiyle ilgili ise de, dönemin ticari şartlarının hemen hemen aynı olması ve coğrafyalar arasındaki

yoğun ticari ilişkiler sebebiyle incelediğimiz bölgenin ticari faaliyetleri hakkında da önemli bilgileri ihtiva etmektedir. İşte önemli oranda faydalandığımız bu eserlerden bir kaçını verecek olursak; George Lefranc'ın *Histoire du Commerce* adlı eserinde; Gustave Legaret'in *Histoire du Developpoment du Commerce* adlı eserlerinde Haçlı Seferleri ve bunun ticarete olan etkisi, ticarete konu olan ürünler gibi konularda geniş bilgiler mevcut iken; G.I. Bratianu'da *Recherches Sur Le Commerce Genoïs Dans La Mer Noire Au XIII'e Siecle* adlı eseri dönemin Karadeniz ticareti ve Genevizliler'in bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi vermektedir.

Dönemin klasik eserlerinden faydalanarak hazırlanmış yine dönemin ekonomik dolayısıyla ticareti hakkında önemli bilgiler bulduğumuz Charles Moraze'nin *Histoire E'conomiquet Sociale* adlı eserinden faydalandık.

Adolf Schaube, Haçlı Seferleri sırasında Akdeniz dünyasının ekonomik boyutu ve bu dönemde ticarete söz sahibi olan milletlerden ve bu faaliyetlerle ilgili bilgileri ihtiva eden *Handelsgeschiete Der Romanischen Völker Des Mittelmeergebiets Bis Zumende Der Kreuzzuge* adlı eserinden faydalandık.

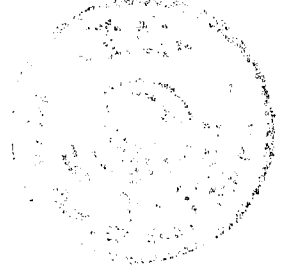
Çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturan ve ticaretin alt yapısından biri olan Kervansaraylar hakkında Karl Müller'in *Die Karaansaraim Vorderan Orient* eserinden fayalandık.

Yine W. Heyd'in Enver Ziya Karal tarafından Türkçe'ye tercüme edilen *Yakındoğu Ticaret Tarihi* adlı eserden çalışmamızın çeşitli bölümlerinde istifade ettik.

Dönemin ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler veren Henri Pirene'nin *Ortaçağ Avrupası'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi* adlı Uygur Kocabaş tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan eserinden tezimizin çeşitli aşamalarından faydalandık. Şerafettin Turan'ın dönemin ticari faaliyetlerinde birinci derecede rol oynayan İtalyanlar hakkında önemli bilgileri ihtiva eden, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, adlı eserinden; Claude Cahen'in bir kaç eserinden, Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye, Selçuklular ve İslamiyet* adlı eserlerinden faydalandık.

Faydalandığımız eserler daha geniş bir biçimde Bibliyografya'da verilmiştir.

GİRİŞ

1. TİCARET VE TÛCCAR

Kâr elde etmek amacıyla ve insanların ihtiyacı olan ürünlerin temini için yapılan geniş çaplı mal değişimine ticaret denmektedir. Nitekim İbn Haldun da ticaretin tanımını "mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak veya yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etme" ¹ şeklinde yapmaktadır. Tanımlardan anlaşılacağı üzere, gerek insanın ihtiyacı olan ürünlerin temini, gerekse kâr elde etme isteği, ticaretin temelinde insan unsurunun yattığını göstermektedir. Bu sebepten dolayı, ticaret de insanlık tarihiyle birlikte başlamıştır. Ticaretin ortaya çıkışından sonra, gelişimi, insanlık tarihinin gelişimine paralel bir gelişme kaydetmiştir. Zira birkaç ilkel insanın yaptığı trampadan yani bir malı başka bir mal ile değiştirerek ihtiyaçlarını temin etme şeklinden çok geniş boyutta gerçekleşen dünyayı kucaklayan günümüz ticaretine uzanan bir seyir takip etmiştir.

Bu gelişim sürecinde, iç ticaret dediğimiz ülke sınırları içinde gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanı sıra, ülke dışına çıkılarak başka coğrafyalara yönelik yapılan ve dış ticaret dediğimiz ticari faaliyetlerde oluşmuştur. Yani bireyler arasındaki iş bölümü sonucu küçük çaplı köyler arasındaki komşuluk ticareti ile yakın pazarlar arasındaki ticari ilişkinin yanı sıra, daha uzun mesafeleri içine alan, farklı iklim ve kaynaklara sahip olan coğrafyalar arasında yapılan şehirler ve uluslararası ticaret olarak belirtebiliriz ². Böylece ticari faaliyetlerin sınırı ve boyutu genişleyerek devam etmiştir. Bu gelişimde paranın icadının payı hiç şüphesiz ki çok büyük olmuştur.

Paranın olmadığı dönemlerde paranın yerini tutan madenler, kabuklar, boncuklar ve benzeri ürünler ticari alış-verişlerde takas olarak kullanılıyordu. Paranın icadıyla birlikte

¹. İbn Haldun, *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), M.E.B. Yayını, İstanbul, 1991, s. 354.

². Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Osman Aydoğuş), Ankara, 1985, s. 141.

alış-verişler daha pratikleşmiş, ticarete konu olan ürünlerin sayısında da büyük bir artış olmuştur.

Ticaretin insanlık tarihiyle birlikte başlamış olması, bunun ortaya çıkışının altında yatan temel unsurun ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya verebileceğimiz en önemli cevap hiç şüphesiz ki insan ve coğrafyadır. Zira insanoğlu farklı coğrafyalarda hayatını idame ederken, yaşadıkları bu coğrafyalar farklı zenginlikleri ve farklı eksiklikleri içinde barındırmaktadır. Coğrafyalar arasındaki iklim, yeryüzü şekilleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından farklılıklar, coğrafyanın her yerde aynı cömertlikte olmayışı insanları ve toplumları birbirine muhtaç etmekte, aralarında alış-verişi zorunlu kılmaktadır. Bu sebepten dolayıdır ki ticaret, tarih boyunca siyasi ve dini politikanın dışında tutulmuş, din, millet farkı gözetilmeden beynelminel sürdürülmüştür. Çünkü insanın ihtiyacı ve kazanç hırsı her zaman daha ağır basmıştır. Zira bunun örnekleri oldukça bol olup, en güzel örneği ise Haçlı Seferleri sırasında görülmüştür.

Ticaretin ayrılmaz parçalarından biri olan ve ilk dönemlerden başlayarak bu faaliyetin en önemli ögesi olan tüccarın zamanın içindeki önemi ve gelişimine bir de bakmamız icap etmektedir. Tüccarın durumu da ticaret gibi zamanla birlikte değişmiştir. Ticari faaliyetler İlk ve Ortaçağlar'da günümüz ticaretinden çok farklı olarak, çok güç şartlarda sürdürülmektedir. Zira bu dönemlerde gerek deniz yolu ve gerekse kara yoluyla farklı coğrafyalara giden tacirler, çok uzun mesafeleri çok uzun bir sürede katedebiliyorlardı. Aylarca yollarda kalan tacir bu süre içinde çok farklı tehlikelerle karşı karşıya kalabilmekte, çeşitli korsan ve hırsızlara karşı mücadele vermek zorunda idi. Bu dönemde tehlikelerle karşı karşıya olan tüccarın uğradığı zararların temini için veya herhangi bir tehlikeye karşı, teminat altına alan kanuni bir hakkı bulunmuyordu. Ancak bu tür teminatlar bazı devletler tarafından, hükümetler bazında özel bir takım antlaşmalar yoluyla veriliyordu ³. Mesela, Selçuklular'ın Venedik ve Kıbrıs'la yaptıkları ticaret antlaşmalarında bu tücar ulusların herhangi bir saldırı neticesinde uğrayacakları zararın

³. Gerhard Köhnen, *Dünya Ekonomi Tarihi* (Çev: Tunay Akoğlu), İstanbul, 1965, s. 77-78.

Selçuklu Devleti tarafından ödeneceğine dair teminat verilmiş ⁴, böylece devlet sigortası dediğimiz uygulama da gündeme gelmiştir. Bu tür güvenceye ne yazık ki her zaman sahip olamayan tüccar can ve mal kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı bu dönemlerde ticaretle uğraşanların sayısı oldukça az idi. Çünkü herkes bu zorlukları ve tehlikeleri göze alamamaktaydı. Bu işi yapan kişiler bir yerde macera perest insanlardı. Nitekim İbn Haldun'da "cür'et ve cesareti ticaretin belli başlı şartları arasında sayarak, tacirin husumete kadir, hesap ve kitapta mahir olması gerektiğini" vurgulamaktadır ⁵. Şayet kişi bu özelliklere sahip değilse kişinin ticaretten sakınması gerektiğini belirtmektedir ⁶.

İlk ve Ortaçağlar'daki ticaretin zorlukları ve bu yüzden daha az taleplisinin olmasının yanı sıra, bu işle uğraşanların büyük kârlar sağladıkları ve toplumda iyi bir noktada bulundukları gerçeğini de unutmamamız gerekir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, ticaret bir yerde bulunmayan veya az bulunan bir malın, başka bir yere para karşılığında satılması olduğuna göre ticarete konu olan mallar her halukârda insanların ihtiyaçları olan mallardır. O halde tüccarlar her ne suretle olursa olsun mallarını satamama gibi bir endişe içerisinde değildi. Ayrıca bu dönemde talebin arzdan daha fazla olduğu gerçeği de tüccarın elinde malının kalmayacağına bir işarettir ⁷. Yani iktisadi tabirle ticaret malının daima geniş ve büyük bir pazarı vardır. Böylece zekasını kullanan tüccar, ticaret yoluyla büyük kazançlar elde edip, toplumun diğer sosyal sınıfları içerisinde sıvılabiliyordu. Nitekim bütün klasik toplumlarda, saltanat nezdinde yükselerek, yönetime etki eden en önemli sosyal sınıf tüccar sınıfı olmuştur. Bu çağların özelliğinden dolayı, her dönemde nakit para sıkıntısı çekilmiştir. Yönetimlerin büyük ordular beslemeleri, geniş sivil bürokratik kitlenin maaşlarını ödemek için daima nakit ihtiyacı içerisinde olmuştur. İşte yönetimlerin nakit

⁴. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için s. 68-75.

⁵. Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951, s. 129.

⁶. İbn Haldun, *Mukaddime II*, s. 356.

⁷. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983, s. 132-133.

ihtiyacını gidermek için başvurdukları ve ilk akla gelen kimseler tüccar olmuştur. Bundan dolayı tüccar, yönetim üzerinde etkin bir rol üstlenmişlerdir. Avrupa'daki yansıması da aynı şekilde olmuş, mesela, XI. yy'da tüccarların pek çoğu büyük lordlara çok miktarda borç verebilecek durumda oldukları gibi, bulundukları şehirlerde kendi keselerinden kilise yaptırabilecek ve geçiş resminden muaf tutulma hakkını lordlardan satın almaya yetecek kadar büyük kârlar elde edebilmişlerdir ⁸.

Öte yandan geniş bir pazarı bulunan ticaretle zenginleşip, sivrilen tüccar kesimi, giderek büyümek suretiyle servetini nesilden nesile intikal ettirerek zamanla saltanatı, merkezi yönetimi tehdit edebilirdi. Bu da merkezi yönetimlerin hoşuna gidecek birşey değildir ⁹. Onun için bütün toplumlarda ticaret gelirine, dini, geleneksel ve ahlaki kurallara dayanarak bir kısıtlama getirilmiş, kâr hadleri ihdas edilmiştir. Geniş halk kitleleri ve tüccar malının en büyük alıcısı olan devlet hazinesi, tüccarın insafına terk edilmemiş, ticaret gelirleri kâr haddi adı altında merkezi yönetim tarafından sürekli denetim altında tutulmuştur. Yine devletler ticari faaliyetlerden vergi adı altında önemli gelirler elde etmek suretiyle ticarete ortak olmuşlardır. Aynı zamanda ticaret, devletler için önemli bir gelir kaynağını da oluşturmaktaydı.

Devletlerin tüccar üzerindeki hukuki denetiminin yanı sıra, toplumların da tüccar üzerinde manevi denetimleri vardı. Zira kendi ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar insafli ticareti yapan tüccarı hoş karşılarlarken, bunun tam tersi mal biriktirme ve yığma peşinde koşan, haris ve istismarcı tüccar (Mühtekir taifesi) hiç bir zaman hiç bir toplumda hoş karşılanmamış ve sürekli ağır tenkitlere maruz kalmıştır ¹⁰. Ancak her dönemde bütün bu manevi ve hukuki kurallar dışında hareket eden meşru olmayan yollardan daha büyük kârlar elde eden tüccarların olduğunu da biliyoruz.

⁸. Henri Pirenne, *a.g.e.*, s. 133.

⁹. Maxime Rodinson, "Le Marchand Musulman", *D.S. Richards, Islam and the Trade of Asia A Colloquim*, Oxford, 1970, s. 27.

¹⁰. S. Ülgener, *a.g.e.*, s. 70.

Sonuç olarak devletler hem ticareti teşvik etmek suretiyle ordularını ve halkının işe problemini hallediyorlar, halkın ihtiyacı olan malları temin ediyor, tüccarlardan ihtiyaç duyduğu zaman nakit alıyorlar, hem de devlet vergi adı altında merkez hazneye çok büyük gelir temin ediyordu.

Tüccarların devletlere iktisadi alanda sağladıkları kazançların yanı sıra, onların kültürel ve siyasi alanda yaptıkları hizmetleri de unutmamak gerekir. Zira bahsettiğimiz bu dönemlerde tüccar mal transferini sağlayan kişi olmanın yanı sıra, kültür mübadelesi yapan bir seyyah aynı zamanda ülkeler arasındaki diplomasiyi sağlayan bir diplomat idi. Bazen casusluk faaliyetlerini de yürütenler tüccarlardı. Tüccarlar sayesinde milletler birbirlerinden mal alıp satarken, aynı zamanda birbirlerine kültür ve medeniyetlerini de tanıtmakta ve taşımaktaydılar.

Kısacası tarihinin her döneminde ticaret ve tüccarın toplum ve devletlerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatında çok önemli yerleri bulunuyordu.

2. ORTADOĞU'NUN İKTİSADİ BOYUTU

Bilindiği gibi, İngiltere merkezli olan ve 19. yy'da sömürgecilik faaliyetlerinin ortaya çıkmasıyla beraber dünya siyasi tarih ve coğrafyasına mal olan Üç Doğu vardır. Bunlar;

a. Yakın Doğu: İngiltere'ye göre daha yakın olarak kabul edilen, Balkanlar, Karadeniz, Anadolu, Ege ve Kafkasları içine alan coğrafi bölgedir.

b. Ortadoğu: Basra Körfezi'nden Kızıldeniz ve Akdeniz'e kadar olan Suriye, Irak, Filistin, Hicaz ve Yemen'i içine alan bölge olmakla beraber bu sınırlar üzerinde kesin bir ittifak sağlanamamıştır. Bazen coğrafi olarak çizilen bu sınırlar, Afganistan ve Pakistan'dan başlayarak, İran'ı daha batıda Mısır, Habeş, Sudan ve bütün Kuzey Afrika'yı içine alan Kuzey Afrika'ya kadar uzanır. Bu suretle terim coğrafi olmaktan çıkıp, dini ve kültürel bir boyut kazanmış olmaktadır.

c. Uzakdoğu: Hindistan'ın doğusundan başlayarak Çin-Hindi, Seylan, Endonezya, kuzeye doğru Çin, Japonya, Honkok gibi pasifik bölgeleridir.

Görüldüğü gibi her üç doğu tabiri de coğrafi bir tabir değil, siyasi bir tabirdir.

Bu coğrafya içerisinde Ortadoğu dünya medeniyetinin beşiği olmuş, tarihin her döneminde devletlerin ilgi alanı, dini, siyasi ve sosyal olayların odak noktası olmuştur.

Ortadoğu iktisadi alandaki şöhretini doğu-batı ile kuzey-güney istikametinde uzanan ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması dolayısıyla kazanmıştır. Böylece ekonomik oluşum kendilerini öteden beri deniz ve kara ticaretine itmiştir ¹¹. Daha tarih öncesi devirlerden ve İlkçağlar'dan itibaren Asya ile Afrika arasında bir köprü vazifesi görürken, Avrupa ve Uzakdoğu arasındaki bağlantıyı da yine bu bölge kurmuştur. Zira İpek Yolu, Baharat ve Hacı Yolları'nın Ortadoğu'dan geçmiş olması bölgenin transit taşımacılıktaki önemini vurgulamaktadır ¹².

Ortadoğu, bahsettiğimiz dönemlerde, en yoğun ticari faaliyetlerin sürdüldüğü iki büyük deniz yani Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki ulaşımı Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla Mısır, Suriye ve Mezopotamya liman ve karayolları ile sağlamaktaydı. Ayrıca bölge Nil, Fırat ve Dicle nehirleri sayesinde ayrı bir avantaj kazanarak, nehirlerden taşımacılık ve sulama alanında faydalanmaktaydı. Nehrin geçtiği kıyılarda önemli medeniyetler ve şehirler kurulurken nehir kıyılarında üretim de oldukça rahat yapılmaktaydı. Zira Mezopotamya ve Mısır tahıl üretiminde oldukça önemli bir noktada olup, Mısır adeta tahıl ambarı olarak görülmektedir.

Stratejik önemi haiz Ortadoğu bölgesine hükmeden milletler, Avrupa ile Asya arasındaki ticareti çok kolay elinde tutabiliyordu ¹³. Bu sebepten dolayı bölge devletlerin hedef noktası olmuş, burada hakimiyet kurmak için, yüzyıllarca süren büyük savaşlar ve çekişmeler yaşanmıştır.

¹¹. Reinhard Hüber, *Arabisches Wirtschaftsleben Heidelberg*, Berlin Magdeburg, 1943, s. 1.

¹². Murat Özgür, *Türkiye'nin Komşuları, Suriye*, Ankara, 1996, s. 5.

¹³. R. Hüber, *a.g.e.*, s. 1.

Ortadoğu'nun milletleri buraya çeken stratejik öneminin yanı sıra, sahip olduğu doğal kaynakları ve imkanları da gözardı etmememiz gerekir. Zira Ortadoğu zirai ürünler açısından oldukça zengin olduğu hatta ilk zirai üretime Mezopotamya'da geçildiği bilinmektedir. Bölgenin çeşitli yerlerinde önemli sinayi ve zirai ürünler elde edilmekteydi. Mesela Mısır'ın buğdayı, pirinci ve pamuğu; Mezopotamya'nın hububatı; Anadolu'nun yine hububatı, yünü, dokuması, ipeği, şapı ve derisi; Yemen ve körfez bölgelerinin incisi dönemin çok önemli ticari emtiasıdır. Ancak birinci derecede Ortadoğu'ya ticari önemini kazandıran, bu ürünlerden ziyade Doğu-Batı ile Kuzey-Güney bölgeleri arasındaki coğrafyası, stratejik konumudur.

Bütün bunların yanı sıra, gözardı edilmemesi gereken bir diğer husus da Ortadoğu coğrafyasının dini boyutudur. Zira Ortadoğu'nun bu dini özelliği, Ortadoğu ticaretine zimnen önemli bir etki yapmaktadır. Hem de bu etki küçümsenmeyecek bir boyuttadır. üç büyük dinin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet) doğuş yeri Ortadoğu'dur. Yine Kudüs üç büyük dinin kutsal merkezi iken, bütün Şam ve Filistin bölgesi dini bakımdan önemli ziyaret merkezleriyle doludur. Mekke ve Medine Müslümanlık için kutsal bölgelerdir. Bağdat, Basra, Kufe şehirleri İslami geleneğin hatıralarıyla doludur. Anadolu içlerine doğru Halep, Antakya, Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Musul her üç dinin önemli ziyaretgâhlarını barındırmaktadır. Mısır ise antik kültürün önemli bir yeri olup, buradaki devasa eserler bütün dönemlerde meraklılarını cezbetmiştir. İşte Ortadoğu'nun dini ve kültürel boyutu en az ticari emtia veya transit yol kadar Ortadoğu ticaretinde önemli bir rol oynamıştır.

Günümüzde de Ortadoğu tarihten gelen iktisadi, siyasi ve kültürel/dini özelliğini korumaktadır. Ancak modern çağda Ortadoğu'nun dünya siyasetindeki önemi tarihsel fonksiyonuna göre değişiklik kazanmıştır. Geçmişte daha çok doğu-batı, kuzey-güney transit ticaretinden dolayı önem kazanan Ortadoğu günümüzde, burada çıkartılan ve sanayileşmiş ülkelerin vazgeçilmez enerji kaynağı olan petrol ile ön plana çıkmıştır. Artık doğu-batı ticaretindeki önemi, eskiye oranla varlığını korumamakta, bunun yerine dünya petrol rezervlerinin çok büyük bir kısmını barındıran iktisadi boyutuyla önem kazanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLKÇAĞ'DAN SELÇUKLULAR'A KADAR ORTADOĞU TİCARETİ

1. ROMA HAKİMİYETİNE KADAR ORTADOĞU TİCARETİ

1.1. Mezopotamya'da Ticaret

Yeryüzünde bilinen en eski yerleşim ve uygarlık bugün Ortadoğu dediğimiz coğrafyada doğmuştur. Zira insanlık tarihinin ilk dönüm noktasından biri olan zirai üretime ve yerleşik hayata bu bölgede geçilmiş, M.Ö. 8500-7000 dolaylarında çiftçiliğe yani tahıl üretimine ve çobanlığa geçiş yine bu bölgede gerçekleşmiştir. İnsanlık tarihinin ikinci dönüm noktası ise, uygar toplum denen becerikli ve karmaşık toplumun ortaya çıkışıdır. İşte bu noktada da öncülüğü yapan yine Ortadoğu olmuştur. Dicle, Fırat ve Nil vadileri M.Ö. 3500-3000 sıralarında bu faaliyetlerin merkezi olmuştur. Bu nehir kıyılarında yaşayan insanlar işbirliği yaparak toplumsal örgütlenmeyi kurmuşlardır. Zira ürünlerini sulamak ve her yıl ürün alabilmek için nehirlerden kanallar açmak, setler yapmak mecburiyetindeydiler. Bunu da ancak işbirliği neticesinde başarabiliyorlardı.

İşte bu uygarlığın ilk temsilcileri Mezopotamya'ya ¹⁴ yerleşen Sümerler olmuştur. Sümerler, Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı havzasında yerleşerek ziraat ve ticaretle meşgul olmaktadır ¹⁵.

Sümerler, bulundukları coğrafyanın bir sonucu olarak, komşu ülkelerle ticari ilişkide bulunmak mecburiyetindeydiler. Çünkü kendi topraklarında daha ziyade zirai

¹⁴. Mezopotamya dediğimiz bu bölgede tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Nitekim, Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında kalan bölgeye "Kalde", bunun doğusuna "Elam" kuzeyine de "Asur" adı verilmiştir. Günümüzde ise bu bölgeye siyasi manada Irak denmektedir.

¹⁵. Hamit Sadi Selen, *Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1956, s. 9; H.G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi* (Çev. Ziya İshan), 3. Baskı, İstanbul, 1972, s. 59

ürünler üretilmekte, diğer ürünler için ise coğrafya müsait değildi. Özellikle Güney Mezopotamya dağlar ve ormanlardan yoksun bulunuyordu. Bu da taş, maden ve kereste gibi hayati önem taşıyan ürünlerin bu ülkedeki mevcudiyetini ortadan kaldırıyordu. Toplumun hayatını sürdürebilmesi için yalnızca zirai ürünler yeterli olmamaktaydı. İşte ülkesinde mevcut olmayan ürünleri de farklı coğrafyalardan ticaretle temin etme yoluna gidilmekteydi ¹⁶.

Sümerler'deki toplumsal hiyerarşi ticari faaliyetlerde de kendini göstermektedir. Zira bizzat kral ve din adamlarının yaptıkları teşkilatlı bir ticaret hayatı kurulmuştur ¹⁷. Yine Sümerler'de diğer ülkelerde olduğu gibi, ilk ticari faaliyetler ferdi ekonomi veya takas denen bir malı başka bir mal ile değiştirme şeklinde başlamıştır ¹⁸.

Sümerler ticari faaliyetlerini daha ziyade Dicle ve Fırat nehir yolları vasıtasıyla sürdürmekteydiler. Sümer topraklarının ziraat ülkesi olmasından dolayı, kereste, maden, yün, yapı taşı, deri gibi hammaddeleri başka yerlerden almak mecburiyetindeydiler. Nitekim, Basra Körfezi yoluyla Diyarit, Fırat yoluyla mermer, bozalt ve asfalt; Amanos dağlarından kereste; Elâm'dan bakır; Toroslar'dan gümüş ve Mısır'dan da altın almaktaydılar ¹⁹.

Sümerler ithal ettikleri bu ürünlere karşılık, mübadele vasıtası olarak transit ticaretten kazanılan gümüş ve Babil kumaşları ile hububatı kullanmaktaydılar. Ayrıca yetiştirdikleri susam, hurma gibi ürünlerin ihtiyaç fazlasını da diğer ürünlerle mübadele etmekteydiler ²⁰. Malı bir başka mal ile değiştirme yoluyla yapılan bu ticari işlemin yanı sıra, üçüncü devrin ortalarında gümüş de mübadele vasıtası olarak kullanılmaya

¹⁶. Fıruzan Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T.C.F.Y., Ankara, 1983, s. 157.

¹⁷. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸. F. Kınal, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁹. Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I*, İstanbul, 1988, s. 53; Benno Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu" (Çev: Mebrure . Tosun), A.Ü.D.T.C.F.D., C. II, S. 3, Mart-Nisan 1944, s. 427; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰. William H. Mcneill, *Dünya Tarihi* (Çev: Alâeddin Şenel), 3. Baskı, Ankara, 1994, s. 29; F. Kınal, *a.g.e.*, s. 157.

başlanmıştır. M.Ö. 2000 yılına gelindiğinde ise malı bir başka mal ile değiştirme yani mübadele usulü büyük oranda ortadan kalkmıştır ²¹.

Sümerler'in sükutundan sonra, bu bölgenin kaderini Babiller ve Asurlar paylaşmıştır. Babilliler, Babil (Babylon) şehrinin etrafında büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Kurdukları bu medeniyet içerisinde ticaret de önemli bir yer tutmaktaydı. Babilliler Sümerler döneminde mevcut olan ticari faaliyetleri daha ileri bir noktaya getirmişlerdir ²².

Babil'de ticareti tanzim edenler, Sümerler'de olduğu gibi kral ve din adamları idi. Ülkedeki fazla ürünler tapınakların depolarında muhafaza etmekteydiler. Bu depoların idaresi din adamlarına verilmişti. Din adamları da verilen bu fırsatı iyi değerlendirerek depolarda bulunan hububatı halka faiz karşılığı tohumluk olarak vermekten dahi çekinmemişlerdir ²³.

Babil'in ticaretini yaptığı emtiaların başlıcaları, buğday, yün, susam yağı, hurma, hayvan, gümüş ve bakır idi. Ayrıca yünlü kumaşları, pamuklu dokumaları, halılar ve hoş kokulu suları da bu emtialar arasında sayılabilir. Babilli tüccarlar, ülkelerinde üretilen bu ürünleri, başka ülkelerin ürünleriyle değiştirmek üzere kervanlarla Hindistan'a, Ön Asya'ya, Finike'ye, Mısır ve Yemen'e gitmekteydiler ²⁴. Burada dikkati çeken husus, Babilliler'in de Sümerler gibi ihraç ettikleri ürünlerin başında tekstil ürünlerinin gelmesidir. Babil ticaretinde dikkati çeken bir ikinci husus da Babil'de iki tip tüccarın mevcut oluşudur. Bunlar "Tamqarum" ve "Şamallum" olarak ayrılmaktaydılar. Bunlardan Tamqarum'lar sermaye sahibi büyük ticaret firmaları işletenler, Şamallum'lar ise bu büyük tüccarların emrinde çalışan, ticaret gemileriyle veya kervanlarla dış ülkelere giderek mal getiren veya götüren bezirganlar idi ²⁵.

²¹. B. Landsberger, *a.g.m.*, s. 428.

²². S. Tanıllı, *a.g.e.*, s. 66; Selçuk Trak, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 18.

²³. Gerhard Köhnen, *Dünya Ekonomi Tarihi* (Çev: Tunay Akoğlu), İstanbul, 1965, s. 15.

²⁴. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 18; G. Köhmn, *a.g.e.*, s. 15; Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, C. I, T.T.K.Y., Ankara, 1948, s. 289.

²⁵. F. Kınal, *a.g.m.*, s. 163.

Babiller, siyasi ve hukuki sahalarda olduğu gibi, ticari alanlarda da en parlak dönemini Hammurabi ²⁶ döneminde yaşamıştır. Zira Hammurabi düzenlediği kanunnâmelerde tüccar ve ticaret hayatını düzenleyen önemli hükümler bulunmaktaydı²⁷.

Mezopotamya parlak dönemlerinden birini de Asurlular zamanında yaşamıştır. M.Ö. 1300 yıllarında Mezopotamya topraklarını fethederek, Dicle kıyısında bulunan Ninova (Asur) şehrini kendilerine başkent yapmışlardır. Asurlular, Mezopotamya haricinde, Babil, Suriye ve Mısır'ı da kısa zamanda ele geçirerek siyasi üstünlüklerini kurmuşlardır ²⁸.

Asurlular'ın siyasi hayatlarından önce, ticari hayatlarının başladığını söylemek yanlış olmaz. Asur'un ticari hayatının kısa zamanda gelişme göstermesinde en büyük etken ise, Aşağı Mezopotamya bölgesinde maden yataklarının olmayışı, Anadolu ve Ermenistan'dan çıkarılan bakır ve gümüş madeninin ancak Asur üzerinden geçirilerek bölgeye ulaşımının mümkün olmasından idi. İşte bu durumda Asur kralları maden ve kereste ticaretinde aracı

²⁶. Hammurabi, Eski Babil soyunun onbir kralın onaltıncısı olup kesin olmamakla beraber M.Ö. 1728-1686 yılları arasında saltanat sürdüğü söylenilebilir. Hammurabi, Mezopotamya'nın büyük küçük bütün şehir devletlerini birer birer imparatorluk halinde birleştirip merkezi bir hükümet kurmuştur. Asıl şöhretini ise, ülkesindeki mevcut kanunları derleyip, üzerinde reform yaparak bir kanunnâme meydana getirmekle kazanmıştır (Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1989, s. 3).

²⁷. Bu kanunlardan sadece bir kaçını örnek olarak verecek olursak durum daha iyi anlaşılacaktır: "Eğer bir adam, bir tüccardan gümüş alırsa, susam veya arpa için hazırlanmış olan tarlayı tüccara karşılık olarak verirse "tarlayı işle, yetiyecek olan arpayı veya susamı topla al" derse ve eğer tarlayı işleyen kimse tarlada arpa veya susam yetiştirdiyse hasat zamanında arpayı ve susamı alacak, alan tarla sahibidir. Tüccardan aldığı paraya karşılık olarak faizi ile birlikte tüccara arpa verecek, ayrıca emeğini de ödeyecektir".

Bir başka madde de ise şu hüküm geçmektedir: "Eğer bir adam bir tüccardan gümüş para alırsa, tüccarı parayı geri isterse ve verecek hiçbir şeyi yoksa, tohumlarından sonra bahçesini tüccara verip, ona "bahçede gümüşünün para karşılığı ne kadar hurma varsa, bahçe sahibi onu alacaktır. Gümüş ve faizi tabletine göre tüccara ödeyecek, tarlada yetiştirilmiş olan fazla hurmayı da bahçe sahibi alacaktır" (M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 190-192).

²⁸. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 15.

bir rol oynama imkanına kavuşmuş, sonuçta Asur aristokrasisi hızla zenginleşmiş ve Asur tüccarları koloniler kurmaya başlamışlardır.

Asurlular'da ticaret hayatının gelişmesinde etkili olan hususlardan birisi de, Asurlular'ın Babiller gibi devlet mülkiyeti yerine şahsi mülkiyet sistemini benimsemiş olmalarıdır. Sümerler'de ise bunun tam tersi olan devlet mülkiyeti söz konusuydu ²⁹.

Asurlular'ın ticari faaliyetleri kısa zamanda kendi sınırlarını aşarak, İran, Afganistan ve Anadolu'ya kadar uzanmıştır ³⁰. Asurlular'ın özellikle kuzeye yöneldikleri dikkati çekmektedir. Bunda en büyük etken ise Mezopotmya'nın doğu ve güneyinde çölle ve denizle çevrili olması dolayısıyla kuzeye yönelmesidir. Bununla birlikte Anadolu'nun coğrafi ve doğal zenginliğinin yanı sıra siyasi sükunu da Asur tüccarlarını bu bölgeye çekmede etkili olmuştur ³¹.

Asurlular Anadolu'da önemli bir ticaret ağı kurmuş, nitekim yaklaşık olarak 30 civarında Karum ³² ile yine 30 civarında olan Wabertum ³³ bunun en iyi göstergesidir.

Bu Karumlar'dan en önemlisi Kayseri yakınlarındaki Kaniş (Kültepe)'dir ³⁴. Diğer Karum ve Wabartumlar ise bu merkeze yani Kaniş'e bağlı idiler ³⁵. Yine Asurlular'ın

²⁹. Emin Bilgiç, "M.Ö. 2000 Yıllarında Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari ve İktisadi Münasebetler", *IX. Coğrafya Meslek Haftası Tebliğler ve Konferanslar* (23-24 Aralık 1954), İstanbul, 1955, s. 195.

³⁰. Sebahattin Bayram, "Koloni Çağında Kayseri'nin Ticari Hayatı", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 1997, s. 35.

³¹. Hüseyin Sever, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M.Ö. 1950-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, C. LIX, S. 224, Ankara, 1995, s. 2.

³². Karum, liman ve rıhtım anlamına gelen büyük yerleşim yerleridir (M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. I, s. 21).

³³. Wabartum, Karumlar'dan daha küçük ve Karumlar'dan herhangi birine bağlı olup, "küçük pazar" manasına gelmektedir. Ayrıca Wabertum'un, tüccarların konakladıkları, belki mallarını geçici olarak depoladıkları bir çeşit kervan saray da olduğu söylenebilir (E. Bilgiç, *ag.m.*, s. 195; M. Dinçol, *ag.e.*, s. 21).

³⁴. Kültepe hakkında bilgi için bkz., Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaniş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970.

³⁵. S. Bayram, *ag.m.*, s. 35.

Hattuşuş (Boğazköy) ve Alişar'da da Karumlar'ının olduğu, bu tür ticaret merkezlerinin genelde Malatya-Kayseri-Yozgat üzgeni içinde kurulmuş olduğu görülmektedir.³⁶ Ticaret merkezlerinin bu istikamette kurulmuş olmalarındaki etken hiç şüphesiz ki bu istikametın ulaşım açısından oldukça uygun ve rahat oluşudur.

Asurlular'ın ticaretini yaptıkları ürünlere baktığımızda, Mezopotamya'ya altın, gümüş, bakır, kıymetli taşlar, kereste ve inşaat taşı getirdikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık kendileri de ipekli kumaşlar, süs eşyaları, parfümler ve çeşitli yerlerden gelen kalayı ihraç etmekteydiler.³⁷ Anadolu'da bulunmayan kalay madenini, madencilikte ileri bir seviyede bulunan Anadolu halkı, istihsal ettiği bakır ile karıştırarak tunç elde etmekte ve bol miktarda kalaya kavuşunca da araç gereçlerinin büyük bölümünü tunçtan yapmaktaydılar.³⁸

Asurlular'ın tüccar bir millet olmaları onların kanunlarına da yansımış ve yasalarında bu konuyla ilgili bir takım düzenlemeler yapılarak tacirlere önemli yasal korumalar sağlanmıştır. Nitekim tacir ve sanatkarların yaşadığı kentler kendi kendilerini yönetme hakkını elde ettikleri gibi, tacirler askerlik hizmetinden de muaf sayılmıştır. Bu tür yasal hakların yanı sıra imparatorluk kervanların güvenliğine son derece önem vermiştir. Bunun için imparatorluk görevlilerinden veya orduya bağlı bir müfreze birliği dahi oluşturarak, ordu-tüccar işbirliği sağlanmıştır.³⁹

³⁶. F. Kınal, a.g.e., s. 62.

³⁷. E. Bilgiç, a.g.m., s. 195; Hüseyin Sever, "Kultepe Metinlerine Göre Anadolu'da Borsa Olayı ve Enfilasyonun İlk İzleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 1997, s. 303; Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Anahatları İle Rekonstrüksiyonu", *D.T.C.F.D.*, C. VI, S. 5, Ankara, 1948, s. 4960 Emin Bilgiç, "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar ve Muhtevaları", *Belleten*, C. II, S. 44, Ankara, 1947, s. 588.

³⁸. Ekrem Memiş-Nuri Köstüklü, *Tarih Boyunca Ortadoğu - Anadolu İlişkileri*, Konya, 1992, s. 19-20; E. Bilgiç, "M.Ö. 2000 Yıllarında Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari ve İktisadi Münasebetler", s. 199; Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Anadolu Arkeolojisi", *Anatolia*, C. VII, 1963, s. 32.

³⁹. W.H. Mcneill, a.g.e., s. 74-75.

Asur'un başkenti olan Ninova ülkedeki ticari canlılığın bir neticesi olarak Babil gibi süs ve sefahat şehri haline gelmiştir. Şehir daha ziyade ürettiği kumaşlarla şöhret kazanmış ve ürettiği bu kumaşları çeşitli bölgelere ihraç etmiştir ⁴⁰.

Asurlular'ın siyasi ve ticari başarıları daimi olmamış, siyasi başarısızlıklar ticari başarılarını da ortadan kaldırmıştır. Zira başarısız seferlerle çökmeye yüz tutmuş Batı İran'da yaşayan Medler, Asur hakimiyetini kırmış ve Ninova'yı tahrip etmişlerdir. Böylece yağma ve savaşlardan yorgun düşen Asur, bir süre sonra Medler'in tebası olan Perslar tarafından ele geçirilmiştir ⁴¹. Anadolu'daki Asur ticaret kolonilerine ise Hitit kralı Anitta M.Ö. 1750 yıllarında son vermiştir ⁴².

1.2. Mısır'da Ticaret

Afrika kıtasının kuzeydoğu köşesinde Akdeniz ile Kızıldeniz'e kıyısı olan bu ülke, aşağı ve yukarı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Delta kısmına Aşağı Mısır, Assyan (Svene)'a kadar uzanan vadi kısmına ise Yukarı Mısır denmektedir ⁴³. Mısır'a en önemli özelliği kazandıran ve ona hayat veren Nil Nehri olmuştur ⁴⁴.

Mısır'ın coğrafi konumu ve doğal zenginliği ve Nil nehri sayesinde bölgede erken dönemlerde büyük medeniyetler kurulmuştur. Nitekim bilinen en eski tarihinin M.Ö.

⁴⁰. S. Trak, *age.*, s. 19; Cahit Günbattı, "Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 1994, s. 191-200.

⁴¹. S. Tanilli, *age.*, s. 169; H.S. Selen, *age.*, s. 15.

⁴². Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 1989, s. 38.

⁴³. Selâmi Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası I*, İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1995, s. 123; S. Trak, *age.*, s. 21.

⁴⁴. Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, T.T.K.Y., Ankara, 1987, s. 9; C.H. Becker, "Mısır" Maddesi, *İ.A., C. VIII*, İstanbul, 1993, s. 233.

4000 yıllarına kadar uzandığı bilinmektedir⁴⁵. Ülke toprakları üzerinde ilk olarak M.Ö. 3400 yıllarında kuzey krallığı ve güney krallığı olmak üzere iki devlet kurulmuştur. Daha sonra Firavunlar dönemi denilen uzun bir devre yaşanmış ve M.Ö. 322'de Büyük İskender'in Mısırlı olması ile sona ermiştir. Mısır'ın tarihinde bundan sonra ise Romalılar yer almıştır.

Eskiçağ'da Mısır da diğer memleketler gibi kendi coğrafyasındaki ürünleri dışarıya ihraç ederken, kendisi de farklı coğrafyalarda farklı ürünleri memleketine aktarmaktaydı. Mısır ticaretinde Nil'in çok önemli bir yeri vardı, zira bu nehir, ziraat ve hayvancılığı yaşatırken aynı zamanda da ulaşımda da hizmet vermektedir.

Mısır, Eskiçağ döneminde adeta bir hububat deposu olduğu gibi, sanayi alanında da ileri bir düzeyde idi. Cam, papirus bu sanayi ürünlerinin başında gelmekteydi⁴⁶.

Mısırlılar dış ticareti belli noktalarda gerçekleştiriyordu. Güneydeki şelaleler birer irtibat noktası idi. Özellikle Kızıldeniz ile Nil arasındaki bölge, yukarı Mısır'ı denize bağladığından burası özellikle elde tutulmaya çalışılmıştır. Bunun haricinde zaman zaman bu yoldan genişleme hareketlerine girişilerek, Filistin ve Suriye üzerinden Fırat kenarına kadar uzanırlardı. Böylece Önasya ile ticaret emniyet altına alınmış oluyordu⁴⁷.

Mısır, dış ticaret yoluyla bilhassa çeşitli madenler ve ağaç ithal etmekte ve bu sayede ihtiyacını karşılamaktaydı. Nitekim Sina yarımadasından bakır, Nil ile Kızıldeniz arasındaki bölgeden yapı taşı, gümüş; Nubye'den altın; Libya'dan tuz; Lübnan'dan sedir kerestesi; Kıbrıs'tan bakır ve kereste temin etmekteydi. Özellikle Suriye'den getirilen kereste ile Habeşistan'dan getirilen ürünler lüks mallar olup, halk tabakasının istifade ettiği ürünler değildi. Bunlar daha ziyade aristokrat tabakanın faydalandığı ürünleridir⁴⁸. Ön

⁴⁵. J. Gabriel Leroux - Georges Contenau, *Eski Akdeniz ve Yakın Doğu Uygarlıkları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966, s. 195.

⁴⁶. Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, T.T.K.Y., Ankara, 1992, s. 214; G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 14; Philip, K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev: Salih Tuğ), C. I, İstanbul, 1989, s. 243.

⁴⁷. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁸. S. Tanilli, *a.g.e.*, s. 90.

Asya ve Ege'de üretilen ürünler ise Mısır'a Fenikeliler tarafından getirilirken, Mısırlılar da onlara işlenmiş eşya ve hububat vermekteydiler ⁴⁹.

Dış ticaretin inkişaf ettiği oranda Mısır zengin ve mamur bir seviyeye yükselirken memleket içindeki sanayi de o oranda gelişme kaydetmiştir. Aynı zamanda Mısır'da yeni yeni pazarlar kurulmuştu ⁵⁰.

Mısır'da dış ticaretin tamamen devlet tekeline olduğu görülmektedir. Uzak ülkelere giden gemiler devletin gemileri olup, Kıbrıs, Girit, Sudan gibi ülkelere giden gemiler, oralardan kereste ve zeytinyağı gibi ürünleri alarak geri döndüyorlardı ⁵¹. Buna mukabil iç ticarete söz sahibi olanlar ise fertler idi ⁵².

Mısır ticaretini zaman zaman yabancı unsurların ele geçirdiklerini görmekteyiz. Bunlar arasında Giritliler, Fenikeliler ve Yunanlılar sayılabilir. Mısır ticaretinin yabancıların eline geçmesindeki en büyük etken, Mısır'ın etrafındaki çöllerin, bataklık ve delta kıyılarının bu ülkeyi adeta tecrid etmesinden kaynaklanmış, böylece denizcilik faaliyetleri yabancıların eline geçmiştir ⁵³.

Mısır, yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından zengin bir ülke olduğu gibi, Nil ve Akdeniz kıyıları ile de yaşamaya elverişli bir bölge idi. Coğrafi konumu itibariyle de kara ve deniz ticareti erken denebilecek dönemde gelişme kaydetmiştir. Deniz yoluyla Doğu Akdeniz limanları, Suriye-Filistin, Kıbrıs, Girit, Anadolu ve Libya ile irtibat sağlanıyordu. Öte yandan Nil'in ulaşımına elverişli debisi sayesinde Aşağı Mısır ile de Nil yoluyla kolay bir ulaşım sağlanıyordu. Karayollarıyla da Nil deltası boyunca güneye uzanan ticaret yollarının yanında Süveyş ve Sina üzerinden Hicaz bölgesine ve Filistin üzerinden de Anadolu ve Mezopotamya'ya ulaşan karayolları mevcuttu. Dolayısıyla Mısır bu dönemde

⁴⁹. A. İnan, *age.*, s. 214.

⁵⁰. G. Köhnen, *age.*, s. 14; A. İnan, *age.*, s. 215.

⁵¹. W.H. Mcneil, *age.*, s. 55.

⁵². A. İnan, *age.*, s. 214.

⁵³. H.S. Selen, *age.*, s. 11.

olduğu gibi, daha sonraki dönemlerde ve ileride bahsedeceğimiz XI.-XIII. yy'larda da bu ticari önemini koruyacaktır.

1.3. Anadolu'da Ticaret

Milletlerin tarihinde hiç şüphesiz ki yaşadıkları toprakların coğrafi konumunun çok büyük önemi vardır. Coğrafyanın müsait olduğu oranda kültür ve medeniyetler doğup gelişmişlerdir. Coğrafyası uygun şartları içermeyen topraklardaki medeniyetler çabuk kaybolduğu gibi, tarihin akışında da aktif bir rol oynamamaktadırlar. İşte tarih içinde önemli bir yer işgal eden ve büyük medeniyetlere beşiklik eden coğrafyalardan birisi Anadolu'dur. Anadolu'nun coğrafyasına baktığımızda bunun sebebi daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim üç kıtanın merkezinde olan Anadolu; Doğu, Batı, Kuzey-Güney yollarının kavşağındadır. Ayrıca çevresinin Kara ve Akdenizle çevrili olması hasebiyle, bu deniz yollarıyla, Karadeniz'in kuzeyine, Akdeniz'in karşı memleketlerine ve Avrupa'ya bağlanmaktadır. Yine, İran ve Kafkasya'ya büyük tarihi yollarla bağlı olup, İran ve Kafkasya ötesi bölgelere de bağlantılıdır. Güney'e inen yollarla da, Suriye, Filistin, Mısır, Hicaz ve Irakla bağlanmaktadır.

Yüksek yaylaları, geniş ovaları, tarım ve hayvancılığa elverişli konumuyla da en eski iskan bölgesi olma özelliğini kazanmıştır. Bu tabii ve coğrafi özellikleri Anadolu'ya iktisadi bir üstünlük de sağlamaktadır. Anadolu'nun iktisadi üstünlüğü, hem mevcut iktisadi kapasitesinden hem de sözünü ettiğimiz bölgeler arasında bir köprü olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu coğrafyada ilk imparatorluğu kuran Hititler olmuştur. Anadolu'nun iktisadi kapasitesinden ve coğrafi konumundan en iyi şekilde faydalanarak güçlü bir ticaret ağı ve müessesesi kurmuşlardır. İşte Anadolu tarihinde önemli bir yer işgal eden Hititler'in buraya nereden geldileri veya buranın yerli halkı olup olmadığı konusunda farklı görüşler

mevcuttur⁵⁴. Menşei hakkında farklı görüşler olsa da, ortak görüş Hititler'in M.Ö. 1000 yılı başlarında Anadolu'ya hakim oldukları gibi, Suriye'nin büyük bir kısmını da egemenlikleri altına alarak güçlü bir siyasi birlik ve medeniyet kurmuş olmalarıdır⁵⁵.

Asurlular'ın, Anadolu'nun siyasi istikrarsızlığı döneminde ticaret kolonileri kurduklarını biliyoruz. Hititler Anadolu'ya hakim olunca (M.Ö. 1400-1350) ticareti de yeniden tanzim etmişlerdir. Yalnız Kanış bu dönemde de önemini koruyarak ticaret hayatını devam ettirmiştir⁵⁶. I. Hattuşili, Hurri taarruzlarını önlemek için başlattığı seferler neticesinde Amanus bölgesi ve Halep krallığı Hitit hakimiyetine geçmiştir. Böylece Amanoslar tekrar Anadolu topraklarına katıldığı gibi, Akdeniz ticaretini Basra Körfezi'ne bağlayan Fırat kervan yolunun Suriye'deki kısmına da sahip olunmuş ve canlı ticarete iştirak edilmiştir⁵⁷.

Hititler, Mısır ve Mezopotamya özellikle de Asurla önemli ticari bağlar kurduğu gibi ticari dengeyi korumak için bir takım tedbirleri de aldıkları görülmektedir. Nitekim Asurlularla yaptıkları ticaretle, Anadolu'dan bazı malların ihracını yasaklamışlardır. Bu ürünler içinde kalay, demir ve güherçileyi sayabiliriz. Zira Hititler'in bu dönemdeki en önemli ticari emtiası bakır ve demir ile at, atlı savaş arabası ve kereste de bu önemli ürünler arasında yer almaktaydı⁵⁸. Hititlerin yasaklamış olduğu bu malların Osmanlılar döneminde dahi yasaklanması dikkat çekici bir unsurdur. Hititliler'in Mısırlılar'la da ticari faaliyet içerisinde bulundukları biliniyor. Nitekim Mısırlılar'la yapılan Kadeş Antlaşması (M.Ö. 1295)⁵⁹ Mısır - Anadolu ticareti hakkında önemli bilgiler vermektedir. Antlaşma

⁵⁴. Hititler'in Anadolu'ya geldikleri yer konusunda üç farklı görüş vardır. Bu görüşlerden birincisi, Hititler'in Anadolu'ya boğazlar üzerinden geldiği yönünde; ikincisi ise, onların Kafkasya'dan geldiklerine dair; üçüncü görüş de Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya geldikleri yönündedir (Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 1989, s. 24).

⁵⁵. George Thomson, *Tarih Öncesi Ege I* (Çev: Celil Üster), 2. Baskı, İstanbul, 1988, s. 217.

⁵⁶. Cahit Günbatlı, "Eski Anadolu Şehri Kanış", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan, 1996), Kayseri, 1997, s. 113.

⁵⁷. Ekrem Memiş - Nuri Köstüklü, *Ortadoğu - Anadolu İlişkileri*, Konya, 1992, s. 22.

⁵⁸. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁹. Bu savaş ve antlaşma için bkz. Affet İnan, *a.g.e.*, s. 137-146; Y.Z. Özer, *a.g.e.*, s. 231-248.

metninin ticaretle ilgili maddelerine bakıldığında Hitit tüccarları Mısır ülkesinde serbestçe ticaret yapabilecekleri gibi, Mısırlı tüccarlar da Anadolu'da Hitit ülkesinde ticaret yapabilecekleri şeklinde hükümler yer almaktadır. Yine antlaşmaya bakıldığında iki tarafın tüccarı ve ticaret malları karşılıklı garanti altında olduğu görülmektedir. Heriki ülkenin bir savaş durumunda biri birlerine yardım vaad eden maddeleri ise, Mısır ile Hitit arasında iktisadi olduğu kadar siyasi bir ittifakın da kurulduğuna işaretir.

Hitit İmparatorluğu batıdan Frigler'in, doğudan da Asurlular istilasıyla son bulmuştur. Böylece Anadolu'daki Frig hakimiyeti başlamıştır. M.Ö. VIII. yy'da merkezleri Eskişehir'in doğusunda Gordiyum olmak üzere büyük bir krallık meydana getirmişlerdir⁶⁰. Asurlularla yaptıkları savaşlarla Kilikya'ya, Hititlerle yapılan savaşlarla Kızılırmak havzasına kadar sınırlarını genişletmişlerdir. Bu sırada Anadolu'da Asur, Hitit ve Frigyalı unsurlardan meydana gelen yeni bir kültür ve ticaret hayatı başlamıştır⁶¹.

Frigler'in saltanatı da Kimmerler'in istilasıyla ve kral Midas'ın⁶² ölümüyle M.Ö. 690 dolaylarında son bulmuştur⁶³. Kimmer istilası seksen yıl kadar sürmüş ve bu dönem, Anadolu tarihinde karışık bir devir olmuştur. Ancak M.Ö. 679 yılında Asur kralı Asarhaddon bu kavimlere büyük bir darbe vururken, Lidya kralı Alyattaş ise M.Ö. 609 dolaylarında bunların hakimiyetine tamamen son vermiştir⁶⁴.

Anadolu tarihinde önemli devletlerinden birisi de Lidyalılar olmuştur. Bunlar Ege bölgesinde Menderes ve Gediz ovasında siyasi bir güç oluşturmuşlardır. Başkentleri Sard ise o dönemin en ihtişamlı merkezlerinden biri olmuştur.

Anadolu'nun ticari kapasitesi ve önemi Lidyalılar döneminde kendisini iyice göstermiştir. Dönemin canlı ticaretini Sard'dan Susa'ya (Güney İran'da) giden ve Ankara,

⁶⁰. E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 87; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 13.

⁶¹. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 13.

⁶². Bütün Frig kralları "Midas" lakabını taşıyorlardı.

⁶³. Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, C. I, E.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Yayını, İzmir, 1982, s. 191.

⁶⁴. E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 89; İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. LXI, S. 231, Ağustos 1997, s. 278.

Malatya, Diyarbakır, Erbil üzerinden geçen ticaret yolunun yoğunluğundan anlamak mümkündür ⁶⁵. Lidya kralı Krezüs'ün (M.Ö. 560-540) ticarete dayanan efsanevi zenginliği ile tanınmış bir hükümdar olması da yine Lidyalılar'ın ticaret hayatının zenginliğine bir delildir ⁶⁶.

Lidyalılar, M.Ö. 700 yıllarına doğru ilk sikkelerini basmışlardır. Bunda en büyük etken hiç şüphesiz ki, Lidya'nın insanları etkileyen oldukça muhteşem bir altın zenginliklerine sahip olmalarıdır. Daha sonradan başka devletler de bunu örnek alarak kendileri de sikke bastıracaktırlar. Lidyalılar'ın bastıkları bu para ticaret hayatına yeni bir boyut ve canlılık getirmiştir. Zira artık mübadele usulu yavaş yavaş kalkarak, kullanımı daha pratik olan para kullanımına geçilmiştir. Böylece Lidyalılar insanlık tarihine ve kültürüne en büyük katkıyı parayı icat etmekle yapmıştır. Bu sayede ticaret alanında yeni ve büyük gelişmeler yaşanmıştır ⁶⁷.

Lidyalılar ticaret ilişkilerinin bir neticesi olarak, Doğu ve Batı'nın en çok da Yunan medeniyetinin ve dilinin etkisi altında kalmışlardır. Ticaretin aynı zamanda kültürel bir mübadele aracı olduğunu biliyoruz. Zira ülkeler değişik hayat tarzları, örf, adet, gelenek-görenek ve inançları tüccarlar vasıtasıyla öğrenmekteydiler. Bu açıdan bakıldığında ticareti yalnızca ekonomik bir hadise olarak göremeyiz. Çünkü aynı zamanda kültürel etkileşimi sağlayan ve kültürel boyutu olan bir faaliyettir.

İşte Lidyalılar ticaret vasıtasıyla Doğu-Batı kültürleri arasında kaynaşmayı sağlamış, Hitit kültürüyle Yunan kültürü arasında bir köprü oluşturmuştur. Yunan dininin ve kültürünün Orta ve Batı Anadolu'ya yayılmasına vesile olmuştur.

Lidyalılar ekonomik ve kültürel başarılarına M.Ö. 547'de Persler noktayı koymuşlardır ⁶⁸.

⁶⁵. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁶. Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1992, S. 65, s. 16.

⁶⁷. Veli Sevim, "Lidyalılar" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1982, s. 256.

⁶⁸. Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1971, s. 253; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 14.

1.4. İran'da Ticaret

İran coğrafyası, Dicle Irmağı'nın doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzanan, kuzeyde Hazar Denizi, Harezm bölgesi, güneyde Umman Denizi, güney batıda Basra Körfezi ile çevrili olan İran platosunu teşekkül etmektedir ⁶⁹. Orta-Asya ile Irak, Hind ile Anadolu arasında dağlarla çevrili bir yayla halinde uzanan İran, ortası çöl ve step olan bir coğrafyadır. İran'ın Akdeniz'i doğuya bağlayan karayolu ile ilişkileri daima sıkı olmuş, buna karşılık denizle ilgisi daha az olmuştur. Çok sıcak Basra kıyıları denizcilik hevesini kırdığı gibi, Hazar Denizi de bu dönemlerde işlek bir ticaret sahası olmaktan uzaktı. İranlılar ancak bütün Önasya'ya hakim olduklarında önemli ticaret faaliyetlerinde bulunabilmişlerdir ⁷⁰.

İran coğrafyasında hakimiyet kurmuş olan ve batı kısmında yaşayan milletlerden Medler'in ticari hayatlarına göz attığımızda, bunların daha ziyade bu ilişkilerini Asurlularla sürdürdüklerini görmekteyiz. Medler, Asurlularla ticari ilişkilerini sürdürürken, bir yandan da onların ülkesine göz dikmekten geri kalmamışlardır. Nitekim Babil ile yaptıkları ittifakla Asur hakimiyetini yıkıp başkent Ninova'yı tahrip etmişlerdir.

Medler'in hakimiyetine ise Persler son vererek Önasya'nın egemenliğini ellerine geçirmişlerdir ⁷¹. Tarihte ilk defa imparatorluk fikrini oluşturan Persler olmuştur. Kısa zamanda sınırlarını genişleterek, Tuna ağzından Kafkasya'ya, Türkistan'dan Hint Denizi'ne ve Habeş'e kadar uzanıyordu. Persler özellikle ticaret bölgelerini ve Akdeniz'i elinde bulundurmak için sürekli mücadele içinde bulunuyorlardı ⁷².

Persler'in siyasi başarılarının yanı sıra ticari alandaki başarıları da gözardı edilemez. Zira Lidyalılar'ı örnek alarak tanzim ettikleri para sistemiyle ticari işlemler daha

⁶⁹. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi*, C. I, T.T.K.Y., Ankara, 1948, s. 1.

⁷⁰. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 15.

⁷¹. İ. Durmuş, *a.g.e.*, s. 281; Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi*, T.T.K.Y., C. I, Ankara, 1948, s. 131-140; G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 16.

⁷². A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 70; Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları I*, s. 316; W.H. Mcnell, *a.g.e.*, s. 70-72.

pratikleşmiştir. Yalnız şunu da belirtmemiz gerekir ki, Pers ticareti daha ziyade Yahudi ve Yunanlılar'ın elinde bulunuyordu ⁷³.

1.5. Suriye ve Filistin'de Ticaret

Dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden olan Suriye ve Filistin, kuzeyde Anadolu, doğuda Mezopotamya, güneyde Arap yarımadası, güney-batıda Süveyş kanalı, batıda ise Akdeniz'le çevrilidir. Arap yarımadasından kuzeye doğru ilerleyen çöl, Suriye'ye girdikten sonra bir kavisle nihayetlenir ⁷⁴. Suriye'nin bu coğrafi konumunun yanısıra çeşitli kısımlarındaki doğal zenginliklerden dolayı, tarih boyunca cazibe merkezi olmuştur.

Önasya'da ekonomik faaliyetlerin ağırlık merkezi ilk önce Mezopotamya idi. Hititler ve Asurlular Anadolu üzerinden Karadeniz ve Ege ile olan ticareti tanzim ederken M.Ö. I. bin başlarında Suriye kıyılarında yaşayan Fenikeliler de kara ve denizde dünyanın dört bir yanına yayılarak, bu ticari faaliyeti Akdeniz havzasına kaydırılmıştır ⁷⁵.

Fenikeliler önemli ticaret merkezleri kurmuşlardı. Bu merkezlerin başında Sayda (Sidan) ve Sur (Tyre) ⁷⁶ gelmekteydi ⁷⁷. Nitekim Önasya şehirlerinin hepsinde Sayda ve Sur'dan getirilmiş malları satan tacirler bulunmaktaydı.

⁷³. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁴. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III (Suriye - Filistin)*, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 1.

⁷⁵. Ş. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 203; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁶. Peygamber Hezkıyal (Ezezhel 27. bab) yazdığı mersiyede Sur'un ticaret alanındaki başarısından şu şekilde bahsetmektedir: "Tarsis ahalisi senin tüccarın idiler. Onlar senin çarşılarında emteanı, gümtiş, demir, kalay ve kurşun ile mübadele ederlerdi. Yunan Tabal ve Maşek tüccarın idiler. Onlar esir ve bronz aletler mübadele ederlerdi. Doğu Anadolu (Doğu Anadolu) hanedanlarından senin çarşılarına atlar ve katırlar getirilirdi. Rhodienler senin tüccarın idiler. Çok adaların, kıyıların ticareti senin elinde idi. Onlar senin ile fil dişi ve abanos mübadele ederlerdi. Süryaniler senin tüccarın idiler. Çarşılarında emteanı, erguvani nakışlı kumaşlar, iyi ketenler, mercan ve kırmızı yakutlarla mübadele ederlerdi. Yahudi ve İsrail diyarı senin tüccarın idiler. Senin ile buğday, hamur işi bal, yağ ve belsan alış veriş yaparlardı. Mamulâtının çokluğundan, her nevi metalar çok olduğundan Dımaşk bunları şarap ve sık

Fenike'de ticaret o kadar ileri bir seviyede bulunuyordu ki, burada bir tüccar zümresi oluşmuştu ⁷⁸. Bu zümre, dünya pazarlarının hemen hepsini elde etmişlerdi. Nitekim, Önyasya'nın önemli şehirlerinde, Akdeniz ve Karadeniz limanlarında, Atlantik kıyılarında faaliyette bulunuyorlardı. Hazar Denizi'ni, Basra Körfezi'ni, Kızıldenizi Akdeniz'le bağlayan ticaret yolları Fenike limanlarına eşya taşıyan Arami kervanlarıyla adeta karınca gibi kaynıyordu ⁷⁹.

Fenikeliler Arabistan'dan zambak, akik, Basra Körfezi yoluyla Hindistan'dan anber, kıymetli kumaşlar, türlü baharat, fildişi, nadir ağaçlar, Mısır'dan keten ve pamuk Afrika'dan altın, abanoz, devekuşu tüyü, İspanya'dan gümüş, Yunan adalarından bakır, beyaz ve renkli mermer, kuzey memleketlerinden kalay, itriyat, Kafkasya'dan maden, Orta Asya'dan at ve en fazla kâr getiren esir ticareti getirmekteydiler. Buna karşılık kendileri de Mezopotamya, Mısır ve kendi memleketlerinin dokumalarını, renkli camlar, vazolar, mücevherler, ikanalar, purpur, kil ve madeni kaplar, ergüvani kumaşlar gibi kıymetli malları ihraç etmekteydiler. Fenike ticaretinde "esir, kalay, purpur" üçlüsü çok önemli bir yer işgal etmekteydi ⁸⁰.

Fenike gemicileri imkan buldukları yerlerde sömürgeler kurmuşlardı. Bu sömürgeler mahiyet bakımından farklılık arz edip üç tür sömürge mevcuttu. İşte Mısır gibi kuvvetli ve medeniyetçe ileri memleketlerde hükümdarların müsaade ve himayeleriyle

yapağı ile mübadele ederdi. Araplar ve Kıdar bütün reisleri senin daimi tüccarın idiler. Muzu, koç getirirlerdi. Seba ve Roema senin müşterilerin idiler. Çarşılarındaki metalleri türlü baharatlar ve her çeşit kıymetli taşlar ve altınla mübadele ederlerdi. Haran ve Köne (Hadramut'da) ve Aden (Yemen'de) Seba tacirleri, Asur ve bütün Medler senin tacirlerin idiler. Senin çarşılarına getirilmiş Erz ağacından yapılmış sandıklar içinde kıymetli kumaş alış-verişi yapıyorlardı. Tarsis gemileri senin tecaretin için dolaşırlardı ve sen denizler ortasında şeref ve servet ve sâmane gark olmuştun. Sen pekçok kavimleri doyuruyordun... yeryüzü krallarını zenginleştiriyordun..." (Ş. Gınaltay, Yakın Şark III, s. 205-206).

⁷⁷ G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁸ S. Tanelli, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁹ Ş. Gınaltay, *a.g.e.*, III, 1987, s. 204.

⁸⁰ Ş. Gınaltay, *a.g.e.*, III, 1987, s. 204; S. Trak, *a.g.e.*, s. 48; S. Tanilli, *a.g.e.*, s. 146; H.S. Selen, *a.g.e.*, s.

kendilerine mahsus mahalleler ⁸¹, ticaret depoları kurmakla yetinirken, kuvvetli olmayan memleketlerde ise, müdafaası kolay bir ada veya kıyıda burunlardan birinin dibinde, bir koy seçiliyor, burayı depolar, anbarlar, mağazalar, imalâthane ile donatıyor ve orada milli tapınak yapıyorlardı. Üçüncü tür sömürge ise; gerçek birer müstemleke mahiyetinde idiler. Fenikeliler, buralarda siteler kurmuş, buranın yerli halkını egemenlikleri altına almış ve memleketin idaresini üzerlerine almışlardı. Bu tür sömürgelerin en önemlileri kuzey Afrika ile güney İspanya'da bulunuyordu ⁸².

Fenikeliler'in sahilde yerleştikleri bir limanın gerisindeki topraklar ilgilendirmiyordu. Zira onların hedefi sahili ellerinde tutarak, buranın ticaretini himayelerine almaktı. Bu politikaları neticesi oranın yerli halkını da kendilerine cephe aldirtmadan orayı adeta sömürüyordu.

Fenikeliler'in ticaretteki başarıları ve şöhretleri IV. yy'ın ortalarına doğru Sur ve Sayda'nın önemini yitirmesiyle sekteye uğramaya başlamıştı. Sayda M.Ö. 548 yılında Persler tarafından yakılıp yıkılmış, Sur ise Büyük İskender tarafından M.Ö. 333'de zapt edilmiştir ⁸³. Fenikeliler'in tarihe olan hizmetleri; Sümer, Hitit, Ege ve Mısır medeniyetlerinin birbirine karışmasını ve yayılmasını sağlamak olmuştur. Ayrıca ticaretin doğurduğu ihtiyaçtan dolayı yazmak ihtiyacını duyarak, Sümer ve Mısır yazılarından bazı işaretler almak suretiyle kitap harfleri yazısını bulmuşlardır ⁸⁴.

Bu coğrafyada hüküm süren bir diğer millet ise İbraniler olmuştur. Önceleri Mezopotamya'da bulunan İbraniler, daha sonra Filistin'e geçerek burada yerleşmişlerdir. Ancak buranın yerli ahalisinin karşı çıkması üzerine buradan da ayrılarak Mısır'a giderek

⁸¹. Tevrat'ın esnaf sokakları dediği bu imtiyazla mahalleler, bir nevi milletlerarası ticaret merkezleri rolünü görüyorlardı.

⁸². Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 200.

⁸³. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 20.

⁸⁴. S. Trak, *a.g.e.*, s. 49.

bir müddette orada kalmışlarsa da Mısır'daki yerleşimleri de fazla uzun sürmemiş ve Hz. Musa ile M.Ö. 1213 yıllarında buralardan da çıkmışlardır ⁸⁵.

Hız. Musa'dan sonra başlarına geçen Yeşu b. Nun zamanında Şeria İrmağı'nı geçerek Filistin topraklarına ayak basıp, Eriha'yı ele geçirmişlerdir ⁸⁶. Filistin'e yerleşen İbraniler, Hız. Davud döneminde Kudüs'ü başkent yaparak siyasi birliklerini kurmuşlardır ⁸⁷. Hız. Davud'un uzun saltanatından sonra yerine oğlu Hız. Süleyman (M.Ö. 971-931) geçmiş ve bu devir Kudüs'ün en parlak dönemi olmuştur. Hız. Süleyman dönemindeki siyasi başarıların yanısıra ekonomi alanındaki parlaklığı da söylememiz gerekir. Ekonomik başarının büyük oranda bağlı olduğu faaliyetlere destek sağladığı gibi, aynı zamanda teşvik de etmiştir. Nitekim, Kudüs'ten komşu memleketlere ticaret yolları açtığı gibi, bu yolların geçtiği çeşitli noktalara depolar kurduarmıştır.

Hız. Süleyman, kara ve deniz ticaretini aynı oranda sürdürmeye çalışmıştır. Kara ticaretinin merkezi Palmir (Tadmur) idi. Toros ve Kilikya'da yetişen ve Suriye'de çok makbul olan at ticaretini eline almıştı. Deniz ticaretinde de Akabe Körfezi'nde kurduğu ticaret filosuyla, Kızıldeniz'in Afrika ve Asya sahillerinin, güney Arabistan, Hindistan ve Uzakdoğu ürünlerini Akdeniz sahillerine aktarmakta idi ⁸⁸. Süleyman ticaretten elde ettiği kazancı memleketin imarında kullanmıştır. Özellikle büyük mabedler ve saray inşasına oldukça büyük paralar sarf edilmiştir. Zamanla ticaretten elde edilen gelir, bu ve saray masraflarını karşılayamaz hale gelmiştir ⁸⁹.

⁸⁵. İbn Haldun, *Miftahu'l İber* (Çev: Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Azası Subhi Bey), İstanbul, 1276, s. 94; Ekrem Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 190.

⁸⁶. Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Marmara Üniv. Yay., İstanbul, 1990, s. 97; Ahmed b. Ali el Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa fî San'atü'l İnşa*, Beyrut, C. IV., 1407/1987, Tabu'l Evvel, s. 164.

⁸⁷. Ş. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 317-318; Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2. Baskı, Ankara, 1991.

⁸⁸. Ş. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 326; Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1996, s. 220 vd.

⁸⁹. Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 328.

Süleyman'ın ölümünden sonra, M.Ö. 930, bu Yahudi krallığı dağılarak, iki ayrı Yahudi devleti ortaya çıktı. Biri, Filistin'in kuzeyinde oniki İsrail kabilesinden on tanesini ihtiva eden başkenti Samaria (Nablus) olan İsrail Krallığı, ikincisi ise güneyde, Kudüs şehri ile Yahuda ve Bünyamin kabilelerini ihtiva eden Judaea veya Krallığı idi. İbraniler'in saltanatı fazla sürmemiş ve Asurlular memleketinin kuzey kısmını yani İsrailiye devletinin M.Ö. 722 tarihinde istila edip, Yahudileri sürgün etmişlerdir ⁹⁰. Yarım yüzyıl sonra da Babiller güney kısmını istila edip 586 yılında ele geçirerek, Kudüs'ü yakıp yıkmış ve esir aldıkları Yahudileri Babil'e götürmüşlerdir. Pers hükümdarı Keyhüsrev'in Babil'i almasından sonra, Yahudileri'in Filistin'e dönmelerine müsaade edilmiş, ancak serbest kalan İbraniler, yeniden Kudüs'e dönebilmişlerdir ⁹¹.

İbraniler'in büyük çoğunluğu İran'da ticari faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Yalnız dikkat çeken bir husus, bu dönemden itibaren İbraniler'in ticareti tek başlarına değil de, daha ziyade başka milletlerle beraber icra etmiş olmalarıdır.

İran egemenliğine M.Ö.331 yılında Büyük İskender son vermiş, böylece Yahudiler Mekodonya-Yunan egemenliğine, daha sonra ise Roma egemenliğine girmişlerdir.

1.6. Yunanlılar'da Ticaret

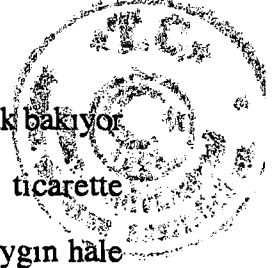
1.6.1. Eski Yunanlılar'da Ticaret

Ege bölgesi, Ege Denizi'yle çevrilen veya hudutlandırılan adalarla Asya ve Avrupa kıtaları kıyılarını, yani Yunanistan, Makedonya ve Trakya'nın doğu, Anadolu'nun batı ve güney - batı kıyılarını içine alan bölgedir. Deniz, bu bölgenin çeşitli bölümlerini birbiriyle birleştirmekle büyük bir rol oynamaktadır ⁹². İşte coğrafyaya baktığımızda ticaret

⁹⁰. Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, s. 300-301; A. İnan, *Eski Mısır Tarihpi ve Medeniyeti*, s. 155.

⁹¹. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 18; Taberi, *Milletler ve Hükümetler Tarihi*, C. I/II (Çev: Zeki Uyan - Ahmet Temir), M.E.B. Yayını, İstanbul, 1991, s. 784; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Kadar Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 193.

⁹². A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 1.

için uygunluğu göze çarpmaktadır. Nitekim Yunanlılar ilk önceleri ticarete soğuk bakıyor ve fazla taktir edilmeyen bir kazanç olarak görüyorlardı. Fakat zamanla ticarete mübadelenin yerine para ekonomisinin almasıyla, ticaret daha kolay ve daha yaygın hâle gelmiştir. Böylece Yunanlılar bu işe yavaş yavaş sıcak bakmaya başlamışlardır ⁹³. İlk önceleri fazla uzaklara gitmeyi göze alamayıp, Girit, Rodos daha sonraları Kıbrıs'ı üs olarak kullanmışlardır.

M.Ö. IX. yy'dan başlayarak Yunanlılar bu sınırları aşarak, Marmara ve Karadeniz'e açılmaya, Rodos ve Kıbrıs üzerinden Fenike ile Suriye kıyılarına ulaşmaya başlamışlardır. VIII. yy.'dan itibaren ise, yalnız Doğu Akdeniz Bölgesi'nde değil, kendileri için efsanevi mahiyette olan ülkelere dahi ticaret veya korsanlık için gitmişlerdir ⁹⁴.

M.Ö. VIII. yy'ın sonlarına doğru Yunan kolonileri ⁹⁵ ve ticareti, Fenike ticaretiyle rekabete girişecek kadar ileri bir düzeye gelmiştir. Hatta Fenike ticaretini sekteye dahi uğratmışlardır.

Yunanlılar ilk önceleri mübadele vasıtası olarak sığır, keçi, öküz gibi hayvanları kullanmışlardır. Mesela bir zırhlı elbisenin kıymeti 100 sığır olarak tespit edilmiştir. Daha sonraları ise mübadelede, daha kolay taşınabilir ve malın kıymetini gösteren, tunç eşya, altın ve gümüş çubuklar kullanılmıştır ⁹⁶. M.Ö. VIII. yy'a gelindiğinde ise, alış-verişlerde, Lidyalılar'ın icat ettiği sikke kullanılmaya başlanmıştır ⁹⁷.

⁹³. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 23.

⁹⁴. A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 124.

⁹⁵. Yunan kolonileri; İtalya ve Sicilya kolonileri, Fransa ve İspanya kolonileri, Ege Denizi, Boğazlar ve Marmara, Doğu Akdeniz, Mısır ve Kirene kolonileri idi. Yunanlılar kendilerinden uzak ülkelere kurdukları bu kolonilere adeta ikinci bir yurt olarak bakmış ve kolay kolay elden çıkarmamışlardır. Yunan kolonileri bu özelliğiyle Fenike kolonilerinden ayrılmaktaydı. Fenikeliler, bu şehirleri Sur'un doğrudan doğruya egemenliği altında kolonilerini oluşturmuşlardı. Bu kolonilerini ticari ve ekonomik menfaatlerinin gerektirdiği oran ve müddetçe korumuşlardır. İşte Fenike kolonilerini Yunan kolonilerinden bu sebepten dolayı geri kalmıştır (A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 156-167).

⁹⁶. S. Trak, *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁷. A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 126.

Yunanlılar, Mısır'dan ve Sicilya'dan tahıl, Bizans'tan bal, balmumu ve yün; Ege Adaları'ndan şarap, meyve gibi malları ülkelerine taşıymaktaydılar⁹⁸.

1.6.2. Hellenizm Döneminde Ticaret

Hellenizm⁹⁹ dönemi, Büyük İskender'in Asya seferiyle başlayıp, Mısır'ın Romalılar tarafından fethi ile son bulan devreye denmektedir. Yani M.Ö. 330'dan M.Ö. 30'a kadar olan 300 yıllık dönemi kapsamaktadır¹⁰⁰. İskender'in büyük ideallerle başlattığı bu dönem erken ölümüyle (M.Ö. 323) hedefine ulaşamamıştır. Fakat varisleri bunu devam ettirerek Helen kültürünü özellikle Anadolu ve Mısır'da yerleştirmişlerdir¹⁰¹.

İskender ordularının bir taraftan Hindistan'a diğer taraftan Nil'e kadar uzanan ülkeleri feth etmesi Yunan ticaretine yepyeni pazarlar açmıştı. Bunun yanı sıra yeni şehirler kurulup, eski yollar onarılarak yine ekonomi ve ticarete katkıda bulunulmuştur¹⁰².

İskender'in ölümüyle ülke Asya, Afrika ve Avrupa olmak üzere üçe bölündü. Mısır'da Ptolemaioslar yerleşip ikiyüz sene hüküm sürerken, Asya kıtasında bulunan

⁹⁸. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 23.

⁹⁹. Helen, düşünce, fikir ve ruhunun Doğu hayatının formları ile mücadele ve neticede bunlarla birleşmesi keyfiyetine Hellenizm denmektedir.

Büyük İskender'in başlıca amacı Doğu ile Batıyı, Avrupa ile Asya'yı, Yunanistan ile İran'ı uzlaştırmak ve birleştirmektir. İşte Doğu seferiyle saf olan Yunan kültürü, bu seferle Doğu'nun kültürüyle kaynaşarak Helenist dönem başlamıştır. Büyük İskender'in temelini attığı bu dönem kendinden sonra idareyi eline geçiren komutanları zamanında daha ilerleyerek Romalılar devrine kadar devam ettirmiştir. Helenistik kültürün en önemli özelliklerinden birisi; insanı yüceltmesi, insanı insan olduğunun bilincine vardırmasıdır. Bir diğeri ise bilimsel düşünce yöntemini geliştirmiş olmasıdır (Sevim Tekeli, "Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür", *Klasik Çağ Araştırma Kurumu*, Ankara, 1977, s. 14-15; Halil Demircioğlu, *Helenik Devlet - Hellenistik Devlet*, *Siyasi İlimler Mecmuası*, C. XI., S. 129, Ankara, 1941, s. 204-254).

¹⁰⁰. Alfred Hessel, *A History of Libraries*, New Brunswick, N.J., 1955, s. 4.

¹⁰¹. Elmer D. Johnson, *A History of Libraries in The Western World*, New York and London, s. 51.

¹⁰². A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 465.

topraklarda Seleukos ve oğulları, Makedonya'da ise Antipatroslar egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Ancak Avrupa'nın durumu hiçbir zaman netleşmemiştir ¹⁰³. Hellenizm döneminde Anadolu şehirlerinden Bergama, Efes, Milet, Sinop, İstanbul, Kizikos gibi çeşitli ticaret yollarının düğüm noktasında bulunan Rodos önemli merkezler ve pazarlardı ¹⁰⁴. Bu pazarlara sürülen mallar arasında birçok hububat, deri, kenevir, katran, kereste, yünlü dokumalar ve köleler gösterilebilir. Bu malların bir kısmı Karadeniz'in kuzey kıyılarından, diğer bir kısmıysa Kafkasya, Anadolu, Makedonya, Trakya, Suriye ve Mısır'dan gelmekteydi ¹⁰⁵.

Seleukos krallığına tabi olan Fenike ve Suriye kıyıları ithalat ve ihracat ülkeleri olarak bu devirde de önemlerini korumuşlardır. Seleukoslar Hind ticaretine de önem vermekte, bu ülkeden birçok kıymetli taşlar, inciler, pamuk, pekçok baharat ve Batı'da büyük revaç bulan Çin iplikleri getirmekteydiler. Seleukos kralları aynı zamanda Arabistan ticaretini kontrolleri altına almaya uğraşmakta, fakat Kızıldeniz yolu Ptoleomaslar'ın nüfuzu altında bulunduğundan buna muvaffak olamamışlardır ¹⁰⁶.

Mısır, Ptolemaoslar'ın zenginliğinden faydalanmak istedikleri bir ülkeydi. Bu yüzden burayı, Akdeniz'in zengin bir devleti haline getirmişlerdir ¹⁰⁷. Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye şehri Ptolemaoslar'ın başkentiydi. Burası o devrin en büyük ticaret merkezlerinden biri olmasının yanı sıra, aynı zamanda hububat deposu, hammaddelerin işlendiği sanayi şehri ve kültür merkeziydi ¹⁰⁸.

¹⁰³. A.W.F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri* (Çev. Müzehher Erim), İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1979, s. 46.

¹⁰⁴. S. Trak, *a.g.e.*, s. 81; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 93.

¹⁰⁵. A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. s. 466.

¹⁰⁶. S. Trak, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁰⁷. A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁸. Leslie W. Dunlap, *Readingsin Library History*, New York-London, 1972, s. 18; Arslan Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", *V.D.*, S. IX, İstanbul, 1971, s. 427-428; Enver Behnan Sapolyo, *Müzeler Tarihi*, İstanbul, 1936, s. 11-12; Mehmet İ. Tunay, "Dünyanın En Eski Kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, C. XIX, S. 1, 1970, s. 215.

Ptolemaisler Afrika, Arabistan ve hatta Hindistan ticaretini Mısır'a çekmek için çaba harcamışlardır. Bunun yanı sıra, Nil yoluyla yapılan Sudan ticaretine de yeni bir canlılık kazandırılmış, Doğu Afrika kıyılarında Somali'de, Babülmendeb'de ve daha güneyde bir takım ticaret üsleri kurmuşlardı. Aden ve yöresi Hind tüccarlarının Batı'da ulaştığı son nokta olmuştur. İşte bu ticari faaliyetler için oldukça önemli olan Kızıldeniz'i Ptolemaisler kendi nüfuzlarında tutmak için büyük gayret sarf etmişler ve Selvkoslar'ı buralara yaklaştırmamışlardır.

Mısır'ın dışarıdan getirdiği ürünlere karşılık, kendilerinin ürettiği ürünler arasında keten kumaşlar, cam eşya, papürüs ¹⁰⁹ kağıdı, kuyumculuk eserleri gösterilebilir. Gerek hububat ve gerekse sanayi ürünlerinin ihracı Mısır'a büyük kârlar sağlamıştır ¹¹⁰.

Mısır kralları, diğer Hellenizm kralları gibi, para ekonomisinin gelişmesi için büyük çabalar harcamışlardır. Nitekim sikke basılması için, Tebais veya Nubya'dan altın, Kıbrıs ve Sinâ yarımadasından bakır getirilmekteydi. Bu suretle sikkelerin ülkenin dört bir yanına yayılması sağlanmıştır. Para ekonomisinin gelişmesine paralel olarak bankacılık işlemleri de başlamıştır ¹¹¹.

Kısacası Hellenizm dünyası, Yunanlı ve Yunanlaşmış tüccarlar ve sanayicilerin olduğu yoğun bir pazar haline gelmiştir. Bu tüccarlar Doğu'nun tecrübe ve geleneklerinden faydalanarak, bunu ticari faaliyetlerine yansıtmışlardır.

Mısır ticaretinde bizzat krallar aktif rol aldıkları gibi, bizzat kişiler de ticaretle uğraşmaktaydılar ¹¹².

¹⁰⁹. Papirtüs, Nil vadisinde yetiştirilen Cyperus adı verilen bir bitkidir. Bu madde uzun süre kitap yapımında kullanılmıştır.

¹¹⁰. A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 467.

¹¹¹. S. Trak, *a.g.e.*, s. 82.

¹¹². A.M. Mansel, *a.g.e.*, s. 68.

2. ROMA HAKİMİYETİNDEN İSLAMİYETİN DOĞUŞUNA KADAR ORTADOĞU TİCARETİ

Hellenistik dünyanın siyasi ve ekonomik başarılarına son vererek, yeni bir döneme mühürlerini basan millet Romalılar olmuştur. Roma, M.Ö. VIII. yy'da henüz küçük bir şehir idi. Hatta M.Ö. IV. yy'ın ilk yarısında dahi sıradan bir şehir iken, ancak IV. yy'ın ikinci yarısında canlanmaya başlamıştır. Sistemli olarak büyüme faaliyetlerine, Büyük İskender'in halefleri devrinde meydana getirdiği Roma-İtalya konfederasyonu ile İtalya yarım adasında ilk siyasi mekanını kurmakla başlamıştır ¹¹³.

Roma Devleti bundan sonra hızla İtalya'dan dışarıya taşarak M.Ö. 200'de Batı Akdeniz'e hakim oldu. M.Ö. 168'de de Doğu Akdeniz hükümdarlığını ele geçirerek, Cihan devleti haline geldi. M.Ö. 146'da Batı'da Kartaca'yı, Doğu'da da Karinthos'u tahrip ederek Akdeniz havzasının kendine ait olduğunu ispatlamaya çalışmıştı. Daha sonra da Anadolu'ya yerleşerek M.Ö. 44'de Akdeniz dünyasına hakim olmuşlardı ¹¹⁴. Roma Devleti'nin hedefi Akdeniz'i kendisine bir göl yapmaktır. Nitekim bütün Akdeniz sahillerine hakim olduysa da kara devleti olma özelliğini değiştiremedi ¹¹⁵.

Roma İmparatorluğu geniş bir coğrafyaya hakim idi ¹¹⁶ ve bu coğrafyada yoğun bir ticaret yaşanmaktaydı. Yalnız bu coğrafyada yaşanan canlı ticaret faaliyetlerini sürdürenler daha ziyade Yunanlı ve Suriyeli tüccarlar idi. Nitekim en önemli ticaret acentaları Yunanistan ve Sur şehrinde bulunurken, gemilerin tayfa ve kaptanları da Yunanlı veya Suriyeliler'den meydana gelmekteydi ¹¹⁷.

¹¹³. Halil Demircioğlu, Roma Tarihi, C. I, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 186.

¹¹⁴. H. Demircioğlu, a.g.e., s. 296-420.

¹¹⁵. Arslan Ebisel, *Dünya Ticaret Yolları*, İstanbul, 1943, s. 9.

¹¹⁶. Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında İtalya, İspanya, Fransa, İngiltere'nin bir kısmı, Almanya, Tuna'nın güneyi, Macaristan, Arabistan, Mısır, Kuzey Afrika ve Akdeniz adalarını ihtiva ediyordu.

¹¹⁷. Ahmet Rıza Pekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981, s. 32.

Roma İmparatorluğu ticareti daha ziyade besin maddeleri üzerinde yoğunlaşmıştı

118. Zira Roma kendi kendine yeterli olmayıp, çoğu şeyi dışarıdan ithal etmek zorunda idi

119. Buğday ve zeytinyağı önceleri batı memleketlerinden Tunus, İspanya, Suriye, Rodos, Sicilya ve Galya'dan; şarap; Lüblan'dan sedir gelmekteydi. Ege ve Prene'den renkli mermerleri; Suriye'den beyaz mermerler, şarap; Mısır'dan da siyanit ve diyorit gibi sert taşlar alınmaktaydı. Ayrıca çeşitli madenler de ithal edilen ürünler arasında yer alırken, demir İngiltere, İspanya ve bugünkü Avusturya'dan; kurşun, gümüş; Güney İspanya'da; Anadolu'dan kırmızı boya, Afrika kıyılarından ise süngerler gelmekteydi ¹²⁰.

Roma, endüstri ürünlerini de gıda ürünleri gibi dışarıdan ithal etmekteydi. Mesela Galya'dan yünlü kumaşlar, bezler Yunanistan'dan kumaş ve çanak-çömlek; Anadolu'dan erguvani kumaşlar; Mısır'dan camlar ve kağıtlar (Papirüs) almaktaydı ¹²¹. Uzak ülkelerden bu ürünler bir takım kumpanyalar vasıtasıyla getirilmekteydi. Doğu'nun biberi, zencefil, karanfil gibi baharatlar, şeker kamışı, kakula, tarçın gibi tıbbi bitkiler, kokular, zarif yünlü ve ipekli kumaşlar bulunuyordu. Aynı şekilde elmas, zümrüt, akik gibi değerli taşlar ve döğüştürülmek için hayvanlar getirilmekteydi ¹²².

Roma İmparatorluğu'nun çöküş dönemine gelindiğinde ticaretin toprağı olmayanların son umudu olduğu görülmektedir. Zira ticaret ve tefecilik onlar için en fazla kâr getiren ekonomik bir faaliyetti. Romalılar, bu ticareti ancak paranın zoruyla yapabiliyorlardı. Zira Hint'den baharat, Çin'den ipekli, kuzeyden kürk ve köle gibi lüks mallar ve bunun dışındaki diğer mallar ancak yüz milyonlarca gümüş kuruş (sestertirus) aktararak alınabiliyordu ¹²³. Böylece sürekli dışarıya altın ve gümüş maddeleri akıyor ve Roma'da tükenmesine sebep oluyordu.

118. H. Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 195.

119. Arslan Ebisel, *Dünya Ticaret Yolları*, İstanbul, 1943, s. 10.

120. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 28; Henri Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1984, s. 100-102.

121. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 28; H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 105.

122. S. Trak, *a.g.e.*, s. 118.

123. Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I* (Çev: Babür Kuzucu), İstanbul, 1986, s. 24.

Netice olarak, Roma'nın üzerinde kurulduğu coğrafya yani İtalya yarımadası devasa askeri ve siyasi organizasyonun ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte değildi. Roma'nın askeri ve sivil aristokrasisinin lüks ve gıda ihtiyacını karşılamak ve aynı zamanda halk tabakalarının da devlete bağlılığını temin etmek amacıyla bol gıda maddelerine ihtiyaç vardı. Aynı zamanda büyük askeri gücün ihtiyaçlarını temin etmek için gene dışarıya muhtaçtı. Bu sebepten dolayı ticareti büyük oranda ithalata dayanmaktaydı. Her türlü mal Roma'da geniş bir pazar bulabiliyordu. Dolayısıyla Roma barışı (Pax-Romano) Akdeniz havzasında ve Yakındoğu'da ticaretin canlanmasına vesile olmuştur. Zira Pax-Romano sayesinde, bu bölgede siyasi birlik sağlayınca Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e ticaret akışı ve emniyeti sağlanmıştır ¹²⁴.

Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesiyle, Doğu Akdeniz, Anadolu ve Filistin'de Doğu Roma (Bizans)'nın hâkimiyeti başladı. Bu dönemde batı iç çöküntü yüzünden sürekli istilalara maruz kalırken, Doğu kendisini ayakta tutmayı başarıyordu. Dolayısıyla Ortadoğu ticaretinde incelediğimiz dönemde Bizans dönemi ticaretinin özel bir yeri vardır. Bu bakımdan Bizans dönemi ticaretini bitmiş bir dönemin ticareti şeklinde incelemek yerine, asıl konumuz içerisinde incelemeyi tercih ettik.

3. İSLAMİYETİN YAYILIŞINDAN SELÇUKLU HAKİMİYETİNE KADAR ORTADOĞU TİCARETİ

VII. yy'dan itibaren Hicaz bölgesinde ortaya çıkan ve yayılan İslamiyetin de Ortadoğu ve Akdeniz'deki ticari dengeler üzerine önemli bir etkisi olmuştur. Bu sebepten dolayı, burada özetle de olsa İslamın ilk dönemlerinde Ortadoğu ticaretindeki rolü üzerinde durmamız gerekiyor.

¹²⁴. Mustafa Öztürk, *İktisat Tarihi Ders Notları*, Elazığ, 1997, s. 15.

Kur'an-ı Kerim'in helâl kıldığı ticareti, sünnet de müsbet görmüştür. Nitekim Peygamber Hz. Muhammed (S.A.V.) daha peygamberliğinden önce Hz. Hatice'nin ticaret kervanlarının başında Güney Suriye'ye kadar gitmiştir. Dolayısıyla ticaret hayatına alışık olduğu gibi, İslamiyet'in doğuşundan sonra da ticari işlemlere bir takım düzenlemeler getirmiştir ¹²⁵. Düzenlemede bunlar arasında hileli satış, haram olan maddelerin ticareti, hububat üzerine birikim yapmak, ihtikâr, üzerinde şüphe götüren bir şeyin satışı, kâr ve zararı meçhul anlaşma yapmak, ribâ'nın yasak edilişi sayılabilir ¹²⁶. Tedbirlerin yanı sıra, Hz. Peygamber ticaretin milletlerin hayatındaki önemini bildiğinden, Suriye ticaret yollarının Medine şehir devletinin kontrolüne geçirerek Kureyş'in bu istikametteki ticaretini engellemeyi hedeflemişti ¹²⁷.

İslamiyetin ticareti adeta teşviki, ashaptan çoğunun bu işle uğraşmasını beraberinde getirmiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman ticaretle uğraşmışlardır. Yapılan başarılı fetihler ise İslam Alemi'ni geniş bir coğrafyaya yaydığı gibi, ticari faaliyetlerini de bu coğrafyada yaygınlaştırmışlardır. VII. yy'ın ilk yarısında Bizans'ın güney illeri ve Sasani toprakları olan İran, Irak bölgelerinde hızlı bir şekilde yayılmıştır. Filistin (636), Suriye (636), Mısır (640), Irak (642), İran (640), İspanya fethedilirken 711 yılında İspanya'ya girilmiş, 720'de Narbonne, 725'de Corsasonne ile Nimes ele geçirilmiş. Böylece Müslümanlar 200 yıl süreyle İtalya'yı tazyik etmiş 915 senesine kadar Güney İtalya'nın hakimi olmuşlardır ¹²⁸. Müslümanların özellikle Suriye ve Mısır'ı tamamıyla hakimiyetlerine almalarının yanı sıra, İspanya'yı feth etmeleriyle Akdeniz hakimiyeti ellerine geçmiş oldu ¹²⁹. Böylece bu yol

¹²⁵. Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri* (Çev: İbrahim Sarıms), İstanbul, 1983, s. 295.

¹²⁶. Robert Montran, *İslamın Yayılışı Tarihi* (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1981, s. 209; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 1979, s. 88-90.

¹²⁷. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, C. I-II, Konya, 1994, s. 172-173.

¹²⁸. Fetihler hakkında geniş bilgi için bkz., Neşet Çağatay, *İslam Tarihi*, T.T.K.Y., Ankara, 1993; Neşet Çağatay, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, T.T.K.Y., Ankara, 1992; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi (Emeviler - Abbasiler)*, 2. Baskı, Ankara, 1983; Sigrid Hunke, *İslam'ın Güneşi Avrupa Üzerinde*, 2. Baskı, İstanbul, 1975.

¹²⁹. George Lefranc, *Histoire du Commerce*, Paris, 1942, s. 29; Ferdinand Lot, *La Fin Du Mon de Antique Et Le Début Du Moyen Âge*, Paris, 1927, s. 423-424.

bazı Avrupa devletlerine kapandığı gibi, Avrupa sahilleri ise müslümanlar için her türlü akın ve korsanlığın yapıldığı bir mıntıkaydı. Bu suretle Avrupa karalarına çıkıp Alp geçitlerine doğru yapılan baskınlarda, Fransa'dan İtalya'ya geçen seyyahlar ve hacılar evleniyor, Roma civarı istila ve tahrip edilebiliyordu. Bu sırada Piza ve Barselona dahil muhasara ve yağma edilmişti ¹³⁰.

Akdeniz'in Müslümanlar'ın eline geçmesiyle Kızıldeniz ve Basra yolu da Hristiyanlar'a kapandı. Böylece Hint ticareti Karadeniz - Kafkasya yoluna intikal etti. Zira IX. ve X. yy'da Bizans gemicileri Karadeniz'de büyük faaliyet göstermekte idiler. Trabzon Doğu'nun en faal limanlarından biri haline geldi ¹³¹. Kafkasya aynı zamanda Abbasiler'in başkenti Kuzey ülkeleriyle birleştiriliyordu. Bütün Küçük Asya tüccarları Bizans'a girmek üzere Trabzon'da toplanıyorlardı ¹³².

Müslümanlar kısa zamanda denizcilikte ileri bir seviyeye geldiler ¹³³. Akdeniz, Kızıldeniz, İran Körfezi Müslüman gemileriyle doldu. Arap tüccarları, Hindistan ve Çin'e kadar gittiler. Mekke şehri, Mısır ve Suriye'den, Basra Körfezi ve İran'dan gelen kervan yollarının son bulduğu bir pazar haline geldi ¹³⁴.

Avrupalılar'ın Akdeniz'de "bir tahta parça bile yüzdüremez" duruma geldikleri bu dönemde Avrupa adeta bir sarsıntı geçirmiştir. Avrupa'da bu dönemde artık altın para basılmaz bir hale geldiği gibi, bütün alış-verişlerin gümüş veya bakır ufaklık paralarla temin edilmesi, bu fakirlik ve sarsıntıya delalet ettiği gibi, Akdeniz iktisadiyeti ile her türlü ilişkisinin kesilmiş olduğunu göstermektedir ¹³⁵. Avrupa bu şartlar altında Ren üzerinden

¹³⁰. Ömer Lütfi Berkan, *İktisat Tarihi (Ders Notları)*, İstanbul, 1957, s. 40; Zuhuri Danışman, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 267; Georges Lefranc, *a.g.e.*, s. 29; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I (Çev. Fikret Işıltan), 2. Baskı, Ankara, 1989, s. 69.

¹³¹. Arslan Ebisel, *Dünya Ticaret Yolları*, İstanbul, 1943, s. 12.

¹³². Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlar'dan XVII Yüzyıla Kadar)*, İstanbul, 1978, s. 33.

¹³³. A. Mez, "Orta Zaman Türk - İslam Dünyasında Ticaret" (Çev. Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. VIII, Eylül 1936, s. 12.

¹³⁴. A. Ebisel, *a.g.e.*, s. 13.

¹³⁵. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 40.

Doğu'ya ve İskandinavya'ya doğru yönelmek zorunda kalmıştır. Ancak Roma İmparatorluğu devrinde Afrika sahillerine gildiği zaman kendini memleketindeymiş gibi hisseden Avrupalı tüccar, Ren'in öbür tarafında kendisini adeta yabancı hissetmiştir. Ancak daha sonra Ren, Avrupa'nın belli başlı merkezi olacaktır ¹³⁶. Şimdi ise, Avrupalılar bırakınız kuzey Afrika sahillerine gelmeyi Akdeniz sahillerine dahi çıkamaz hale geldiler. Öte yandan Avrupa'nın Akdeniz ile ilişkilerinin kesilmesi Avrupa'nın sosyal hayatında da köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Öteden beri Avrupa'nın sosyal hayatında bir gerçek olan Feodalizm bu dönemde daha da kökleşmeye ve belirginleşmeye başlamıştır. Çünkü denizle ilgisi kesilen Avrupa'nın ekonomisi büyük ölçüde kıta Avrupa'sında zirai ekonomiye dayanır hale gelmiştir. Zirai ekonomik düzeyde de büyük toprak sahipleri asilzadeler idi. Geniş halk kitleleri ve köylüler toprak sahibi değildi. Onlar ancak geniş malikhane sahiplerinin kapılarında ırgat olabiliyorlardı. Aynı zamanda dini baskıların da etkisiyle halk kitleleri malikhane sahiplerinin kapılarında birer ırgat haline getirilmelerini kolaylaştırdı. Böylece ekonomik gücü elinde tutan malikhane sahipleri, siyasi otoriteler üzerinde de etkili, yönetimde de söz sahibi olmaya başladılar. Malikhane sahipleri ırgatlarından oluşan hem ekonomik, hem askeri gücü ellerinde tuttuklarından uzun müddet sürecek olan Avrupa'nın feodal yaşantısına damgalarını vurmuşlardır.

Müslümanlar bu büyük coğrafyaya hakim olduktan sonra avantajlarının farkında olup, bunu iyi kullanmak için birçok yollar açılmış, limanlar, kervansaraylar yapılmış, İslam başkentleri aynı zamanda birer ticaret merkezi durumuna getirilmiştir. Emevilerin başkenti Şam olduktan sonra, Mısır ihracatının bir bölümü Suriye'ye doğru yönelmiştir ¹³⁷. Abbasiler'de ise bütün Ön Asya ticaret yollarının birleştiği yerde bulunan Bağdat, dünya ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir ¹³⁸. Bağdat'a gelen tüccarların Me'mun zamanında gündelik masraf olarak 10.000 dirhem vermeleri, bize buradaki satış imkanların

¹³⁶. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 41.

¹³⁷. Robert Montran, *İslamın Yayılış Tarihi*, Ankara, 1981, s. 206.

¹³⁸. Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, s. 296; Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s. 30.

ne boyutta olduğunu göstermektedir. Bağdat bolluğun hatta israfın hüküm sürdüğü yalnız siyasi ve iktisadi değil, aynı zamanda medeni bir merkez halinde idi ¹³⁹.

Bağdat'tan yıldızlı tabaklar türlü yağ ve maddelerden imal edilen kokular, cam, şeker, ipek ve pamuktan dokunmuş kumaşlar, cübbe ve kaftanlar, bilhassa güzel sarıklar ve zarif mendiller gibi birçok malı Basra yolu ile Hindistan'a Kahire'den çeşitli ticaret yollarıyla güney ve batı Afrika memleketlerine ihraç edilirken yine Bağdat'tan çeşitli yönlerle giden kervanlar da çok çeşitli ürünler ithal etmekteydiler ¹⁴⁰. İthal eden ürünler arasında, Hindistan'dan yakut, zümrüt ve mercan, Bahreyn adaları kıyıları ve Seylan adasından gelen inci, Hindistan'dan gelen baharat; Habeşistan'dan gelen fil dişi ve ehil denilen kıymetli taşlar; Çin'den gelen kıymetli porselen eşya, ipekli kumaş ve ıtriya; Rusya'dan ve Karadeniz kıyılarından gelen av derileri ve kürkleri; Keşmir'den gelen salları ve yünlül kumaşlar; Tibet ve Türkistan'dan gelen tıbbi maddeler ve misk. Bunların yanı sıra, Nisabur'dan ıtriya, İran'dan ipekli dokumalar ve halı, Mısır'dan hasır ve kağıt sayılabilir ¹⁴¹.

Bu dönemde esir ticareti de oldukça önemliydi. Türkistan içlerinden, Rusya'dan ve Endülüs'tan beyaz; Mısır, Sudan ve İç Afrika'dan siyah esirler toplanarak Bağdat ve Kahire gibi önemli ticaret merkezlerine sevk olunmaktaydı ¹⁴².

Müslümanlar için özellikle Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Akdeniz, doğal ve önemli ticaret sahilleri olup, buralarda gemileri yoğun faaliyet içerisinde bulunuyorlardı. Bununla beraber Basra Körfezi de ticaret ve iktisat alanındaki önemli yerini koruyordu ¹⁴³.

Müslümanlar ticarete posta güvercinlerini kullanarak, gemi ve limanlar arasında mektup, anlaşma metni ve belgeleri taşıtarak ilginç bir metot kullanmışlardır. Daha sonradan pusulayı da keşfederek okyanuslarda rotalarını tespit etmişlerdir ¹⁴⁴.

¹³⁹. A. Canbek, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁴⁰. Suphi es-Salih, *a.g.e.*, s. 297.

¹⁴¹. S. Trak, *a.g.e.*, s. 143; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁴². S. Trak, *a.g.e.*, s. 143; Robert Montron, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁴³. Salih es-Suphi, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁴⁴. Pusuladan önce yön ve yolları bulmak için güneş, ay ve yıldızlardan faydalanarak yönlerini tespit etmekteydiler.

İslam memleketlerinde de para ticarette vazgeçilmez bir unsurdur. Yalnız para ticareti ve sarraflık ilk zaman daha ziyade Yahudilerin elinde bulunup, yüksek faiz karşılığı devlet kişilere hatta devlet ricaline dahi para ikraz edilmekteydi. Daha sonradan ise Müslümanlar da para ve sarraflık işini ellerine almışlardır ¹⁴⁵.

Ticaret alanındaki gelişmeler bankacılığı da beraberinde getirmiş. Tüccarların önemli şehirlerde vekili ve onun adına çalışan temsilcileri vardı. Bulundukları yerlerde pazarların durumunu kendilerine yazar ve borç mal verirlerdi. Tüccar da nakid para ödemek yerine bu görevlilerine ödenmek üzere bankalara çek ¹⁴⁶ yazarlardı. Tüccarın nakid para ödedikleri çok nadir idi ¹⁴⁷.

İslam dünyasında değişik oranda sermaye koyarak çok sayıda insan bir araya gelerek, birkaç kişinin veya hepsinin işlettiği kar ve zararlarına ortak olunan şirketler kurulmuştur ¹⁴⁸.

Sonuç olarak, İslamiyet'in hakimiyeti döneminde Akdeniz ticareti, Avrupalılar'ın aleyhine de olsa bir canlanma göstermiş, eski ticaret merkezleri ve yolları Müslümanlar'ın eline geçmiştir. Ancak Avrupalılar Müslümanlar'a yüklü gümrükler ve haraclar vererek bu bölgede ticaret yapabilmeyi başarabiliyorlardı. Ticaretin ve bulundukları bölgenin önemini bilen Müslümanlar, ticaretin canlanması için bazı tedbirler almışlardır. Bu meyanda özellikle Venedikli, Cenevizli, Floranse, Amalfi, piza gibi tüccarlara veya Bizans gibi devletlere ticari imtiyazlar vermişlerdir. Akdeniz'in Batılılara kapanması XI. yy'a kadar devam etmiş ¹⁴⁹. Karşılıklı mecburiyet bunu zorunlu kılmış, kısa süren buhrandan sonra Akdeniz ve Ortadoğu ticaretin yine çok çeşitli ulusların ticaret alanı olmuştur.

¹⁴⁵. S. Trak, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁴⁶. Çek sistemi Basra'da çok yaygındı. Çek, bono veya borç senedini iki veya daha çok şahit imzalıydı. Sonra mum veya kağıda yapışan başka şeylerle mühürlenirdi. Çok defa tüccarlar borçlarını bir şehirde veya şehirler arasında bir şahitten diğerine havele etmek suretiyle tasfiye yolna giderlerdi (Suphi es-Salih, *a.g.e.*, s. 298).

¹⁴⁷. Suphi es-Salih, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁴⁸. Suphi es-Salih, *a.g.e.*, s. 298-299.

¹⁴⁹. Ferdinand Lot, *La Fin Bu Mende Antique Et Le Debut Du Moyen Age*, Paris, 1927, s. 424.

4. ESKİÇAĞ'DA TİCARETİN ALT YAPISI

Burada, İlkçağ'da ticaretin alt yapısı olan yollar ve ticari müesseseler ile ticaret emtiaları incelenmeye çalışılacaktır. Böylece incelediğimiz döneme bir hazırlık yapılmış olacaktır. Çünkü Eskiçağ'daki ticari alt yapı, müessese ve emtialar incelediğimiz döneme gelindiğinde çok önemli değişiklik göstermemiştir. Coğrafya insanların ihtiyaçları, üretim, ticaret nakil ve araçları, teknikleri değişmediğine göre ticaretin özünde de çok köklü değişiklikler meydana gelmemiştir. Şimdi dönemin alt yapısına geçebiliriz.

4.1. Yollar

4.1.1. Karayolları

İnsanlık tarihinde yollar ve ulaşımın inkar edilmez bir yeri vardır. Zira insanlar aralarındaki iletişimi ve mübadeleyi ancak bu yollar vasıtasıyla gerçekleştirebiliyorlardı. İşte büyük medeniyet ve kültürlerin doğup yaşadığı Ortadoğu coğrafyasında da hiç şüphesiz ki yolların büyük önemi vardır.

Medeniyetler kurulurken önemli yollar da inşa edilerek, buralardan siyasi ve iktisadi faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu yolların ilk yapımları Eskiçağ'a dayanmaktadır. Eskiçağ'daki karayollarının çok mükemmel olduğunu söylemek hata olur. Bir şehirden öbür şehire veya ülkeye ulaşımı sağlayan yollar daha ziyade katırların kullanıldığı patika yollar idi ¹⁵⁰.

¹⁵⁰. G. Lefranc, *a.g.e.*, s. 20.

Medeniyetin ilk yerleşimlerinden Mezopotamya'da Sümerler ulaşım için büyük bir çığır olan tekerleği icat ederek, tekerlekli arabaları hayata geçirmişlerdir. Bu arabaları ticarete kullandıkları gibi, savaşlarda da kullanmışlardır ¹⁵¹.

Mezopotamya'da büyük bir medeniyet kuran Babiller ise Akdeniz ticaretinin önemini biliyorlardı. Burada rahat ticaret yapabilmek için ise Fırat Kervan Yolu'nu ele geçirmek için seferler düzenlemişlerdir. Fırat Kervan Yolu, Emer (Meskene)'ye kadar nehir yoluyla geliyor, buradan sonra kervanlarla Anadolu, Suriye-Filistin ve Mısır yönünde gidiliyordu. Mısır'a gidecek kervanlar ise, Meskene'den sonra Halep'e gelir, buradan Suriye-Filistin şerit arazisindeki kervan saraylarda geceleyerek Mısır'a kadar gitmekteydi ¹⁵².

Eskiçağ'da kara taşımacılığının zorluğu açıktır, yalnız karayolunu daha ziyade tercih eden Persler olmuştur. Persler'in karayolunu tercih etmesindeki en büyük etken hiç şüphesiz ki coğrafi konumu olmuştur. Daha çok bir kara devleti olmasındandır. Gerçi Basra Körfezi'nden Umman Denizi'ne açılan kısımda denizle bağlantısı vardır ama işin doğrusu bu dönemlerde Persler kıtalar arası seyrü sefer yapabilecek bir deniz gücüne sahip değillerdi veya teknolojiye ulaşmamışlardı. Bütün ağırlıklarını kara kuvvetlerine vermiştir. Karayoluna olan bu kaçınılmaz ihtiyaçlar, "Kral Yolu" denen ve Sus'dan Sard'a kadar uzanan güzel bir karayolu ağını meydana getirmelerini sağlamıştır. Bu yolda kralın ordusu ve tebası yolculuk ettiği gibi ticaret kervanları da bu yollar sayesinde faaliyetlerini sürdürmekteydiler ¹⁵³. Persler'in kurdukları ikinci büyük bir yol da Sus'dan Mısır'a uzanan yoldu. Darrus I, Nil'in bir kolu ile Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağladıktan sonra Sus-Mısır yolu, tamamıyla denize intikal etmiştir. Bu yol Akdeniz'den Kızıldeniz'e iniyor, Bab'ül Mendeb'ten sonra Umman Denizi'yle Basra Körfezi'ne uzanıyordu. Böylece imparatorluk başkenti Sus'a ulaşıyordu. Bu büyük yolların haricinde imparatorluğun

¹⁵¹. Füzizan Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, s. 168; René Sédillot, *Dünya Ticaret Tarihi, Değiş tokuştan Süpermarketlere* (Çev: Esat Nermi Erendar), İstanbul, 1983, s. 56.

¹⁵². Füzizan Kınal, Mezopotamya Tarihi, s. 169.

¹⁵³. Lefranc, a.g.e., s. 20; Donald J. Wilber, *İran Past and Present*, Princeton, 1950, s. 22.

muhtelif bölgelerini doğrudan doğruya merkeze veya birbirlerine bağlayan ikinci derecede yollar vardı. Bunlar Sard'dan Karadeniz kenarındaki Sinop'a, Ninova'dan Sard'a, Babil'den Suriye'ye, Ninova'ya, Sus'a giden Persler'den önce de mevcut olan yollardı ¹⁵⁴.

Anadolu'nun karayolu ağına bakacak olursak öncelikle dikkatimizi çeken en önemli husus, Anadolu'nun doğal yollara ve geçitlere sahip olduğudur. Zaten genel olarak yollar coğrafyanın tabii imkanları doğrultusunda gelişir. En kolay geçilebilecek geçitlerden önemli su kaynakları coğrafi bakımdan bölgelerinin merkezi konumundaki bölgelerden, şehirlerden geçmektedir. Hatta bu vakaa gelişen bütün teknolojiye rağmen günümüzde de geçerlidir. Mesela Diyarbakır-Bitlis yolu Barkan geçidinden geçer. Toros geçitte Külek Boğazı, güneyi Anadolu içlerine bağlayan en önemli geçittir. Bu ve benzeri geçitleri Babil, Asur, Hitit, Romalılar ve Bizanslılar kullandıkları gibi, Selçuklu, Osmanlı da kullanmış ve günümüzde dahi bu yollar önemini korumaktadır. Yine Halep-Şam oradan Filistin'e ve Sina üzerinden Mısır'a inen antik yol günümüzde dahi kullanılmaktadır. Coğrafya değişmediğine göre hangi dönemde ve hangi şartlarda olursa olsun bu yollar da önemlerini kaybetmeyeceklerdir. Bir de buna doğal kaynaklar eklenince burasının ticari faaliyetlerin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir. Bu derece yoğun bir ticarete sahne olması Suriye ve Mezopotamya ile kolay bağlantı kurabilmesinden ve Önasya ülkelerinin ayrılmaz bir parçası olmasındandır ¹⁵⁵.

Hititler döneminde, başkentleri Hattuşaş yollarının birleştiği bir merkez durumundaydı. Buradan Karadeniz'e doğru bir yol Alaca üzerinden Amasya'ya, oradan Samsun üzerinden sahil takip edilerek Sinop'a ulaşıyordu. Sivas'a doğru kuzey-doğudan bir yol da Hattuşaş'la birleşiyordu. Sivas'tan geçen iki yol daha büyük Doğu yolunu birleştiriyordu. Bu yol oldukça önemliydi. Zira Hattuşaş'ı Fırat Nehri istikametinde bulunan Malatya ve Kanış şehirleriyle birleştiriyordu. Bir yol da Suriye istikametinde Maraş'a varıyordu ¹⁵⁶. Orta Anadolu'ya inen yol ise Toros geçitlerinden sonra Tarsus'a;

¹⁵⁴. Ş. Günaltay, İran Tarihi, s. 281-285.

¹⁵⁵. Tahsin Özgüç, *Anatolia*, C. VIII, 1963, s. 28.

¹⁵⁶. S. Trak, *a.g.e.*, s. 44.

Batı yolu da Ege'ye doğru uzanarak İzmir Körfezi'ne ulaşıyor ve Malatya'dan geçen mezopotamya yoluyla birleşiyordu. Hattuşaş'ı diğer yerlerle birleştiren iki yol da Hattuşaş-Ankara arasında mevcuttu ¹⁵⁷.

Asurlular dönemine gelindiğinde ise, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret ve ulaşımında kullanılan karayolları, Güney ve Kuzey yolu denilen iki yol güzergahı takip edilmekteydi. Kuzey yolu Orta Anadolu'dan başlayarak Diyarbakır-Harput-Malatya-Kayseri, Güney yolu ise Asur'dan başlayarak Harran, Urfa, Bilecik, Elbistan, Adana-Gülek Boğazı'na uzanmaktaydı. Devamında ise Tuzgölü'nün güneyinden batıya, Konya'ya doğru ve kuzeyde Sivas-Tokat-Amasya güzergahı idi ¹⁵⁸.

Romalılar dönemine gelindiğinde ise, en iyi karayolu ağını bunların kurduğu görülmektedir. Zira, bu yollar insanda hayranlık uyandıran bir disiplinle yapılarak, daha sonraki yıllarda da kullanılacak sağlamlıkta ve demir yollarının da yanından geçebileceği kadar mantıklı bir güzergahta inşaa edilmişlerdir ¹⁵⁹. Toprak iyice kazılarak altına çakıl taşları, üstüne de yassı taşlar döşenerek yapılan bu yollar askeri üsleri birbirine bağladıkları gibi, ticari faaliyetlerde de kullanılmaktaydı. Ayrıca yolların belli güzergahların da konaklama ve kontrol istasyonları da kurulmuştur ¹⁶⁰.

Roma yollarının düğüm noktası başkent Roma olup, Roma'dan Herkül şehirlerine Baltık Denizi, Ren kıyıları, Bizans ve aşağı Galya'ya uzanıyor, Belçika ve Hollanda'dan Britanya'ya, İstanbul Boğazı'ndan Anadolu'ya ve Nil vadisine kadar uzanıyordu ¹⁶¹. Görüldüğü gibi bu yolların sayesinde doğal kaynakları bol olan Anadolu ile İtalya ticari münasebet kuruyordu ¹⁶².

¹⁵⁷. S. Trak, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵⁸. Sevgi Aktüre, "Anadolu Bronz Çağı Kentleri", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1994, s. 120; S. Trak, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁵⁹. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶⁰. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 28; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁶¹. G. Lafrence, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶². W. Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s. 47-48.

Eskiçağ'daki karayollarından bahsettikten sonra bu yollarda ne tür ulaşım araçları kullanılıyordu, bir de onlara gözetmemiz gerekmektedir. Bu dönemde kara taşımacılığında kullanılan nakil vasıtaları, beslenmeleri ve bakımlarının kolaylığı, uzun yollara dayanıklı olması hesabıyla daha çok eşek, at, katır kullanılıyordu ¹⁶³. Atlar taşımacılıktan ziyade, kervanların muhafız bölükleri tarafından binek hayvanı olarak kullanılıyordu. Bu dönemde kara taşımacılığında kullanılan ve Sümerler'in "deniz eşeği" dedikleri hayvan da deveydi. Her ne kadar devenin M.Ö. IX. yy'da Asurlularca kullanıldığı belirtilirse de, Mezopotamya'da M.Ö. 2000 yıl ortalarından beri kullanıldığı bilinmektedir ¹⁶⁴.

Bu dönemde bu kadar yolların olmasına rağmen atın yük taşımacılığında kullanılmadığı görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri, bu hayvanların henüz gemlenememesinden ve nallanmasının tam yapılamamasıdır. Bundan dolayı at daha ziyade harp silahı olarak görülmüyordu ¹⁶⁵.

4.1.2. Denizyolları

Eskiçağ ticaretinde dikkati çeken hususlardan birisi, ulaşımında karayolundan ziyade deniz yolunun tercih edilmesidir ¹⁶⁶. Zira karayolu taşımacılığı deniz yolu taşımacılığına göre zor, pahalı ve daha fazla emek isteyen bir yolculuktur. Nitekim, karayolu taşımacılığında kullanılan hayvanların beslenmesi, insanların barınıp beslenmesi büyük bir külfet arz etmektedir. Alınan yol da deniz yoluna göre daha azdır. Bu, deniz yolculuğunun benzeri tehlikelerden uzak olduğu anlamına gelmez. Ama mahiyet itibarıyla deniz

¹⁶³. Füzizan Kınal, Mezopotamya Tarihi, s. 169; A. İnan, *a.g.e.*, s. 209; H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶⁴. Füzizan Kınal, Mezopotamya Tarihi, s. 169.

¹⁶⁵. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶⁶. Nitekim Sümer ve Babil kanunlarında deniz ticaretiyle ilgili düzenlemeler dahi bize bu dönemdeki deniz taşımacılığının önemini gösteren delillerden biridir. Sümer Kanunları, gemi kiralama ile ilgili maddeleri içerdiği bilgi, Hamurabi kanunlarında da gemi ve gemiciyle ilgili maddeleri içermektedir (Maddeler ve geniş bilgiler için bkz., Füzizan Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, s. 170 vd.).

yolculuğu karayoluna göre daha ucuzdur. Bu dönemde Ortadoğu ticaretinde en önemli rolü oynayan Hint Denizi, Akdeniz ve Kızıldeniz idi. Nitekim deniz ticareti Hint Denizi'nden başlayıp, Kızıldeniz yoluyla Doğu Akdeniz'den batıya değin uzanıyordu. Yine Asya ticaret malları da batıya, Güney Arabistan'a Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla ulaştırılmaktaydı¹⁶⁷.

Bu önemli deniz taşımacılığını elinde bulunduranlar daha ziyade Fenikeliler, İsraililer, Mısırlılar idi. Bunlar Kızıldeniz'in kontrolünü ellerinde tutmak için adeta birbirleriyle yarış içerisindeydiler¹⁶⁸.

Her ne kadar yukarıda saydığımız üç deniz bu dönemde daha ziyade önem arz ediyorduydu da Ege ve Karadeniz'de de ticari canlılık söz konusuydu. Nitekim Asur üzerinden Anadolu'ya Karadeniz ve Ege kıyılarına, Elam üzerinden İran ve Orta Asya'ya varılıyordu. Ayrıca Basra Körfezi vasıtasıyla da Umman Denizi ve Hind'e, Suriye ve Filistin üzerinden Mısır'a gidiliyordu¹⁶⁹.

Deniz taşımacılığını tercih edenlerden birisi de Büyük İskender idi. Nitekim Basra Körfezi mıntıkasında yeni bir kültür merkezi oluşturmak amacıyla Fenikeli denizci ve balıkçıları toplayarak burada yeni bir Fenike vücuda getirmeyi hedefliyordu. Böylece İskenderiye ile Babil şehri arasında irtibat kurmayı planlamıştır¹⁷⁰. Yine Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında irtibat kurmak için birçok gemi kaptanları vasıtasıyla Arabistan sahillerini keşfettirmiştir¹⁷¹.

Deniz taşımacılığındaki çeşitli zorlukların yanı sıra, doğal tehlikeler ve korsanlık hareketleri tüccarların korkulu rüyaları idi. Ancak buna rağmen insanlar yine de deniz taşımacılığını tercih etmekteydiler. Deniz taşımacılığını tercih eden bu tüccarlar karşılaşabilecekleri bu tehlikelerden daha az zararla kurtulmak için zaman zaman risk ve

¹⁶⁷. Neşet Çağatay, *İslam Tarihi*, Ankara, 1993, s. 57.

¹⁶⁸. N. Çağatay, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁶⁹. S. Trak, *a.g.e.*, s. 21; A. Ebisel, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁷⁰. S. Trak, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁷¹. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbey-Osman Aydoğuş), Ankara, 1985, s. 33; S. Trak, *a.g.e.*, s. 92.

sermayenin paylaşımını öngören çeşitli ortaklıklar kurmaktaydılar ¹⁷². Yine tüccarlar korsanlık hareketlerine karşı gündüzleri hareket ediyor veya daha ziyade kıyı boyunca gidiyor ve akşamları da bir koy ya da limana sığınıyorlardı ¹⁷³.

Deniz taşımacılığının yaygın olduğu bu dönemde ne tür gemiler kullanılıyordu. Şimdi onlara bakacak olursak, ilk zamanlar Mısır ve Mezopotamya'da üzerine deri geçirilip ziftle kalefatlanmış sepetten tekneler kullanıldığı görülmektedir ¹⁷⁴. Daha sonraki dönemlerde iki tür geminin olduğu görülür. Bunlardan biri savaş ve korsan gemileri, diğeri ise birinci türe göre daha büyük, daha geniş yelkene sahip yük gemisiydi. Küçük gemiler daha ziyade kürekle, bazıları da yelkenle hareket ettirilirken, büyük gemiler nadiren kürekle hareket ettirilmekteydi ¹⁷⁵. Biçim olarak ise, bu dönemin gemileri birbirine benzemektedir. Zira ağaçtan imal edilip, denizde kullanılan gemiler daha büyüktü. Yunan ve Fenike gemilerinde güverte mevcutken, Roma gemilerinin güvertesi yoktu ¹⁷⁶.

Sonuç olarak, ilk gemilerin dolaştığı denizler, daha ziyade iç denizler idi. Okyanuslara açılabilen iyi donatılmış gemiler ençok son dört yüz yıl zarfında yapılabilmıştır ¹⁷⁷. Deniz yolları da büyük nüfus merkezlerinin ve pazarların limanlarını birbirine bağlıyordu.

¹⁷². Riskler ve sermaye paylaşımı şu şekilde olmaktadır: Bu ticari faaliyetin içerisinde iki grup insan bulunuyordu. Bunlardan biri yolculuk yapan, satan ve satın alan grup, diğeri de ödünç veren veya sermaye yatıran gruptur. Bunlardan tüccar hayatını kaybetme riskiyle karşı karşıyayken, finansör ise sermayesini kaybetme riskini taşımaktaydı. Fakat başarıyla neticelenirse sermayedarın sermayesi geri döndüğü gibi ya yüksek bir faiz elde edilmekte veya yatırım doğrudan ise yüksek bir kar elde edilmekteydi (H. Heaton, *a.g.e.*, s. 30).

¹⁷³. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV.*, Ankara, 1987, s. 200.

¹⁷⁴. H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁷⁵. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁷⁶. Affet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 212.

¹⁷⁷. H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 67

4.1.3. Nehir yolları

Eskiçağ ticaretinde nehirler taşımacılıkta büyük bir rol oynamışlardır. Ortadoğu ticaretinde Nil, Dicle ve Fırat oldukça önem arz etmektedir. Bu nehirlerin kenarlarında büyük medeniyetler kurulmuştur. Nitekim bu bölgeler M.Ö. 3000 yılından önce dünyanın diğer ülkelerinden daha medeni bir yaşam sürmekteydi ¹⁷⁸.

Fırat ve Dicle nehirlerinden küçük kanallar açılarak zirai amaç için kullanıldığı gibi, büyük kanallar vasıtasıyla da taşımacılık yapılmaktaydı ¹⁷⁹. Nil Nehri ise Mısır'a hayat verdiği gibi ticaretin de vazgeçilmez bir yoluydu. Nitekim ilk zamanlar yol olarak sadece Nil kullanılmıştır ¹⁸⁰. Nil yılın her nevsiminde her türlü eşya, mahsül ve inşaat malzemesi yüklü kayıklarla dolu idi. Bu yol rahat ve ucuz bir yoldu.

Mısırlılar denizden korktuğundan burayı ilk önce Fenikeliler ve daha sonra Hellenler kullanmışlardır. Nil ağzındaki limanlara yerleşerek kendilerine ait mahalleler ve şehirler kurmuşlardır ¹⁸¹.

Fırat ve Dicle Anadolu yaylasından Mezopotamya düzlüklerine indiği andan itibaren taşımacılığa uygun bir hale gelmekteydi. Anadolu'da bu nehirlerde taşımacılıkta kullanılması sınırlıydı, debisi düzensizdi. Ama Mezopotamya düzlüğüne inildikten itibaren mesela Fırat, Bilecik'ten, Dicle ise Musul civarından itibaren ulaşım elverişli bir düzeye geliyordu. Birecik'ten Bağdat ve Basra'ya kadar nehir gemileriyle taşımacılık yapıyordu.

¹⁷⁸. Halil Sahillioğlu, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 10.

¹⁷⁹. Fırtınan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 172.

¹⁸⁰. Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 209-212.

¹⁸¹. S. Trak, *İktisat Tarihi*, s. 34.

4.2. Emtia

Eskiçağ ticari emtiaları zaman ve şartlara bölgenin zaruri ihtiyaçlarına göre çeşitlilik arzeden ürünlerdi. Nitekim ipek, kıymetli kumaşlar, kıymetli taşlar, baharat, itriyat, kehribar, kalay, bakır, gümüş, altın purpur'un yanı sıra esir, yapı taşı, buğday ve kereste bunların başında gelmekteydi ¹⁸².

Her zaman olduğu gibi bu dönemde de kendi coğrafyasında olmayan ürünlerin farklı coğrafyalardan temini yoluna gidilmekteydi. Bu da ticaret ve mübadeleyi doğuruyordu. Zira mezopotamyalı tacirler Doğu Anadolu'dan kıymetli ağaç ve demirin yanı sıra kalay ve bakır ¹⁸³ Fenike'den ise purpur denilen boya, Mısır'dan cam, Hindistan'dan dokumalar ithal etmekteydi ¹⁸⁴.

Mısır ağaç bakımından oldukça fakir olduğundan kereste ihtiyacını Lüblan dağlarından temin etmekteydi. Gemi inşaatı, tapınak ve tabut yapımı için lazım olan keresteler Fenikeliler tarafından işlenerek Mısır'a götürülüyordu ¹⁸⁵.

Mısırlılar ise kağıt yapımında ¹⁸⁶ ileri bir düzeyde olduklarından, bu kağıtları ve kağıt yapımında kullanılan papirüsü dışarıya ihraç etmekteydiler ¹⁸⁷.

Roma İmparatorluğu en fazla gıda ürünlerini ithal etmekteydi. Bunun haricinde ise kıymetli ağaçlar (Lüblan Sedir'i), Suriye'nin beyaz mermerleri, Mısır'ın siyanit ve diyorit gibi taşları almaktaydı. Ayrıca fiyatı çok yüksek olan zarif yünlü ve ipekli kumaşlar, baharat, tıbbi bitkilerin de ticareti yapılmıyordu ¹⁸⁸.

¹⁸². S. Trak, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁸³. Benno Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu" (Çev: Mebrure O. Tosun), *A.Ü. D.T.C.F.D.*, C. II, S. 3, Mart-Nisan 1944, s. 427.

¹⁸⁴. S. Trak, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁸⁵. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 196.

¹⁸⁶. Kağıt yapımında, Nil Nehri bataklıklarında yetişen ve papirüs denilen bir bitkinin gövdesinden lifler çıkarılıp yaymak ve bunlardan iki tabakayı üst üste yapıştırarak tazyik etmek, kurutmak ve parlatmak suretiyle yapmaktaydılar.

¹⁸⁷. S. Trak, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁸⁸. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 28-29.

Bu çağın en önemli ticari ürünlerinden birisi de hiç şüphesiz ki köle ticaretiydi. Bundaki en önemli etken, o dönemdeki işlerin tamamen insan gücüne dayanmasıdır. İşte çeşitli işlerde kullanılmak üzere diğer ürünler gibi insanın da çok kolay alım ve satımı gerçekleştiriyordu. Yani insanda bir ticari emtia idi.

Sonuç olarak o dönemin taciri, ülkesindeki farklı veya fazla ürünleri alarak başka bölgelere gidiyor, oradan da kendi insanının ihtiyacı olan ürünü alarak ülkesine dönüyordu. Böylece farklı bölgeler farklı ürünlerden istifade etmiş oluyorlardı.

4.3. Para ve Fiyatlar

Eskiçağ'da ilk dönemler ticaret takas şeklinde yapılırdı. Yani bir malı bir başka malla değiştirme yolu geçerliydi ¹⁸⁹. Değiş-Tokuşta kullanılan ürünlerin başında tahıl gelmekteydi. Ayrıca yün, zeytinyağı, hayvan ve aletler de mübadele aracı olarak kullanılmaktaydı. Kısa bir süre sonra tahminen M.Ö. 2000 yıllarına doğru ise maden külçeleri mübadele vasıtası olarak gündeme gelmiştir ¹⁹⁰. Nitekim 8.41 gr ağırlığında halka ve külçe halinde gümüş parçaları ölçü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sekel denilen bu gümüş birimi 180 arpa tanesine tekabül etmekteydi. Daha sonra yine mübadele usulü devam etmekle beraber, önce gümüş, sonra altın, bakır ve bronz gibi madenler kıymet ölçüsü olarak kullanılmaktaydı ¹⁹¹.

M.Ö. 2000 yıllarında mübadele usulü büyük oranda ortadan kalktığı gibi bunun yanı sıra aynı zamanda bozuk para olarak kullanılan bakır ve kalaydan da vazgeçilmiştir¹⁹².

¹⁸⁹. Mesela bir köle 4 ile 20 öktüz karşılığında değiştirildi. Bir zırh takımı kalitesine göre 90 ile 100 öktüz değerindeydi (G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 20).

¹⁹⁰. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 20-21.; Şemseddin Günlaltay *İran Tarihi*, 1948, s. 281; Benno Landsberger, *a.g.e.*, s. 428; H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹¹. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi*, s. 281.

¹⁹². B. Landsberger, *a.g.e.*, s. 428.

İlk para Lidyalılar tarafından basılmıştır (M.Ö. 640/630) ¹⁹³. Bu ilk para elektrondan ¹⁹⁴ basılmıştır. Lidya kralı Kraises (M.Ö. 560-546) ise elektrondan başka altın ve gümüş sikke bastırmıştır ¹⁹⁵. Pers kralı Darius I de bunu örnek alarak altın paralar bastırarak bütün imparatorluğa yaymıştır.

Hellenistik ve Roma döneminde de mal değiş-tokuşu tamamen ortadan kalktığından, alış-verişler para ile yapılmaktaydı ¹⁹⁶.

Eskiçağ'daki ürünlerin fiyatı hakkında bir fikir vermesi açısından Hititler döneminden vereceğimiz birkaç örnek önem taşımaktadır.

1 pa ¹⁹⁷ buğday	: 1/3 gümüş şekel
1 pa arpa	: 1/4 gümüş şekel
1 pa şarap	: 1/2 gümüş şekel
Büyük katır	: 1 mine (60 şekel)
Koşum atı	: 20 gümüş şekel
At	: 14 gümüş şekel
Bir yaşındaki yük kısrakı	: 15 gümüş şekel
Büyük öküz	: 10 gümüş şekel
Büyük inek	: 5 gümüş şekel
Dana	: 2 gümüş şekel
Keçi	: 2/3 gümüş şekel
Koyun	: 1 gümüş şekel
Dana eti	: 1/10 koyun
Koyun eti	: 1/10 koyun
Yünü ile birlikte koyun derisi	: 1 şekel ¹⁹⁸

¹⁹³. *Heredit Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen - Azra Erhat), İstanbul, 1973, s. 56; Makrizi, *Eski ve İslami Paralar* (Çev: İbrahim Hakkı Konyalı), İstanbul, 1946, s. 6; Veli Sevin, "Lidyalılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, İstanbul, 1982, s. 256.

¹⁹⁴. Altın ve Gümüş karışımı olup, beyaz altın da denmektedir.

¹⁹⁵. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi*, s. 281; Sabahat Atlan, *Grek Sikkeleri*, İstanbul, 1993, s. 15.

¹⁹⁶. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁹⁷. Takriben 16 litre

¹⁹⁸. S. Trak, *a.g.e.*, s. 40-41.

4.4. Bankacılık

Eskiçağ'da para ekonomisinin özellikle M.Ö. 2000 yıllarında gelişme göstermesiyle bankacılık işlemleri de gündeme gelmeye başlamıştır. Bankacılığın özellikle Hellenizm döneminde inkişaf ettiği görülmektedir ¹⁹⁹.

İlk bankacılar tezgahların arkasında oturarak para mübadelesi yapan kişilerdi. Kısa bir süre sonra yeni para birimlerinin ortaya çıkmasıyla yeni işlemler de buna paralel olarak gelişmiştir. Bu bankalar para ve altınların bırakıldığı güvenli yerler olmanın yanı sıra ödünç para verme, hesaptan hesaba aktarma gibi işlemleri de yapmaktadırlar ²⁰⁰. Bankalar zamanla küçük yerlere dahi yayılarak bunların da bağlı olduğu Merkez Bankaları oluşmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında Yunanistan'dan gelen sarraflar ticaret meydanlarında çeşitli ülkelerin paralarını bozuyorlardı. Romalılar bunların çalışmasına müsaade ettikleri gibi fazla gecikmeden onlar da bu mesleğe el attılar ²⁰¹. Romalılar yeni yerlerin fethedilmesiyle birlikte buralarda yani ihtiyaçların karşılanması ve yeni işlerin ifa edilmesi ile banka işlemlerine hız kazandırmıştır. Yeni fethedilen ülkelerin sömürgeleştirilmesi bankacılık olayını çabuklaştırmıştır. Bankacılar ticaret merkezinin yakınına kurdukları dükkanlarda, taşradan gelen insanlara çoğunlukla % 12 bazen de % 48 oranında faizle ödünç para verirlerdi. Paranın çok olduğu Roma'da ise bu oran % 4'e iniyordu ²⁰². Oldukça karlı bir iş olan bankacılığa M.Ö. II. yüzyıldan itibaren yoğun bir talep olmuştur ²⁰³. Kurulan bankaların yöneticisi ve üyeleri bulunmaktaydı. Burdaki konumları ise hisse oranına göre belirlenmekteydi ²⁰⁴.

¹⁹⁹. A.M.Mansel, *a.g.e.*, s. 467.

²⁰⁰. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 23.

²⁰¹. H. Sahillioğlu, *İktisat Tarihi*, s. 30.

²⁰². G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 23.

²⁰³. Roma'da sivil yönetim ve askeri komutanlıklardan uzaklaştırılan şövalyeler kendilerini bu işe yöneltmişlerdir. Şövalyeler finans şirketleri kurarak günümüzdeki büyük şirketlerin özelliklerini içeren, halka açık şirketlerde, cari işlemler ve tahvil işlemleri yapmışlardır.

²⁰⁴. G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 24.

Aslına bakılırsa bu dönemdeki banka olarak isimlendirilen kişiler banka değildir. Kanaatimizce bunlar da zaruretlerin veya talebin ortaya çıkardığı bir iş koludur. Yani bir ticarettir. Zira bunlar paranın ticaretini yapıyorlar.

Bankacılık denilen işlem, aslında para ticaretinden başka birşey değildir. Ama her halükarda belli ticaret merkezlerinde para ticaretinin yapılması mübadeleyi kolaylaştırdığı gibi ticaretin hızlanmasını, akışını ve ödeme kolaylığını sağlamıştır.

Bu usul bütün İlkçağ boyunca devam etmiş ve incelediğimiz Ortaçağlar'a kadar da varlığını geliştirerek korumuştur. Nitekim incelediğimiz dönemde de para akışı, borç, senet alış-verişleri, havale usulleri hemen hemen aynı şekilde devam etmiştir.

4.5. Gümrük

Eskiçağ'dan itibaren gümrük olaylarının mevcut olduğu biliniyor. Gümrük de ticaretle birlikte gündeme gelmiştir. Zira devletler gümrük yoluyla kendilerine gelir temin ettikleri gibi, tüccarlar da ödedikleri gümrük sayesinde gittikleri ülkelerde daha güvenli yolculuk yapabilmekteydiler ²⁰⁵. Gerçi Eskiçağ'da daha toplumlarda vergi zorunlu olmadığı dönemde ödemeler "hediye" mahiyetinde olup ²⁰⁶ bunun örneğini Asurlular'da görmekteyiz. Asurlular Anadolu'da sürdürdükleri ticari faaliyetlere karşılık buranın yerli beylerine gümrük ödemekteydiler ²⁰⁷. Yine Babiller döneminde de gümrük uygulamasının mevcudiyeti biliniyor.

Eskiçağ'da Mısır'da da "Maks" (Meks) denilen hem ülke sınırlarında hem de ülke içinde alınan gümrük vergisi mevcuttu ²⁰⁸.

²⁰⁵. G. Leroux - G. Contenov, *a.g.e.*, s. 193.

²⁰⁶. Murat Tuğcu, *Vergi ve Evrimi*, Ankara, 1972, s. 14.

²⁰⁷. Asurlular gümrük vergisi olarak kumaş vermekteydiler (Firüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 61-63).

²⁰⁸. W. Björkman, "Meks" Maddesi, *LA*, C. VII, s. 651.

Yine Gümrüğün Eskiçağ'da uygulanışının en açık örneklerini Hellenler ve Romalılar döneminde de görmekteyiz. Nitekim Hellenler'de ithalat ve ihracat söz konusu olduğunda, ithal edilen malların cinsine göre % 20 veya % 50 gibi yüksek bir gümrük konmuştu ²⁰⁹. Hatta transit geçen üründen ve ülke içinde bir yerden başka yere geçerken de iç gümrük (kara gümrüklerinin) dahi uygulandığı, bu vergilerin şehir kapısından geçerken bu gümrüklerin ödendiği biliniyor ²¹⁰.

Romalılar döneminde de hazineye gelir temin etmek için çeşitli gömrükler bırakılmıştır. Romalılar'da gümrük vergisine "partatoria" deniliyordu. Bu gümrük vergisi yabancı ülkelerden gelen mallardan alındığı gibi ülke içinde bir bölgeden bir başka bölgeye geçilirken de bir miktar gümrük resmi alınmaktaydı. Romalılar gümrük vergilerini iltizam usulüyle almaktaydı. Yani mültezimler gümrükleri toplamadan önce devlet hazinesine belli bir miktar öder, daha sonradan eyaletlerden kendileri ödedikleri bu gümrüğü toplarlardı ²¹¹.

Roma'da gümrük vergisi ithal edilen eşya üzerinden alındığı gibi ihraç edilen eşyadan da alınmaktaydı. Roma yönetiminde olan Mısır'da ise gümrük vergisi eşyanın satışından tahsil edilmekteydi ²¹².

Romalılar'da da önemli diğer devletler gibi ülkenin belli ve önemli geçit noktalarında gümrük büroları bulunmaktaydı. Bunlar kara şehirlerinde olduğu gibi liman kentlerinde de mevcuttu. Mesela bu dönemde İskenderiye önemli bir gümrük şehriydi ²¹³.

Ayrıca Romalılar da Eskiçağ'dan itibaren geçerli olan bazı ürünlerin ülke dışına çıkmasına yasak getiren bir tavırlarının olduğunu, mesela şarap, zeytinyağı, tuz ve hububatın

²⁰⁹. A.M.Mansel, *a.g.e.*, s. 468; P.M.E., Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, II. Kısım (Çev. Sabahat Atlar), İstanbul, 1943, s. 150-153.

²¹⁰. S. Trak, *a.g.e.*, s. 95; P.M.E., Bosch, *a.g.e.*, 150-152.

²¹¹. Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, I. Kısım, Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970, s. 104; Halil Demircioğlu, "Roma Devletlerinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, Sayı: 8-9'dan ayrı basım, Ankara, 1970, s. 457.

²¹². T. Atan, *a.g.e.*, s. 10.

²¹³. T. Atan, *a.g.e.*, s. 10.

bu ürünler meyanından olduğu bilinmektedir. Yine düşmanların silah yapımında kullandıkları demirin de dışarı çıkartılması yasaktı²¹⁴. Bunlar haricindeki ürünler için ise Galya'da % 2.5, Mısır'da % 5 oranında gümrük alınmaktaydı. Bir de ürün şehre girerken oktruva adı verilen bir gümrük alınmaktaydı. Ayrıca köprü, nehir veya bazı yollardan geçerken geçit vergisi denen ayrı bir vergi de alınıyordu²¹⁵.

Sonuç olarak buraya kadar İlkçağ'da Ortadoğu'da ticaretin ortaya çıkması müesseseleri, deniz ve karayolları, emtia ve ticaret usülleri bölgede kurulan devletler esasına göre özetlenmeye çalışılmıştır. Böylece Ortaçağlar'da Ortadoğu ticaretinin esasları tespit edilmiştir. İleride de görüleceği üzere Ortaçağ ticaretinin temelleri İlkçağ ticaretine ve müesseselerine, gelenklerine dayanmaktadır. Bu yüzden bu bölümü biraz geniş tutmayı tercih ettik. Dolayısıyla ticaretin seyri, müesseseleri, malları gibi konular hemen hemen aynı plan dahilinde işlenecektir.

²¹⁴. Bunun gibi yasakların daha sonraki dönemlerde başka ülkelerce uygulandığını ileriki bölümlerde göreceğiz.

²¹⁵. H.S. Selen, *age.*, s. 29; G. Lefrance, *age.*, s. 25; Sadri Maksudi Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1944, s. 487-488.

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARETİN POLİTİKASI VE MÜESSESELERİ

İktisadi ve siyasi olayların birbirleriyle olan bağlantıları nedeniyle, Ortadoğu'nun siyasi yapısına (X-XIII. yy) bakacak olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Mesela Anadolu'da Bizans hakim iken, VIII. yy'da İslamın doğuşu ve gelişmesiyle beraber kuzeye yapılan fetihlerle, Bizans hakimiyeti Tarsus-Erzurum hattına kadar gerilemiştir. Dolayısıyla Bizans'ın eski hakimiyet sahaları olan Mısır, Filistin ve Suriye'de şimdi İslam hakimiyeti mevcut idi. İslam hakimiyeti, Dört Halife, Emevi ve Abbasi devri olmak üzere üç büyük ana unsur tarafından temsil edilmiştir. Fakat bahsettiğimiz dönemde Mısır, Suriye, Filistin'de aslında birer hanedan değişikliğinden başka farklılığı olmayan, Fatımi, Memlük, İhşidi, Tulonoğulları ve Eyyubi hakimiyetleri kurulmuştu. X. yy'dan itibaren bugünkü Irak, Suriye, Filistin coğrafyasında yeni bir güç belirdi ki, bu da Selçuklu gücüydü. Selçuklu hakimiyeti X.-XI. yy'da bütün Doğu Anadolu, Irak, Suriye, Filistin ve Yemen'e kadar yayıldı. Fakat bu dönemlerde yine hanedan kavgaları, iç çekişmeler devam ediyordu.

Mısır'da ise önce Fatımiler sonra Eyyubiler hakimiyetlerini tesis ettiler. XIII. yy'ın ilk yarısından sonra da Mısır'da Memlûklü hakimiyeti başlamıştır. Doğu Akdeniz'de ise mutlak bir hakimiyet söz konusu değildir. Kıbrıs ve Rodos'da mahalli şövalyeler bulunmakta, adeta bağımsız bir devlet gibi hareket etmekteydiler. Bizans'ın deniz hakimiyeti, Marmara ve boğazlarla sınırlı idi. Adalar denizi ve Adriyatik de mahalli güçler ile tüccar devletler (Venedik, Ceneviz) hakim idi.

Bu dönemde Avrupa'ya bakıldığında ise, Balkanlara kadar kuken de olsa bir Bizans hakimiyeti görülmektedir. İtalya'da milli birlik olmayıp, şehir devletlerinin hakimiyeti mevcuttur. Bunlar Venedik, Ceneviz, Amalfi, Piza, Florensa, Napoli, Sicilya gibi şehir devletleri idi. Papalık da bir şehir devleti olmanın ötesinde Hıristiyan dünyasının manevi lideri konumunda olması hesabiyle son derecede güçlü bir konumdaydı. Papalık siyasi alanda etkili olduğu kadar ticari alanda da etkilidir. Orta ve Doğu Avrupa'da Viyana merkezli Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, kuzeyde Alman konfederasyonları, batıda

ise Fransa'da Frank krallığı, İspanya'da Endülüs Devleti, Britanya'da da İngiltere krallığı bulunmaktaydı.

Ortadoğu ve Avrupa'nın mevcut siyasi görünümünün yanı sıra Anadolu'da ise XI. yy'ın ilk yarısından itibaren Türk akınları başlamıştır. Türk fethinden önce Anadolu, Bizans-Arap, Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olurken, bu durum Anadolu'nun iktisadi hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir ²¹⁶.

Uzun yüzyıllar süren bu mücadeleler büyük nüfus kayıplarına, dolayısıyla da iktisadi darlığa sebep olmuştur. Bizans merkezi otoritesinin zayıflaması sonucu merkezi dinlemeyen adeta bağımsız hareket eden Bizans'ın Anadolu valileri ve diğer yöneticileri halka büyük baskılar yapmışlardır. Yöneticilerin keyfi tutumları Anadolu halkını idareden soğutmuştur. Öte yandan yüzyıllardan beri süre gelen mezhep kavgaları Bizans yönetiminin kendi halkına baskı ve şiddet uygulamasına, sürgünler yapmasına vesile olmuştur ²¹⁷. Bütün bunlardan dolayı ticari emniyet de kalmamıştır.

Bütün bu mevcut olumsuzluklara bir de Türk fethi eklenince Anadolu'nun iktisadi vaziyetinde beklenenin tersine olumlu tesirler bırakmıştır. Anadolu'nun Türkler tarafından tedricen fethi, baradaki başı bozukluğu otorite yokluğunu ortadan kaldırmıştır. Bizanslı valilerin keyfi idarelerini ve halk üzerindeki baskılarına son vermiştir. Din ve Mezhep

²¹⁶. Bölgenin bu dönemdeki siyasi yapısı hakkında daha geniş bilgi için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965; aynı müellifin *Selçuklular Zamanında Türkiye*; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kurtuluş Devri*, Ankara, 1979; yine aynı müellif, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1961; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (Çev: Yıldız Maran), İstanbul, 1984; Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi* (Çev: E. Merçil - M. İpşirli), İstanbul, 1980; C. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), İstanbul, 1937, ile Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbassiler*, Ankara, 1983; Neşat Çağatay, "Fatimiler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, C. VII, Ankara, 1970, s. 63-77.

²¹⁷. Bizans'ın mezhep kavgaları, halkına karşı takip ettiği siyaset için bkz., Mehmet Çelik, *Bizans Devleti'nin Antakya ve Yöresinde Girdiği Kitle Katliamları (IV-VII. yy)*, Antakya, 1994; ayrıca aynı yazarın, *Süryani Kilisesi Tarihi I*, İstanbul, 1987; *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. yy'a kadar)*, Elazığ, 1996.

ayrılıkları ve kavgaları ortadan kalkıp genel bir emniyet hasıl olmuş, yapılan yeni yerleşmeler, yeni göçler ve Anadolu'nun harap olan kırsal alan ve şehirleri Türk fethiyle yeniden şenlenmiştir. Bu suretle Anadolu'da iktisadi ve ticari bir gelişme ve iyileşme görülmüştür.

1. TİCARET POLİTİKASI

Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişleri esnasında Anadolu'nun iktisadi durumu hiç de iç açıcı olmadığını biliyoruz. Bunun en iyi göstergesi Bizans'ın içinde bulunduğu iktisadi buhrandır. Bizans şiddetli bir para darlığında ezilmekteydi ²¹⁸. Öte yandan Akdeniz ticaretinin Müslümanlar'ın elinde bulunması, yine İslâm-Bizans savaşları Anadolu'yu dünya ticaret yolları dışında bırakmış ve dolayısıyla bu ülke medeni sahada olduğu gibi, iktisadi alanda da bir sükût devrine girmiştir. Yalnız İslam hudutları içinde bulunan Doğu Anadolu, Bizans Anadolu'suna nazaran daha iyi bir durum sergilemekteydi ²¹⁹.

Anadolu asırlarca İslam memleketlerinde aranan kuzeyin kürklerinin ve devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyelerin ticaretinin yapılacağı en yakın ve tabii bir yol olmasına rağmen, İslamiyet'in yayılışı ve Bizans'ın kötü durumu nedeniyle bu değerli ürünlerin dağıtımının yapıldığı mevcut özelliğini kaybetmiş, böylece İslam ülkelerine Anadolu'dan değil de Harezm ve İran üzerinden ürünler ulaşır olmuştur ²²⁰. Yine XI. yy'a kadar aynı şekilde karayolları gibi deniz yollarının aldığı istikamet de Anadolu'yu ticari faaliyetlerin dışında bırakmıştır.

İslam fetihleri neticesinde adeta bir İslam gölü haline gelen Akdeniz ile Avrupa'nın bağlantısı kopmuştur. Bu kopuş Avrupa'nın şehir hayatını ve iktisadi imkanlarını felç ettiği

²¹⁸. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 51, 1949, s. 497.

²¹⁹. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 261.

²²⁰. Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 94.

gibi, feodal toplumun oluşmasına sebep olmuştur. Bu suretle yalnız Müslüman tüccarlarının faaliyet alanı olan Akdeniz ticaretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdat'a oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. İşte bütün bu faktörler Anadolu'yu ticari faaliyetlerin dışına itmiştir ²²¹.

Fakat Selçuklular'ın Anadolu'yu fethiyle yeni bir dönem başlamış, Müslüman ve Hıristiyan kavimler arasında milletlerarası köprü vazifesi görerek, dünya ticaret yollarına açılarak iktisaden ve kültürel alanda zengin bir hale gelmiştir ²²². Yalnız şunu belirtmeliyiz ki, Selçuklular'ın buraya gelişinden hemen sonra bütün bu şartların hemen değiştiğini söylememiz hatalı olur. Zira gerek fetih hareketleri, gerekse Haçlı Seferleri ²²³ ve iç mücadeleler yüzünden Anadolu'nun bir asır kadar yani birinci dönüm noktası olan Malazgirt Zaferi ile, ikinci dönüm noktası olarak kabul edilen Miryokefalon Zaferi arasındaki devre, büyük ölçüde milletlerarası ticarete müsait değildi. Ancak II. Kılıç Arslan zamanında bu zaferden sonra dış ticaret için şartlar müsait hale gelmiştir ²²⁴.

Selçuklular siyasi ve iktisadi başarıların birbirine bağlı olduğunu biliyorlardı. Bu sebepten dolayıdır ki, fetih hareketlerini buna göre yönlendirmişlerdir. Zira fetih hareketleri, savaşın bir sonucu olarak, Anadolu'yu zayıflatması gerekirken, tam aksine oldukça güçlendirmiştir ²²⁵. Bunun altında yatan en büyük etken ise, bu fetihlerin iktisadi yönlerinin güçlü oluşudur.

²²¹. O. Turan, *a.g.e.*, s. 94.

²²². Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 262.

²²³. Haçlı Seferleri ve sonuçları hakkında ileride geniş bilgi verilecektir.

²²⁴. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, 2.

Baskı T.T.K.Y., Ankara, 1988, s. 121; Osman Turan, "Kılıç Arslan II", *İA.*, C. VII., s. 701.

²²⁵. Şerefettin turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 96.

1.1. Ticari Hedeflere Yönelik Fetihler

Selçuklu sultanları izledikleri politikanın bir neticesi olarak, askeri hareketleri iktisadi ve ticari gayelere göre devam ettirmekteydiler ²²⁶. Tarih boyunca bütün devletler iktisadi menfaatlerinin tahakkuku uğruna fetihler yapmışlar, yayılma hedeflerini fetih hareketlerini bu mihfere oturtmuşlardır. Selçuklular da bu genel kaideden farklı düşünmemişler, tabii olarak fetih hareketlerini hayat alanları olan iktisadi güç kaynaklarına veya bu kaynaklara giden stratejik yollara yönlendirmişlerdir. Fethedilen merkezlerin siyasi öneminin yanı sıra iktisadi önemi arzeden şehirler oldukları dikkati çekmektedir. Nitekim Selçuklular'ın Anadolu'ya daha ilk geldikleri dönemlerde dahi bu fetih hareketlerine girişmekten geri kalmamışlardır. Bunun ilk örneğini veren Süleymanşah olmuştur. Süleymanşah 12 Aralık 1084 yılında Antakya şehrini, 12 Ocak 1085'de de kaleyi Hristiyanların elinden alarak Türk hakimiyetine geçirmiştir ²²⁷. Bu da Türk dünyasında büyük sevinçe yol açmış ve İsfahan'da kutlama törenleri yapılmıştır ²²⁸.

Selçuklu sultanlarından Gıyaseddin Keyhüsrev de ticaretin önemini bildiğinden politikasını buna göre yönlendirmiştir. Nitekim Latinlerin İstanbul'u işgalinden sonra Aleksios Kamnenos ve David Kammenas başkentleri Trabzon olmak üzere Rum Pontus Devleti (1204-1461)'ni kurmuşlardı. Aleksios devleti kurduktan sonra yayılmacı politikasının bir neticesi olarak, Selçuklular'ın aleyhine Asya'dan gelip Karadeniz ve

²²⁶. Osman Turan, "Ortaçağda Kıbrıs-Türkiye Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII., S. 110, Nisan 1964'den ayrı basım, Ankara, 1964, s. 217.

²²⁷. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Türkçe Çev: Hrant D. Adreasyan), 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 161; Semavi Eyice, Bertrandan de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432-1433), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, Cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 94; Abbas Bilgili, "Antakya'nın Selçuklu Türkleri Tarafından Fethi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1988, S. 22, s. 46-48; Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1990, s. 32; İbn'ül-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, *İslam Tarihi* (Çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul, 1987, s. 128; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (Çev. Fikret İşıltan), İstanbul, 1970, s. 122.

²²⁸. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Ankara, 1993, s. 120.

Avrupa'ya ulaşan uluslararası transit ticaret yolunu tehlikeye düşürüyorlardı. Bunun yanı sıra bir de Samsun'u işgale kalkışması bardağı taşıran son damla oldu ve Keyhüsrev harekete geçerek Samsun'u yeniden Türk hakimiyetine geçirerek Asya-Avrupa transit ticaret yolunu güvence altına almıştır ²²⁹. Siyasi ve ticari açıdan oldukça önemli olan bu fethi gerçekleştirdikten sonra, bir grup tüccar gelerek, Avrupa ve Mısır'dan gelen ticaret gemilerinin uğrak yeri olan Antakya'ya ²³⁰ geldiklerinde, Frenkler tarafından mallarına el konulduğunu ve hakaret gördüklerini bildirerek bu duruma bir çözüm istemişlerdir. Bu durum Gıyaseddin Keyhüsrev'e Antalya'nın fethinin zaruri olduğunu göstermiştir. Böylece fetih hareketine girişilerek 1207'de şehir fethedildi ²³¹. Antalya'nın fethiyle Anadolu'ya Akdeniz'de bir kapı açılarak, ithalat ve ihracat emniyet altına alınmıştır. Ticaretin ve siyasi hedeflerin bir tutulduğunun bir sonucu olarak da burası aynı zamanda Türk donanmasının bir üssü oldu. Böylece Antalya'nın fethiyle Akdeniz'e açılan Selçuklular, Mısır'dan ve Akdeniz'in diğer bölgelerinden gelen deniz yolunun önemli bir limanını elde etmiş oluyorlardı. Bu yollar Antalya'dan Konya-Kayseri-Erzincan üzerinden Tebriz'e Konya-Ankara üzerinden Samsun ve Sinop'a ulaşmak suretiyle Karadeniz'e ve Karadeniz ötesine ulaşıyordu. Beyşehir, Eğridir, Afyon üzerinden de Bursa ve Bizans'a ulaşıyordu. Dolayısıyla Antalya'nın fethi Selçuklular'ın sadece iktisadi değil, aynı zamanda siyasi bakımdan da önemli bir konuma yükselmelerine vesile olmuştur.

²²⁹. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 163.

²³⁰. Bizans İmparatorluğu'nun Haçlılar tarafından fethine kadar Antalya (Satalia) limanı bir takım antlaşmalarla imparatorluğa bağlı bulunan bütün tüccar uluslara açık bulunuyordu. Şehir her ne kadar daha önce Komnenler zamanından beri yanyana komşuları olan Türkler tarafından sıkıştırılmış ve çok defa onlar tarafından gözdağı verilerek onlara vergi vermek zorunda bırakılmış ise de uzun süre Rum şehri olarak kalmış ve deniz yönündeki Batılılar için hep açık bulunmuştur. Fetih devrinde aslında İtalya olup, fakat yarı yarıya Rumlaşmış olan Aldobradını adında birisi karışıklıktan yararlanarak oraya egemen oldu (W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 1975, s. 334-335).

²³¹. İbn-i Bibi, *Anadolu'da Selçuklu Devleti Tarihi* (Çev: M. Nuri Gençosman, Notlar ilave eden F.N. Uzluk), Ankara, 1941, s. 44-45; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s. 104; Osman Turan, *Ortaçağ Türk-Kıbrıs Münasebeti*, s. 215.

Bununla Selçuklular Akdeniz'de bir güç olduklarını da göstermişlerdir. Bilahare Ayas'ın fethiyle bütün Anadolu'nun Akdeniz kesimi Selçuklu hakimiyetine girmiş oluyordu ²³².

Akdeniz ticari açıdan güven altına alındıktan sonra, Selçuklu sultanlarından İzzeddin Keykavus bu defa da uluslararası ticaret yoluyla doğrudan doğruya ilgili bulunan Sinop'un da hakimiyetleri altına alınması gerektiğine inanmıştı. Zira burası İznik ve Trabzon Rum Devletleri sırasında bölge hakimiyeti uğruna sürdürülen çekişmeler yüzünden güvenliği bozuluyor ve ticaret yolunun işlerliği kayboluyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı 3 Kasım 1214 tarihinde Sinop da Selçuklu hakimiyetine alındı ve güvenli bir ticaret limanı haline getirildi ²³³.

Selçuklular'ın en parlak dönemini yaşadığı Alaaddin Keykubat döneminde kültürel faaliyetlerin yını sıra iktisadi başarılarla da damgasını vurmuştur. İktisadi başarıyı, Ermeniler'e, Rumlar'a ve Haçlılar'a ve özellikle de Suğdak (Kırım)'a yaptığı seferlerle gerçekleştirmiştir ²³⁴. Suğdak Seferi Anadolu tacirleri ile İskenderiye-Antalya-Sinop yolunu daha emniyetli bulan Mısır tacirlerinin Sinop merkez olmak üzere Güney Rusya ülkeleriyle yaptıkları ticareti emniyet altına almak amacıyla yapılmıştır ²³⁵. Suğdak'ın ele geçirilmesiyle Selçuklular'ın Karadeniz hakimiyetini oluşturmalarına sebep olmuş ve bu şehir Moğollar'ın işgaline kadar (1239) Selçuklular'ın elinde kalmıştır ²³⁶.

Ticari önemi büyük olan bir diğer şehir olan Alanya da yine Alaeddin Keykubat tarafından 1223'de fethedilerek, sultana izafeten Alaiye ismi verilmiştir. Burası Akdeniz'in

²³². Osman Turan, "Ortaçağ'da Türkiye - Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII., S. 110, (Nisan 1964)'den ayrı basım, Ankara, 1964, s. 214; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 170.

²³³. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 164; İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 60-64; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 116.

²³⁴. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 117; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1983.

²³⁵. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. Baskı, Bt. 1986, s. 104; İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 124-127; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1983, s. 6.

²³⁶. Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'daki Türkler* (Çev: Y. Moran), İstanbul, 1979, s. 170; Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII. Siecle", *Turcobszontine et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 95.

önemli bir limanı olmasının yanı sıra Selçuklu tersanesi de burada yine Alaeddin Keykubat tarafından inşaa edilmiştir ²³⁷.

Yukarıda bahsettiğimiz bu fetih hareketleri bize Selçuklu sultanlarının siyasi sahada oldukları gibi iktisadi alanda ve özellikle de ticaretle uzak görüşlü olduklarını göstermektedir. Özellikle II. Kılıç Arslan, Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keyhüsrev ve I. Alaeddin Keykubat bunlar arasında saymamız mümkündür. Yaptıkları fetihlerle ticaret yollarını emniyete alarak Anadolu'nun Ortadoğu-Avrupa ve Güney Rusya ile ticaretini güvence altına almışlardır.

Selçuklu sultanları ticaret yollarının güvenliğini temin etmenin yanı sıra fethettiği ticari şehirlere limanlarda ticari alış-verişi kolaylaştırmak ve geliştirmek için büyük sermayeli tüccarları da yerleştirmiştir ²³⁸.

Selçuklu prensleri ekonomik kalkınmayı sağlayacak fetihlerin yanı sıra ticari ilişkilerin de son derece önemli olduğunu biliyorlardı. Ticari ilişkilerin ise karşılıklı bir takım antlaşmalar ve imtiyazlarla daha yoğunlaşacağı kesin idi. İşte Selçuklular dönemin tüccar uluslarıyla bu tür antlaşmaları yapmaktan çekinmemişlerdir. Ayrıca şunu belirtmeliyiz ki, ticari ilişkilerinde bu tür antlaşmalar Selçuklular'dan önce de var olmuştur. Bunun en yakın örneğini Bizans İmparatorluğu vermiştir. Selçuklu İmparatorluğu'nun yaptığı antlaşmalara geçmeden Bizans dönemindeki bu antlaşmalardan bahsederek konuyu daha geniş boyutuyla açıklamış olacağız.

²³⁷. Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, C. I, Ankara, 1990, s. 101.

²³⁸. Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 95.

2. TİCARİ İMTİYAZLAR

2.1. Bizans Devleti'nin Tüccar Uluslara Verdiği İmtiyazlar

2.1.1. Venediklilere Verilen İmtiyazlar

Batı Avrupa'nın boğulma ve kapanma devri olan VII. ve X. yy'larda, Bizans hakimiyetinde bulunan Venedik, güçlükle Batı Avrupa ile Bizans arasında ticari münasebetleri devam ettirebiliyordu. Bizans oldukça kuvvetli donanma, Ege Denizi, İyon Denizi ve Adriyatik koridorunu Müslümanlara karşı koruyabilmişti ²³⁹. Venedikliler Bizans'ın hakimiyetinde kalan bu sulardan istifade ederek, o dönemin rüya şehri olan İstanbul'a geliyorlardı. İstanbul o dönem her türlü lüks malın bulunduğu bir şehir olmanın yanı sıra, sanat, endüstri ürünleri de bulunuyordu. İşte Venedikliler buradan aldıkları bu ürünleri dünya özellikle de Avrupa pazarlarına götürerek satıyorlardı ²⁴⁰.

Venedik'in Bizans'taki bu yoğun ticari faaliyetleri onları daha 992 yılında İstanbul'a bir elçi göndererek bir takım ayrıcalıklar isteme cesaretini vermiştir. Gönderdiği bu elçiler vasıtasıyla gemilerinden alınan resimlerde indirim yapılmasını istemiştir. O sıralarda 30 Soldi olan bu resmi imparator 2 Soldi'ye indirmiştir. Çıkış resmi daha yüksek idi, fakat bunda her hangi bir sakınca görmüyorlardı. Çünkü Venedikliler ülkeye soktukları mallara oranla çok daha yükte hafif, pahada ağır mallar çıkarıyorlardı. Çıkış resmi 15 Soldi olarak kalınca, bundan sonra Venedik gemileri 17 Soldi ödemeye başladılar. Venedikliler'in elde ettikleri bu imtiyaza karşılık ise, Venedikliler İtalya'ya askeri birlikler taşınması halinde Bizans devletine istediği zaman gemi vermeyi taahhüt etmekteydi ²⁴¹.

²³⁹. Lütfi Güçer, *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul, 1976, s. 72.

²⁴⁰. Adolf Schaube, *Hondelsgeschichte Der Romanischen Völker Des Mittelmeergebiets Bis Zumen de Der Kreuzzüge*, München und Berlin, 1906, s. 17; Lütfi Güçer, *İktisat Tarihi Ders Notları*, s. 72.

²⁴¹. Stefenos Yerasimos, a.g.e. s. 46; Demir Demirgil, "X ve XI. yy'da Bizans İmparatorluğu'nun İktisadi Düzeni", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ağustos 1971, S. 47, s. 47.

Bizans İmparatorluğu'nun siyasi bakımdan parlak bir dönemde olmasına rağmen bu kapitülasyonu vermelerindeki amaçlardan biri, Bizans'da doğmakta olan burjuvaziyi boğmaktır. Devlet bunu hedeflerken, bundan hoşnut olmayan Bizans tüccarlarının ise bu kapitülasyonu engellemeye güçleri yetmemiştir ²⁴².

Bizans'ın XI. yy'dan itibaren kötü bir duruma gitmesi bu tür imtiyazların kapasitesini de arttırmıştır. Bizans'ın en karışık döneminde 1081'de başa geçen Aleksios Komnenos Normlarla savaş, Peçeneklerle mücadele bu dönemde yapılmaktaydı. 1082'de Venedik'e ticari imtiyazlar verdi. Buna göre Venedik bundan sonra Bizans devletine ait bütün yerlerde hatta İstanbul'a her hangi bir vergi ödemek zorunda kalmadan her türlü emtia ile serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Ayrıca İstanbul'da birkaç imalathane ve Galata'da üç iskele tahsis olunmuştu ²⁴³. Aleksios'un kendi tacirlerinin aleyhine verdiği bu imtiyazlar Venedik'in artık bundan sonra Bizans ekonomisi sahasında etkili olmasına sebep olmuştur ²⁴⁴.

Bizans'ın Venedikliler'e verdiği imtiyazlar arasında imparator Manuel'in verdiği iki imtiyazı da saymamız gerekmektedir. Bunlardan ilki 1148'in Mart ayında verilmiş ve buna göre, Venedikliler'in İstanbul'da bulunan emlakları fazlalaştırılmış, ayrıca daha önceden faydalandıkları üç rıhtıma ek olarak bir dördüncü rıhtım daha verilmiştir ²⁴⁵. İkinci imtiyaz ise yine aynı yılın Ekim ayında verilmiş ve buna göre Venedikliler'e alış-verişlerindeki muafiyet alanı içine Girit ve Kıbrıs adaları da alınmıştır. Bütün bu imtiyazlar Venedik'in

²⁴². S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 46.

²⁴³. Georg Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev: Fikret Işıltan), T.T.K.Y., 4. Baskı, Ankara, 1995 s. 331; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, T.T.K.Y., C. I, s. 56; Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983, s. 23.

²⁴⁴. G. Ostrogasky, *a.g.e.*, s. 332; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 56; H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 24.

²⁴⁵. W. Heyd, *Yakın - Doğu Ticaret Tarihi* (Çev: Enver Ziya Karal), Ankara, 1975, s. 217; Adolf Schaube, *Handels-geschichte Der Romanischen Völker Des Mittelmeergebiets Bis Zumende Der Krewzziige*, München und Berlin, 1906, s. 19-20.

Bizans'a iyice yerleşmelerini temin ettiği gibi burada üstün bir noktaya gelmelerine vesile olmuştur ²⁴⁶.

2.1.2. Cenevizliler'e Verilen İmtiyazlar

İtalyan şehir devletlerinden Cenova, Venedik'ten sonra Bizans'tan imtiyaz elde eden devletlerin başında gelmekteydi. Cenovalılar ticari imtiyazları Kommenler ve Anjoular zamanında elde edememiş, ancak İstanbul'da Latin hakimiyetine son verilerek yeniden Bizans yönetiminin kurulmasından sonra hedefine ulaşabilmiştir. Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya etmeye başlayan Michail Palaiologos Cenovalılarla yaptığı 1262'de Nymphean (Nefi) antlaşmasıyla Cenovalılar'ın Bizans'a giriş-çıkışlar serbest bırakılmış ve vergiler kaldırılmıştır ²⁴⁷. Bu antlaşmayla İstanbul ve Bizans İmparatorluğu'nda Venedikliler'in yerini Cenovalılar'ın alması amaçlanıyor ve Cenova'nın himayesinin kabulü anlamına geliyordu. Böylece Bizans tarafından biri diğerine alternatif olarak kullanılırken, Venedik ekonomik tekeli yerine Cenovalılar'ın ekonomik tekeli Bizans'ın üstüne çökmüş oluyordu ²⁴⁸.

1267'de Cenovalılarla ittifak yenilenerek yine imtiyazlar İstanbul'da tahsis edilen yerlerden çıkartılarak İstanbul'un Türkler tarafından zaptına kadar oturacakları Galata'ya nakledilmişlerdir. Galata bu tarihten itibaren çok çabuk gelişerek, önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir ²⁴⁹. Daha sonra 4 Nisan 1268'de Bizans Venedikle de yeni bir antlaşma yaparak siyasi ve ekonomik ittifak kurulmuştur. Yalnız bu antlaşmada dikkatimizi çeken önemli bir husus vardır, o da, Cenovalılar'ın aleyhine olan hükümlerin bu

²⁴⁶. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 218.

²⁴⁷. G.I. Brattonu, *Recherches Sur Le Commerce Genoïs Dans La Mer Noire Au XIII e Siecle*, Paris, 1929, s. 33.

²⁴⁸. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 67.

²⁴⁹. G. Ostrogasky, *a.g.e.*, s. 420; Şerif Baştov, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1989, s. 3.

antlaşmada yer almamış olmasıdır. Böylece o zamana kadar Bizans, İtalyan şehir devletleriyle tek taraflı olarak takip ettiği politikayı terkederek, bu cumhuriyetlerden biriyle dostluk kurarken, diğerini kendisine düşman etme yerine herikisiyle de bağlanmayı yeğlemiştir ²⁵⁰.

Ceneviz ve Venedikliler elde ettikleri imtiyazlarla Karadeniz'e geçerek Trabzon, Tebriz ve Kırım'a dahi yerleşmişlerdir ²⁵¹. Bu durum Bizans ekonomisine ağır bir darbe vurmuş oldu. Zira feodal üretimle rekabete girişmişler ve Bizans ticaretinde adeta egemenlik oluşturmuşlardır.

2.1.3. Pizalılar'a Verilen İmtiyazlar

Bizans İmparatorluğu Aleksios Komnenos I zamanında yeniden bir canlanış göstermiştir. Sadece devletin sınırlarını genişletmekle kalmamış, devleti içten sağlamlaştırmıştır. Ancak bunun oluşturduğu devlet sistemi Orta Bizans devrinin gergin ve canlı devlet nizamından farklılık arzettiği görülmektedir. Bunlar arasında vergilerin iltizama verilmesi, dini ve dünyevi büyük arazi sahiplerine tanınan vergi muafiyeti sikke ayarının bozulması sayılabilir. Bir de bunlara Venedik şehirlerinin Bizans ticaretine hakim olmaları eklenince durum daha iyi anlaşılmaktadır ²⁵².

Bizans'ın siyasi mücadelelerine İtalya şehirleri yardım ederken, büyük imtiyazlar koparmasını bilmişlerdir. Bunlardan biri Bizans-Norman mücadelesidir İşte ilk önce bu mücadelede Bizans'a yardım eden Venedik, önemli imtiyazlar elde ederken ²⁵³, bu defa da Aleksios Komnenos, Pizalılar'ın Normanlar'a karşı tarafsızlığını sağlamak için önemli ticari

²⁵⁰. G. Ostrogasky, *a.g.e.*, s. 420.

²⁵¹. A. Ebisel, *a.g.e.*, s. 13.

²⁵². G. Ostrogasky, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵³. Daha önce bahsettiğimiz 1082'de elde ettiği imtiyaz.

imtiyazlar vermiştir (1111) ²⁵⁴. Piza elçisine verilen bu imtiyaz beratında şu hükümler yer almaktaydı: Aleksios Pizalılarca girişilen Haçlı Seferleri'ne her haliyle engel olmayı ve topraklarında yerleşme alanlarında her türlü haklarından vazgeçmelerine karşılık güven altına almayı taahhüt etmiştir. Yine Piza büyük Kilisesi ile başpiskoposuna her yıl para ve ipekli armağanlar vermek vaadinde bulunmuştur ²⁵⁵. Piza'dan gelen mallar serbestçe Bizans'a sokulabilecek ve bütün imparatorluk toprakları üstünde satışa sunulabilecekti. Pizalılar altın ve gümüş ithalatında vergiden muaf olacaklar, diğer malların ithalatından ise % 4'lük bir vergi ödeyecekler; imparatorluk sınırları içinde satın alıp bir yerden başka bir yere taşıdıkları mallar için de yerli tüccarlarla aynı vergiye tabi olacaklardır. Kendilerine İstanbul'da bir rıhtım ile oturmaları için evlerin, malları için ambarların bulunduğu uygun bir mahalle tahsis edilecektir. Ayrıca, imparatorluk sınırları içinde eskiden beri gidip geldikleri bütün şehir ve adalarda da buna benzer yerler sağlanacaktır. Tüccarların İstanbul'da yaşadıkları günlerinin iyi geçmesi için dinsel ayinde Ayasofya kilisesinde, umumi temsillerde ise at meydanında özel yerler ayrılacaktır ²⁵⁶.

Netice olarak, İtalyanlar, Bizans şehirlerinin bir çoğunda ticaret kolonileri kurmuş bulunuyorlardı. Mesela Çanakkale üzerinde bulunan Nara'da, ve Tekirdağ'da Venedikliler koloni kurmuşlardır. Ayrıca Edirne ile Filipe'de de Venedikliler ticari ilişkilerini sürdürürken, yine Ceneviz ve Pizalılar Selanik'in güneyinde Tesalya'da ve Vola Körfezi'nde Almyra şehirlerinde bulunduklarını biliyoruz ²⁵⁷. İşte bu şehirlerde faaliyetlerini sürdüren bu ticaret şehir devletlerinin en büyük hedefleri olan İstanbul'da da imtiyazlar elde etmektir. Sonuçta bu hedeflerine ulaşmışlar ²⁵⁸. Venedikliler'in ve

²⁵⁴. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 62; G. Ostrogasky, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵⁵. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 210.

²⁵⁶. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 210-211; S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 62.

²⁵⁷. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 266-268.

²⁵⁸. İtalyanlar'ın elde ettikleri imtiyazlar neticesinde her şehre ayrı bir mahalle tahsis edilmiştir. Bu mahallelerin özelliklerini öncelikle Venedik mahallesinden başlayarak görelim: Venedik mahallesi en eski mahalle olup, ticari hayatın göbeğinde Perame denen yerde idi. Bugünkü adı Balıkpazarı kapısı denen ve eskiden beri İstanbulla Galata varoşu arasında bağlantı kurmaya yaramış olan kapı tarafında

Cenovalılar'ın gümrük vergilerinden muaf tutulurken, Pizalılar ise İstanbul ve Pera'da ithalata ve ihracatta malların değeri üzerinde % 2'lik bir vergi ödüyorlardı. Aynı şekilde Florensalılar, Provanslılar, Ankonalılar ve Sicilyalılar ve diğer yabancılar da bu % 2'lik vergiye tabidirler. Yalnız bunlar girişte hem ithalat, hem de ihracat vergisini bir arada ödemek zorundaydılar.

Venedik pahalılık olmadıkça ve fiyat belli bir haddi aşmadıkça buğday ihraç edebiliyorlardı. Yine Yunanistan zeytin ve boyacılıkta zengin olmasına rağmen Pera'da İtalyan zeytinyağı ve her çeşit İtalyan şarabı satılmaktaydı. Ayrıca gayr-i menkul alabilme hakkına sahip Venedikliler vergi dahi ödemiyorlardı. Batıdan gelen ürünler İstanbul pazarlarını işgal etmiş durumdaydı. Pera gümrüğü yılda 200 bin Bizans altını hasılat sağlarken, İstanbul gümrüğü ancak 30 bin altını aşmıyordu ²⁵⁹. Bizans'ın İtalyanlar'a verdiği imtiyazlar aslında daha sonra kapitülasyon adı verilen ve batılıların ülkeyi sömürgeleştirilmesinden ibaret olan olayın ilk adımıdır. Bizans halkı ve yöneticileri bundan pek hoşlanmayı ve zaman zaman da karşı çıkmış olmalarına rağmen ortadan kaldırılamamıştır. Çünkü siyasi güçsüzlüklerde İtalyanlar'dan yardım istemek zorunda kaldıkları gibi, bu imtiyazları da yenilemek zorunda kalmışlardır. İşte bütün bunların sonucunda İstanbul pazarları Venedik ve Cenovalılar'ın egemenlik alanı içine girmiştir. Böylece Akdeniz ticaretini de tekeline geçiren İtalyanlar, Haçlı Seferleri'nde de akıllı bir politika izleyerek bundan da menfaat sağlamasını bilmişlerdir ²⁶⁰. İtalyanlar'ın Bizans üzerindeki bu ekonomik egemenlikleri, Bizans feodal malikhanesinin yıkılmasında da

idi. Pizalılar mahallesi ise, Bahçekapı'dan Venedik mahallesinin başladığı Balıkpazarı kapısına kadar uzanırdı. Ama Piza mahallesi oraya kadar gelmezdi. Çünkü bu iki mahalle arasında Amalfililer'e ait küçük bir antrepo ile rıhtım olduğu gibi Bizans manastırına ayrılmış, diğer bir iskele de vardı. Cenevizliler'in mahallesine gelince, mahalleleri Pizalılar'ınkiyle sınır komşusu olup, Bahçekapı civarından doğuda Yalıköşk'e kadar uzanıyordu. Cenevizliler'in ilk önce bir tek rıhtımı vardı. Daha sonra İsaac (1185-1195) ve Alexis III'de birer rıhtım vermesiyle üç rıhtıma sahip olmuşlardır (W. Heyd, *a.g.e.*, s. 275-278). Ayrıca İtalyan şehirlerinin ayrı ayrı kilise ve katedralleri bulunmaktaydı (W. Heyd, *a.g.e.*, s. 284-285).

²⁵⁹. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 69.

²⁶⁰. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 69; A. Ebisel, *a.g.e.*, s. 13; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s.

büyük oranda etkisi olduğu ileri sürülüyorsa da ²⁶¹ aslında ticari imtiyazlar karşılıklıdır. İtalyan şehir devletlerinin Bizans üzerinde baskı kurduğu fikrine tamamıyla katılmak mümkün değildir. Zira Bizans'ın muhtaç olduğu kadar Venedik ve Cenevizliler'de bu ilişkiye muhtaçlardı. Öte yandan Bizans içindeki feodal güçlerin Venedikli tüccarlar eliyle engellendiği tezini de ihtiyatla karşılamak gerekir. Sonra Bizans'ın yıkılışında İtalyan şehir devletlerinin doğrudan etkisinin olduğunu söylemek de zordur. Bu ticari ilişkiler Bizans'ın ihtiyacı olan pekçok malın Bizans'da rahatça bulunmasını sağlıyordu. Dolayısıyla iki tarafın da menfeati olduğu için birinin diğerine baskı kurması sözkonusu değildir. Ama devletlerin zaaf dönemlerinde aşırı mecburiyetler birinin diğeri üzerinde bir baskı kurması sonucunu doğurabilir.

2.2. Selçuklu Devleti'nin Batılı Devletlerle Yaptığı Ticari Antlaşmalar ve Verdiği İmtiyazlar

2.2.1. Selçuklular'ın Kıbrıs ile Yaptığı Antlaşma

Selçuklu Devleti'nin büyük hedeflerinden birisi önemli limanları ele geçirmektir. Bunu başararak Antalya (1207) ve Sinop (1214) gibi limanları fethetmişti. Böylece deniz aşırı ülkelerle ticari ilişkilerini geliştirmek kaçınılmaz olmuştu. Bu ticari ilişkilerini de yapılacak antlaşmalar ve imtiyazlarla daha kuvvetlendirip, uluslararası ticareti teşvik edebileceği kanaatini taşıyordu ²⁶². İşte Selçuklu Devleti'nin ticareti teşvik ve geliştirmek amacıyla batılı devletlerle yaptığı ilk antlaşma Kıbrıs Krallığı ile yaptığı antlaşmadır ²⁶³.

²⁶¹. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 69.

²⁶². Melek Delilbaş, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnâmelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Bellekten*, C. XVII, S. 184, Ankara, s. 95.

²⁶³. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 117.

Selçuklular Kıbrıs'ın ticari önemini çok iyi biliyorlardı. Zira burası Avrupa ile Anadolu arasında bir ticaret köprüsü konumunda idi ²⁶⁴. Selçuklular Kıbrıs'ın önemine binaen bu ticari dostluğu isterken, aynı şekilde Kıbrıslılar da bu tür bir dostluğu istiyorlardı. Zira Kıbrıslılar özellikle gıda maddelerini Anadolu sahillerinden almak istemekteydiler ²⁶⁵. Her iki tarafın da karşılıklı olarak elde edecekleri kârlar birbirleriyle ilişki kurmalarını gerektirmiştir.

Antalya'nın fethinden sonra, Gıyaseddin Keyhüsrev'in Kıbrıs'la dostluk antlaşması yapılmıştır. Daha sonra Selçuklu tahtına geçen I. İzzeddin Keykavus da babasının politikasını devam ettirmiş ve Kıbrıs Kralı Hugues'e bir mektup göndererek dostluk kurmayı teklif etmiştir. Bu mektuba cevaben Kıbrıs Kralı Ocak 1214'de Selçuklu Sultanı'na bir mektup göndermiştir ²⁶⁶. Bu şekilde ilki Ocak 1214'te sonuncusu ise Eylül 1216 tarihinde olmak üzere karşılıklı olarak yazılan ve günümüze kadar gelen beş mektup la karşılıklı dostluk kurulmuştur ²⁶⁷. Bu mektuplarda Selçuklu-Kıbrıs arasındaki ticari ilişkiler şu hükümlere bağlanmıştır: Her iki taraf tüccarları birbirlerinin ülkelerine serbestçe girip çıkabileceklerdi. Yine Kıbrıs Krallığı'na ait yerler de karada ya da denizde korsanlar tarafından ele geçirilen mallarla gemiler Selçuklu ülkesine sığınacak olurlarsa bunlar Kıbrıs'a geri verilecek, buna karşılık Selçuklular'a ait yerlerde korsanlarca ele geçirilen insanlar ve mallar Kıbrıs'a götürülecek olursa bunu taşıyan gemiler Sultan'a gönderilmeyip batırılacak, yalnızca içlerindeki insanlar ve mallar Selçuklular'a geri verilecekti. Bununla beraber taraflardan birinin sahillerinde fırtınaya tutulan ya da kazaya uğrayan tarafların gemileri yağma edilmeyip, içindeki insanlar ve mallar koruma altına alınarak geri verilecekti. Her iki tarafın tebaasından bir tüccar diğerinin ülkesinde ölecek olursa bu kişinin mallarına el konulmayıp, varislerine teslim edilecektir. Bu antlaşmanın

²⁶⁴. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara, 1993, s. 164.

²⁶⁵. Turan Atan, *Gümrük Tarihi*, C. II, Ankara, 1990, s. 109.

²⁶⁶. Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", *Turcobyzantine et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 93; Osman Turan, "Ortaçağlar'da Türkiye - Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII, 1964, S. 11, s. 215.

²⁶⁷. Bu mektuplar için bkz., Osman Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 139-143.

önemli maddelerinden birisi de ülkelerin gümrük oranlarının belirlenmesidir. Buna göre Selçuklu ve Kıbrıs tüccarlarının karşılıklı ticaretlerinde %2 veya %3 oranında gümrük ödeyeceklerdi ²⁶⁸.

Selçuklu - Kıbrıs antlaşması oldukça önem arz etmektedir. Zira bu karşılık esasına dayanıyordu, herhangi birinin diğerine bir üstünlüğü söz konusu değildi. Bu antlaşmayı önemli kılan hususlardan birisi de bu antlaşmaya eğer isterlerse Kıbrıs Kralı'nın aracılığıyla Ermeni Kral Antakya Prensi veya herhangi bir Hristiyan hükümdarın da katılabileceğidir ²⁶⁹. Bu durum Selçuklu ticaretinin gelişmesi için çaba harcağı ve bunu gerçekleştirmek amacıyla din farkı gözetmeksizin ticari ilişkiler kurduğunu göstermektedir.

Gerek yukarda bahsettiğimiz fetihler ve gerekse bu antlaşmalar bize Selçuklular'ın ticari faaliyetlere önem verdiğini ve neticede de Anadolu'ya yeni bir çehre kazandırıldığını göstermektedir. Anadolu'nun kazandığı bu yeni çehre hiç şüphesiz ki Ortadoğu ticaretine de yansımış ve buraya da canlılık kazandırmıştır. Selçuklular'ın sahneye çıktıkları dönemde Avrupa dış dünya ile çok dar münasebetler içinde bulunup, yalnız Doğu Avrupa, Hazar ve Bulgar Türkleri vasıtasıyla İslam dünyasıyla ticari münasebet kurabiliyordu. Selçuklular'ın Ortadoğu hakimiyeti batıların bu bölgeyle olan ticari faaliyetlerini engellemeyip, aksine geliştirmiştir. Zira bu alanlardan en fazla faydalanabilen İtalyan Cumhuriyetleri büyük karlar elde etmişlerdir. Zira, bunlar Çin ve Hint kervanlarıyla Suriye'ye getirilen ipek, baharatı batıya naklederek büyük bir sermaye birikimi elde etmişlerdir ²⁷⁰. Ticari önem taşıyan yerlerin fethedilmelerinin yanı sıra ticaret yollarının da kontrol altında bulundurulması ve güvenliğin sağlanması politikasını takip eden Selçuklular, Yakın Doğu ile Orta Asya, Hindistan limanları ve Doğu Avrupa arasında mevcut ilişkileri daha da

²⁶⁸. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 118; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 164; Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", s. 93; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 168-169; M. Delilbaş, *a.g.e.*, s. 96.

²⁶⁹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 118.

²⁷⁰. Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", s. 91; Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983, s. 31; Henri Seé, *Modern Kapitalizmin Doğuşu* (Çev: T. Erim), İstanbul, 1970, s. 10.

artırmış ve mali açıdan önemli bir temel oluşturmuştur. Selçuklu devleti izlemiş olduğu bu politika sayesinde siyasi ve iktisadi açıdan önemli bir denge oluşturmuştur ²⁷¹.

2.2.2. Selçuklular'ın Venediklerle Yaptığı Antlaşma ve Verilen İmtiyazlar

Selçuklu Devleti'nin yaptığı önemli fetihler ve izlediği akılcı politikalar sonucunda sınırlarını ve gücünü gittikçe artırıyordu. Bu olaylar hiç şüphesiz ki Bizans'ın aleyhine olarak gerçekleşiyordu. Özellikle XIII. yy'da Bizans İmparatorluğu'nun toprakları ticaretin gelişmesi için uygun büyüklükte değildi. Zira Anadolu'nun büyük bir bölümü Selçuklular'ın idaresi altındaydı. Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde en önemli yer işgal eden İtalyanlar bu üstünlüklerini sürdürmek için Bizans döneminde elde ettikleri imtiyazları şimdi de Selçuklular'dan elde etmek için adeta can atıyorlardı ²⁷².

İtalyan şehirlerinden Venedik, İstanbul'daki podestaları vasıtasıyla Selçuklu hükümdarları üzerinde iyi bir etki yapmış ve aralarında iyi ilişkiler kurulmuştur ²⁷³. Nitekim Gıyaseddin Keyhüsrev, daha sonra oğlu ve halefi İzzettin Keykavus (1211-1220) zamanında bir takım imtiyazlar içeren antlaşmalar yapılmıştır ²⁷⁴. Yalnız Selçuklularla Venedikliler arasında yapılan en kapsamlı ve elimizde belgeler olan antlaşma 1220'de Alaeddin Keykubad zamanında yapılmış olan antlaşmadır ²⁷⁵. Alaeddin Keykubad'ın 1220'de tahta çıkışından sonra, Jacobus Teopalo'yu Venedik, sultanla bir antlaşma yapmak

²⁷¹. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 153.

²⁷². Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1984, s. 169.

²⁷³. W. Heyd, a.g.e., s. 333; Stefanos Yaresimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 136.

²⁷⁴. Osman Turan, *Anadolu Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988, s. 122; Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s. 104.

²⁷⁵. Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", *Turcobyzantine et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 96.

üzere görevlendirmiştir ²⁷⁶. 8 Mart 1220 tarihinde imzalanan bu antlaşma, karşılıklılık esasına dayanıyor ve tarafların tebaalarına diğerinin ülkesinde tam bir ticari serbestlik tanınıyordu. Yalnız dikkati çeken husus, Venedikli tüccarların sürekli Selçuklu topraklarına gelip gittikleri ve orada yerleştikleri gözlemlenirken, Türk tüccarlarının Venedik'e ait yerlere gittikleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca gümrük konusunda da bir eşitsizlik göze çarpmaktadır. Zira Selçuklular'a ait yerlerde ticaret yapan Venedikliler % 20 veya % 10'luk bir vergi vermeleri gerekirken ²⁷⁷ bu oran % 2 olarak belirlenmiştir. Buna karşılık Selçuklu tüccarlarının Venedik topraklarında ödemesi gereken vergileri vermeleri öngörülüyordu ²⁷⁸. İtalya Cumhuriyetleri'nden Venedik ve Ceneviz,

²⁷⁶. Jacobus Teopulo, Bizans ve Anadolu olaylarını çok yakından izlemiş ve podostalık yapmış, yani Latin İmparatorluğu topraklarındaki Venedikliler'in baş yöneticisi ve temsilcisi görevini üstlenmiş olan birisiydi. Venedik elçisi Konya'ya veya sultanın bulunduğu bir başka kente giderek Keykubad'ın kendi adına görüşmeler için görevlendirdiği yüksek rütbeli bir komutanı Sipehsalar Şemseddin Emir'ül-Gâzi'yle konuşup tartışarak hazırlandığı, sonradan da bu hükümleri Keykubad'ın ağzından çıkan bir ferman şekline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. İki bölümden oluşmakta olan bu antlaşmanın birinci bölümünde Aleaddin Keykubad'ın Fermanı ile Selçuklular'ın Venedikliler'e tanıdığı haklar ve serbestlikten, ikinci bölümde de Teopulo'nun ağzından Venedik Cumhuriyeti'nin Selçuklu tebasına uyguladığı hükümler yer alıyordu. Antlaşma metninin başına Aleaddin Keykubad'ın sonunda ise Venedik Docu'nun bu fermanı kırmızı harflerle yazıp altını kendi altın mühürleri ile mühürlediklerinden bahsedilmesi, elçilerin devlet başkanlarınca kendilerine verilen yetkiler çerçevesinde hareket ettiklerinin belirtisidir. Venedik-Selçuklu Antlaşması'nın günümüze ulaşan metni Latince'dir (Ş. Turan, a.g.e., s. 119-121; Osman Turan, *Türkiye Selçuklular'ı Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1988, s. 133).

²⁷⁷. Mesela, Mısır'da İtalyan tüccarlarının ödeyecekleri gümrük malının cinsine göre değişmekte olup, % 16'ya kadar yükseliyordu. Pizalılar'ın 1215'te elde ettikleri bir beratla altın ve gümüşte gümrük resmi % 10, diğer bütün mallarda % 16 olarak saptanmıştır. Cenevizliler'in 1290'da Memluk Sultanlığı ile yaptıkları antlaşmada ise gümrük vergisi tartılması gereken mallardan % 12 kumaş ve kereste için % 10, çubuk halindeki külçe altın için % 6 ve altın ya da gümüş paralar için % 4 olarak belirlenmişti. Piza % 2 oranında gümrük ödeme olanağına Kıbrıs'ta 1291'de Küçük Ermenistan'da ise ancak 1355'te kavuşabilmiştir (Ş. Turan, a.g.e., s. 122).

²⁷⁸. Ş. Turan, a.g.e., s. 122; Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", s. 96; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1984, s. 169.

Bizans İmparatorluğu Haçlı Prenslikleri, Kıbrıs ve Ermeni Krallıkları'yla yaptıkları antlaşmalarda hiç gümrük ödemedi de ticaret yapabiliyorlardı.

Selçuklu - Venedik antlaşmasının bir diğer önemli maddesi de değerli taş, inci, altın, gümüş ve buğday üzerinden gümrük istenmemesi serbestçe ithal edilmesine izin verilmesidir. Genellikle ihracı yasak olan değerli madenlerin, taşların hatta gemi ithalının vergiden muaf olmaları ile ilgili maddeler diğer Müslüman devletlerin ahidnâmelerinde de rastlanmaktadır²⁷⁹.

Antlaşmada yer alan hükümlerden birisi de Venediklilerle tanınan özel yargı hakkı idi. Buna göre Selçuklu topraklarında ticaret yapan Latinler arasında herhangi bir antlaşmazlık olursa bu davalara Venedikliler'den seçilen mahkeme üyelerinden oluşan mahkeme bakacaktır. Yalnız hırsızlık ve cinayetle ilgili davaları Selçuklu mahkemelerine bırakılacaktır. Ortaçağ'da "Kanunların Kişiselliği" kişinin her yerde kendi hükümdarının kanununa tabi olması sistemi geçerli olduğundan Beylikler ve Osmanlılar döneminde de konsolosların kendi yurttaşlarının davalarını yürütmeleri doğal sayılmaktadır²⁸⁰. Yalnız burada Venedikliler'e verilen bu imtiyazın sadece Venedikliler'in kendi aralarındaki hukuki davalara bakmayıp, Venedikliler'le başka Latinler ile Pizalılar ve başka kavimlerin kendi ve birbirleriyle olan anlaşmazlıklarına bakacak olmasıdır. Böylece Venedikliler Selçuklu ülkesindeki bütün Latinler'in ve Hristiyanlar'ın temsilcisi durumuna gelmişlerdir. Venedikliler'e tanınan bu hakkın, Venedikliler'e ait yerlerde bulunan Selçuklular'a tanınmaması, herhalde Selçuklu'nun deniz aşırı ticarete henüz doğrudan bir görev üstlenmemiş ve Venedik'e ait yerlere ulaşmamış olmasının bir sonucu olsa gerekir²⁸¹.

Bu antlaşmanın bir diğer önemli maddesi ise Venedikliler'e ait yerlerde saldırı sonucu zarara uğrayacak olan Selçuklu tebaasının zararlarının cumhuriyetçe ödeneceğine ilişkin hükmüdür. Venedik'e ait yerlerde mallarına el konulan Selçuklu tüccarlarının

²⁷⁹. M. Delilbaş, *a.g.e.* s. 97.

²⁸⁰. Claude Cahen, "Le Commerce Anatolien Au Debut Du XIII'e Siecle", s. 96; M. Delilbaş, *a.g.m.*, s. 97.

²⁸¹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 123-124; M. Delilbaş, *a.g.e.*, s. 97.

mallarının iade edileceği belirtilmekte ve eğer suçlunun "mala ve malın büyük bir kısmına sahip olduğu" bilinirse o zaman haksız olarak alınan mal tazmin edilmesi gerekecektir. Tek taraflı olan bu hüküm, Selçuklu topraklarında ziyana uğrayan Venedikli tacirlerle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır²⁸². Venedikliler'in denizlerde Selçuklular'a nazaran daha kuvvetli olduğu biliniyor, ancak bu madde yalnız denizlerde meydana gelecek bir korsanlık veya tecavüz değil, karada da muhtemel bir eşkiya hareketini de içine alıyordu. Buna karşın Selçuklu topraklarında meydana gelecek bu tür olay karşısında Selçuklu'nun izleyeceği politika belirtilmemiştir. Antlaşmada bu tür bir şart olmaması Selçuklu'nun ticareti teşvik ve himaye maksadıyla bu tür tedbirler aldığı açık delilleri bulunmaktadır²⁸³. Zaten selçuklu topraklarında Venedik tüccarları güvence altında bulunuyordu. Zira Gıyaseddin Keyhüsrev Antalya'yı fethedince buraya Mısır'dan gelen ve Frenkler tarafından soyularak emtia ve kumaşlar yağmalanan tüccarların zararını, yapılan listeye göre alınan ganimetten ve hazineden tazmin etmiştir²⁸⁴. Bir tür devlet sigortası diyebileceğimiz bu uygulama Alaeddin Keykubad zamanında da görülmektedir. Mesela, Suğdak, Küçük Ermenistan ve Akdeniz sahillerinde kazandığı zaferlere müteakip tecavüze ve yağmaya uğrayan kervanların sahiplerine aldığı ganimetlerden ve devlet hazinesinden bütün zararları tazmin edilmiştir²⁸⁵.

Kısacası devlet sigortası diyebileceğimiz ticari rizikoları tazmin, sigorta eden bu uygulama daha sonra hukuki bir mahiyet alarak devam etmiştir²⁸⁶.

Selçuklu Venedik antlaşmasının da iki taraf tüccarlarının kaybolan eşyalarının ve karşı ülkede ölenlerin mallarının geri verileceği hükme bağlandığı gibi, bu iade batan gemilerdeki malları da kapsamı içine almaktaydı. Böylece birçok ülkede hala uygulanan el

282. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 124.

283. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 127.

284. İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 99; O. Turan, *a.g.e.*, s. 127; Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1992, S. 65, s. 20.

285. İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 303.

286. Osman Turan, *Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 128; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 104.

koyma usulüne ²⁸⁷ bu antlaşmayla son verilmiştir ²⁸⁸. Bu antlaşmada yer alan hükümlerden birisi de Venedik limanlarına giren Selçuklular'ın selamlanması maddesiydi. Burada selamlama siyasal bir tabiiyet veya bağlılık anlamına gelmeyip, daha ziyade Türkler onore edilerek, kendilerine birçok ayrıcalık ve kolaylıklar sağlaması amacı güdülmüştür ²⁸⁹.

Selçuklu'nun iktisadi ve ticari politikasını bize en iyi bir şekilde gösteren bu antlaşma, iki yıl süre için yapılmıştır. Daha sonradan yeni bir antlaşmanın yapılıp yapılmadığı bilinmiyorsa da Venedikliler'in bu antlaşmada elde ettikleri imtiyazları Selçuklu'nun sonuna kadar kullanmıştır ²⁹⁰. İtalyanlar'a verilen bu imtiyazlar Selçuklular'dan sonra Anadolu'da hüküm süren Beylikler ve Osmanlılar dönemine kadar hatta bu dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde daha sonradan kapitülasyon denilen bu tür imtiyazlar yabancı tüccarlara tanınmıştır ²⁹¹.

Selçuklular'ın Venedikliler'in yanı sıra Pizalılar, Provenslılar ve Cenovalılar gibi diğer Latinlerle de ticari ilişkiler kurmayı ihmal etmemişlerdir. Nitekim 1236'da Provanslılar'ın, 1237'de de Cenovalılar'ın Antalya'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Böylece Selçuklu ülkesi bütün Latinler'e açık tutmaktan çekinmemiştir ²⁹².

²⁸⁷. Ortaçağ boyunca bir ülkenin kıyılarında fırtına yüzünden hasara uğrayan gemiler ve onların içindeki mal ve insanlar o kıyıya egemen olan devletin malı sayılıyordu. Birçok yakınmalara yol açan bu uygulama 1079 Latran Kansili'nde kınanmasına rağmen ortadan kaldırılmamıştı. İlk önce Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetleri Küçük Ermenistan Krallığı ile yaptıkları antlaşmalarda bu kuralı kendi lehlerine değiştirmeyi başarmışlardı. Yine İzzeddin Keyhüsrev ile Kıbrıs Kralı Hugues arasındaki mektuplaşmalarda da el koyma ve yağma hakkında vazgeçilerek gemilerdeki insanlarla malların geri verilmesini öneriyordu (Ş. Turan, a.g.e., s. 124).

²⁸⁸. Şerafettin Turan, *Türkiye - İtalya İlişkileri*, s. 124

²⁸⁹. Ş. Turan, a.g.e., s. 125.

²⁹⁰. Ş. Turan, a.g.e., s. 125-126.

²⁹¹. Bu konuyla ilgili bilgi için bkz., Mahmud Esad, *Du Regime Des Capitulation Ottomonas*, İstanbul, 1928.

²⁹². Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 169; W. Heyd, a.g.e., s. 334.

3. MÜESSESELER

3.1. Gümrükler

İlkçağlar'dan itibaren farklı milletler ve farklı coğrafyalar birbirleriyle ticari ilişki içerisinde bulunuyorlardı. İşte bu ticari ilişkilerin yaşanmaya başladığı dönemle beraber gümrük olayı da gündeme gelmiştir. Gümrük; bir devletin sınırlarından içeri giren veya sınır dışına çıkan ve yabancı metaların bir devlet sahasından geçişleri nedeniyle alınan vergilerdir ²⁹³Böylece gümrük tarihin her döneminde uygulanan ekonomik bir olay olup, bununla; vergi ödemesini sınırlamak ve bazı malların ihracatını ya da ithalatını yasaklayarak yabancı rekabete karşı, milli ticareti, endüstri ve ziraatı korumak amacı hedefleniyordu. Gümrük olayıyla hedeflenen diğer amaç ise devlet hazinesine bu yolla önemli bir gelir temin etmektir ²⁹⁴.

İlkçağ'dan itibaren Basra Körfezi, Mezopotamya, Suriye, Akdeniz, Mısır ve Arabistan birbirlerine kervan yollarıyla bağlı olup, birbirleriyle yaptıkları ticarete kervanlarla bir yerden bir başka yere geçtikleri zaman belli bir vergi ödüyor olmaları o dönemde de gümrük vergisinin mevcut olduğunu göstermektedir.

Bu çağlardaki gümrük rejimi yukarıdaki amaçlar doğrultusunda, malların kıymetine göre kıymetlendiriliyordu. Yani kıymetli maldan çok, daha az kıymetli maldan ise o nisbette az vergi alınıyordu. Bazen malların geliş ve gidiş yönüne göre de gümrükler farklılık arz edebiliyordu. Satılmak üzere gelen, hatta transit olarak geçen mallar dahi farklı gümrük tarifelerine tabiidiler. Her devlet kendi dahili ihtiyaçlarını sağlayacak olan mallara daha az, kendi iç piyasasında daralmaya sebep olacak ihracatta ise daha çok vergi koymayı prensip edinmiştir. Bunun yanı sıra ürünlerin ülke dışına çıkarılmasını yasak dahi getirmiştir. Mesela altın ve gümüş gibi maddelerin çıkışı yasaklandığı gibi ithalinde ise

²⁹³. Fritz Nevmark, *Dış Ticaret Siyaseti* (Nşr. Sabri F. Ülgener), İstanbul, 1938, s. 69.

²⁹⁴. Paul Bequet, *Contrebande et Contrebandiers*, Paris, 1959, s. 5.

gümrük vergisi alınmamaktaydı ²⁹⁵. Her devletin gümrük rejiminde o dönemin şartları dahilinde oluşan dünya görüşüne, siyasal, sosyal konjüktüre göre bazı devletlere veya gruplara (dini olabilir) farklı gümrük tarifeleri uygulamıştır. Mesela incelediğimiz döneme ait net bilgiler olmamakla beraber Osmanlı dönemine ait belgelerden Yahudi ve Hıristiyanlar'dan farklı oranlarda vergi alındığı görülmektedir ²⁹⁶. Tabiatıyla gelen malların yükleri, oranları da aynı oranlarda vergilendirilmektedir. Bu tür yani dini tabiyetine göre farklı oranlarda vergi alma uygulamasını diğer İslam devletlerinde de mevcut olduğu bilinmektedir ²⁹⁷.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bütün devletlerin amacı kurdukları iktisadi düzenlerini muhafaza ve idame ettirmek için mümkün olan en üst seviyede devletin gelirlerini arttırmak ve bunu devam ettirmektir. Dönemin ekonomik faaliyetlerinin büyük ölçüde zirai ekonomiye dayandığı gözönüne alınırsa, bu dönem ekonomilerinin de ziraat, sanayi ile bunlardan mamul malların ticaretinin yapıldığı bir sisteme dayandığı görülecektir. Dolayısıyla bu dönem devletlerinin en büyük ve vazgeçilmez gelir kaynakları zirai, sınayi ve ticari gelir kaynaklarıdır. Onun için bu faaliyetlerin üretiminden tüketimine kadar olan belirli safhalarda ekonomik değer ifade eden hususlarda ve mevkilerde gümrükler ihdas edilmiştir. Para ekonomisinin gelişmediği bu dönemde, zirai, sınayi ve ticari ekonomik değerler birer kadro maaş ve ödeme aracı olarak adlandırılmıştır. Bu yüzden bir devlet görevini yerine getiren kimselere maaş olarak belli bazı gümrük gelirleri verilmiştir. Bu da tabii olarak Ortadoğu'da ve Anadolu'da ticaret kervanlarının belli güzergahlarının ve

²⁹⁵. Turhan Atan, *Gümrük Tarihi*, C. I, Ankara, 1990, s. 106.

²⁹⁶. Mesela Başbakanlık Arşivi 1548 tarihli Mufassal Tahrir'de Şam Mufassal Tahrir Defterleri'nde Bâc-ı Tamğa-ı Hân-ı Sahil, deve yükünden ikişer, at ve katır yükünden birer, merkep yükünden buçuğar ve bazargan olan Kefere'den Onar ve Yahudi'den beşer akçe alınır (Mustafa Öztürk, "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", 12. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara, s. 5.

²⁹⁷. Mesela belli bir Müslüman devletinin teb'ası olan Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar ehl-i zimmet reaya'dan daha fazla gümrük resmi verirken, İslam aleminin dışında kalan Harb-i Kefere ise en yüksek gümrük resmini ödüyordu. Yani buna göre Müslüman % 2, ehl-i reaya % 3, harb-ı keferi ise % 4 gibi bir gümrük vermek zorundaydı (Lütfi Güçer, *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul, 1976, s. 68).

gümrük merkezlerinin oluşmasını doğurmuştur. Bu merkezler Tebriz, Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Halep, Bağdat, Basra, Şam ile Beyrut, Basra, Ayas, Alanya ve Sinop limanları bu meyandadır.

Bütün bunların sonucunda yukarıda bahsettiğimiz Türk-İslam devletlerinde mevcut gümrük uygulamasının hemen hemen aynı olan Selçuklu gümrük sistemini İç ve Dış Gümrükler olmak üzere iki ayrı başlık altında incelememiz doğru olacaktır.

3.1.1. İç Gümrükler

Ülkeye ithal edilen bir eşya, giriş gümrük vergisi alındıktan sonra, ülke içinde başka bir yere sevk edilirse, sevk edilen yerde veya yerlerde ayrıca gümrük vergisi alınıyordu. Yani iç ticaret ve transit ticaretten alınan bu vergiye "İç Gümrük Vergisi" deniliyordu ²⁹⁸. İç gümrük vergisinin dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi, Selçuklular'da da mevcuttu olduğu biliniyor. Selçuklular'ın diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi iç gümrük vergisi niteliğinde olan Bac-ı Bazar denilen pazar ve panayır yerlerinde satılan ürünlerden alınan vergi bu kategoride yer almaktaydı. Yine Bac-ı Büzürk dediğimiz ve transit olarak memleketten geçen veya memlekette kalmak üzere gelen mallardan gümrük resmi ²⁹⁹ de mevcuttu. Bu resmi alınmış olan mallar eğer ülke içinde pazarda satılacak olursa; şehirde alınıp satılan her çeşit mallardan, dokunan kumaşlardan ve

kaldırılması da göstermektedir ³⁰¹. Demek ki, diğer gümrüklerden yani sınırlarda ve limanlarda alınan vergilerden farklı olarak bir iç gümrük vergisi mevcuttu. Bu tür gümrükler zaman zaman kaldırılmasına rağmen, ihtiyaç halinde yeniden ihdas edilebiliyordu.

Selçuklu dönemi iç gümrüklerinin mevcudiyetini gösteren bir diğer örnek de, Avrupalı tüccarların Anadolu'ya geldikten sonra, bir şehirden diğer bir şehire geçerken ödedikleri vergilerdir. Mesela dönemin önemli tüccar milletlerinden Cenevizliler, XIII. yy'ın başlarında Ceyhan'dan sonra Göksun'a giden yolu izleyerek Sivas'a ulaşabiliyorlardı. İşte Sivas'a ulaşmadan daha Ceyhan'dan geçmeden gümrük vergisi ödemekteydiler ³⁰².

Görüldüğü gibi birkaç örnek dahi Selçuklular'da iç gümrük vergisinin mevcudiyetine delalet etmektedir.

3.1.2. Dış Gümrükler

Devletlerin başka yabancı ülkelerle olan ticaretinde malların giriş-çıkışında devletten devlete uygulanan gümrük sistemine dış gümrük denmektedir. Selçuklular'daki gümrük, dönemin gerek İslam ve gerekse Batı dünyasında uygulanan gümrük vergi sistemiyle hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştir. Yalnız devletin içinde bulunduğu şartlara göre bir takım farklı uygulamaların mevcut olduğu da biliniyor. Ancak ortak olan belli başlı uygulamalar; malın cinsine ve değerine göre gidiş ve çıkışlarda alınan gümrüklerdir. Yalnız Selçuklu Devleti ticareti teşvik amacıyla batılı tüccar uluslarla yaptığı çeşitli anlaşmalarda ³⁰³ gümrük oranını oldukça düşük tutmuştur. Venediklilerle yapmış olduğu anlaşmada Venedikliler'in Anadolu'ya ihraç ettiği ürünlerden % 2 gibi çok düşük bir gümrük vergisi

³⁰¹. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr ve Ayet-Üs-Sûrur*, C. I (Çev: Ahmet Ateş), Ankara, 1957, s. 128.

³⁰². Turhan Atan, *a.g.e.*, s. 108.

³⁰³. Selçuklu Devleti'nin batılı uluslarla yaptığı bu antlaşmalar için bkz., ?????

almaktaydı. Yine Selçuklular'ın ticareti teşvik için Venediklilerle yapılan bu antlaşmada altın, gümüş ve mücevher gibi kıymetli emtiadan hiç gümrük vergisi alınmayacağı belirtilmiştir³⁰⁴. Yalnız bu politika ticareti teşvikin yanı sıra³⁰⁵ gerek Ortaçağ ve gerekse daha sonraki dönemlerde hemen hemen bütün devletlerin benimsedikleri bir uygulamaydı. Bunun yanı sıra bu tür değerli ürünlerin başka ülkelere nakli de yasaklanmaktaydı. Bunun örneğini Osmanlı'da dahi görmekteyiz. Zira altın ve gümüş gibi madenlerin yanı sıra hayati önem taşıyan hububatın da ihracı yasaklanmıştır.

Selçuklu Devleti ülkede satılmak üzere gelen ürünlerden gümrük vergisi aldığı gibi, transit geçen ürünlerden de vergi almaktaydı.

Bütün bunların neticesinde, bulunduğu coğrafya yanında yoğun bir ticarete sahne olması sebebiyle Selçuklular XIII. yy'da deniz yolu ile yapılan ithalat ve ihracattan günde "1000" Sultani (altın) gümrük vergisi toplarken, daha önce Sultan Melikşah döneminde kaldırılan ticari vergilerle vergilerin toplamı "600.000" dinar tutuyordu³⁰⁶.

3.2. Gümrüklerde Alınan Ek Vergiler

Selçuklu Devleti'nde gümrük vergisinden başka gümrük vergisi niteliğinde olan "Koruma Vergisi" ile "Geçit Vergisi" dediğimiz vergiler alınmaktaydı.

Selçuklu Devleti, farklı milletlerin ticaret yaptığı uluslararası mahiyette kervan yolları bulunmaktaydı³⁰⁷. Bu yollar oldukça faal durumda olup, kervanlar gidip

³⁰⁴. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 281.

³⁰⁵. Salim Koca, "Selçuklularda Kültür ve Medeniyet", *Türk Yurdu*, C. XI, S. 49, Eylül 1991, s. 53.

³⁰⁶. T. Atan, *a.g.e.*, s. 116.

³⁰⁷. Doğu ile Batı, Kuzel ile Güney arasındaki ulaşım ve ticareti sağlayan bu yolların istikameti şunlardı: Merkez Konya olmak üzere, Batı-Doğu yolu Antalya ve Alanya'dan başlıyor, Konya üzerinden Aksaray-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum'dan İran'a ulaşıyordu. Bu yolun Sivas'tan Güney Doğu'ya ayrılan bir kolu Malatya-Diyarbakır-Mardin-Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya uzanıyordu. İstanbul'dan gelen diğer bir yol İzmit-İznik-Eskişehir-Akşehir-Konya-Ulukışla-Adana-Halep-Şam

gelmekteydiler. Bu aşamada gidip-gelen kervanların güvenliklerinin sağlanması gündeme gelmekteydi. Zira bu dönemde kervan yolları eşkiya ve hırsızlık olayıyla karşı karşıya bulunuyordu ³⁰⁸. İşte Selçuklu bu tür olumsuz hareketleri engellemeye ve güvenliği sağlamaya yönelik güvenlik teşkilatı kurmuştu. Teşkilatın başında "kervansalar" adlı bir yönetici, rahdar veya "tutkavul" kumandasında bir muhafız kıtası bulunuyordu ³⁰⁹. Teşkilatın yaptığı bu hizmetlere karşılık "koruma vergisi" adı altında kervanlardan vergi alınmaktaydı.

Selçuklular İznik'i fetedip, burayı Selçuklu başkenti yaptıktan sonra kısa zamanda Ege Denizi, Marmara ve Boğazlar bu devletin batı sınırlarını oluşturuyordu. Üsküdar ve Kadıköy'e hakim de olunca Karadeniz Boğazı üzerinde 1080 yılında gümrük istasyonu kurmuşlardır. Kurdukları bu istasyonlarda gelip geçen gemilerden "geçit vergisi" adı altında vergi almaktaydılar ³¹⁰. Bu uygulama Selçuklular'da ortaya çıkmamıştır, çünkü biz bu uygulamanın çok daha önceleri de var olduğunu, Çanakkale Boğazı'nda Nara Burnu (Abydos)'nda Bizans gümrüğünün kurulmasından ve Akdeniz'den gelen her geminin buraya geçit vergisi ödemesinden anlıyoruz. Ortaçağ'da Kırmızı, Tuna Bulgarları ve Moğollar'da gördüğümüz liman vergisinin de bulunduğunu söylenilebilir ³¹¹.

üzerinden Mısır'a ve Halep'ten ayrılan diğer bir kol Kilis-Nuseybin-Musul-Bağdat ve Basra'ya gidiyordu. Ayrıca Antalya ve Alanya'dan gelip Konya'dan kuzeye çıkan Güney-Kuzey yolu, Ankara-Çankırı-Kastamonu-Sinop üzerinden geçip Kırım'a ulaşıyordu (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. I, s. 34-35.

³⁰⁸. T. Atan, *a.g.e.*, s. 118.

³⁰⁹. Osman Turan *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 262; Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye* (Çev: Necati Lügal), Ankara, 1943, s. 24; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme I* (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977, s. 59, 77.

³¹⁰. Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *T.D.T.D.*, Mayıs 1992, S. 65, s. 16; M. Halil Yımanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944, s. 109.

³¹¹. T. Atan, *a.g.e.*, s. 120.

3.3. Gümrüklerin Tahsili Usulü ve Gümrük Memurları

Daha önce belirttiğimiz üzere, ekonomik kaynaklar birer maaş değeri olarak görüldüğünden herhangi bir devlet hizmetini yerine getiren görevlilere belli bir bölgede ihdas edilen gümrükler maaş olarak tevcih edilmiştir. Böylece devlet hem kendisinin yapması gereken bir göreve karşılık bulmuş oluyor, hem de bu yolla hiç de küçümsenmeyecek bir gelir elde etmiş oluyordu. İşte gümrük vergileri de diğer vergiler gibi emanet veya iltizam usulü ile toplanıyordu. Bu uygulamayı biz Romalılar döneminde dahi görmekteyiz. Roma Devleti de gümrük vergisini toplamak üzere mültezimleri görevlendirmiş bulunuyordu. Mültezimler önceden devlet hazinesine belirlenen miktarda vergiyi verip daha sonradan kendileri gümrük resmini tahsis etmekteydiler³¹².

Selçuklu Devleti'nde Maliye Bakanlığı (İstifa Divanı)'nın başında bulunan Müstevfil³¹³ kale ve sınırlarda gümrük teşkilatı ve vergileri denetleme yetkisine sahipti. Gümrük vergisinin zaman zaman kalenin güvenliğini sağlamak amacıyla görevlendirilen dizdar tarafından da tahsil edildiği görülmektedir³¹⁴.

Selçuklu Devleti gerek denizlerde ve gerekse karada kısa zamanda gümrük teşkilatı kurmuştu. Nitekim yukarıda da değindiğimiz gibi Süleymanşah'ın Üsküdar ve Kadıköy sahillerinde kurduğu gümrük teşkilatı buna örnek gösterilebilir³¹⁵.

Selçuklu döneminde gümrük memurlarına çeşitli isimler verilmekteydi. Nitekim Büyük Selçuklular'da gümrük vergisi anlamına gelen "bac-ı büzürg"den dolayı memura da

³¹². Halil Demircioğlu, "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincro) Sistemi Hakkında", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8-9'dan ayrı basım, Ankara, 1970, s. 457.

³¹³. Bu bilgi, Müstevfi olarak ataması yapılan Necmeddin Mahmud'un menşur'dan çıkartılmaktadır. Burada müstevfinin görevi belirtilirken, kale ve sınırları denetleme görevine yer verilmiştir. Ancak mali işlerle görevli bir kimsenin askeri ve idari işlerle meşgul olmayacağı ancak buradaki mali yani, gümrük vergilerini denetleme yetkisinin kastedildiği anlaşılmaktadır (Osman Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 6).

³¹⁴. T. Atan, *a.g.e.*, s. 120.

³¹⁵. A. İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul, 1985, s. 2.

"bajdar" adı verilirken³¹⁶ yine İslam vergi sisteminde vergi memurlarından olan "amil"in Selçuklular'da gümrük memuru olabileceği belirtilmektedir³¹⁷. Selçuklu vergi memurlarından olan "emin"lerin topladığı devlete ait vergilerin içinde gümrük vergisinin de olduğu söylenebilir. Fakat "eminler" arasında ayrı olarak "gümrük emini"nin olup olmadığı bilinmiyor³¹⁸.

Selçuklular'daki gümrük ve teşkilatı çağın diğer ülkelerinden pek farklı değildi. Zira Ortaçağ'da ticari uygulamalar hemen hemen bütün Akdeniz'de aynı özellikleri taşımaktaydı. Yani Polerma'da, Selanik veya Rodos'ta uygulamalar aynıydı. Mesela tüccarlar tarafından herhangi bir limana indirilen malları, buradaki görevliler teslim alarak, kayıtlarını yapıp, gerekli vergileri alınırdı. Bu işlemler yapıldıktan sonra, tüccarlara malların satışını gerçekleştirmek için bir yer tahsis edilir ve satışına izin verilirdi³¹⁹.

Bu dönemde Ortadoğu ülkelerinde de aynı işlemlerin olduğunu İbn Cübeyr'in bahsettiği Kudus'deki Latin Krallığı'ndaki satış işlemlerinden anlıyoruz. İbn Cübeyr Akra şehrine vardıkları zaman kervanların ağırlandığı kervansaray olan Divan'a götürdüklerini, burada malların tesbit ve sayımını yapan memurların bulunduğu belirtilmektedir. Bu memurların başında ise Divan şefinin bulunduğunu kaydetmek, yine mallar boşaltılarak kervansarayın üst katına yerleştirillerini, Divan şefinin ise bu mallar karşılığında devlete vergi verdiğini, mal getirmeyen tacirlerin vergiden muaf tutulduklarını belirtmektedir³²⁰.

Görüldüğü gibi tacir ve satıcılar getirip teşhir ettikleri mallar için gümrük ödemek zorunda idiler. Kısacası gümrük Ortaçağ'da farklı isimlerle mesela Araplad'da "Divan",

³¹⁶. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Yay: Orhan Köprülü), İstanbul, 1983, s. 167-168.

³¹⁷. T. Atan, *a.g.e.*, s. 121.

³¹⁸. T. Atan, *a.g.e.*, s. 121.

³¹⁹. G.I. Bratianu, *Recherches Sur Le Commerce Genoıs Dans La Mer Noire Au XIIIe Siecle*, Paris, 1929, s. 30.

³²⁰. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 131.

Sicilya'da "Commercium" moğollar'da "Tamgo", Kıbrıs'da "Commercium" olarak anılsa da uygulama hep aynıydı ³²¹.

4. BANKALAR

Ortaçağ ticaretinin ayrılmaz parçasından birisi de hiç şüphesiz ki para işlemlerinin yapıldığı bankalardır ³²². Bankacılık işlemlerini Ortaçağ'da sarraflar yapmaktaydılar. Sarraflar bahsettiğimiz dönemde pazar ve panayırılarda yerleşerek, her ülkenin değişik değerdeki sikkelerinin ağırlığını ve içindeki gümüşün kaç ayar olduğunu tespit eder ve bunların değişimini yapardı. Ayrıca sarraflar kişilerin borçlarını öder, kredi mektuplarını değerlendirir veya borç para verirdi ³²³. Sarraflar aynı zamanda borç para vermek yoluyla fazla sermayesini değerlendiren bir tacir idi. Yani Ortaçağ sarrafı faizci ve aynı zamanda da bir tacir idi ³²⁴. Böylece panayır ve pazarlar yalnız ticaret işleminin yanı sıra mali işler bakımından da hizmet vermekteydi ³²⁵.

Ortaçağ bankacılığının esasını ödünç para verme işlemi oluşturmaktaydı.

³²¹. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 132.

³²². Banka kelimesi, sarrafların üzerinde para işlemlerini yaptıkları bankolardan gelmektedir. Bankalar ismini de ilk defa İtalyanlar kullanmış ve günümüze kadar gelmiştir (Erol Zeytinoglu, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 76; Köhnen, *a.g.e.*, s. 94).

³²³. C. Seginobas, *a.g.e.*, s. 157; Leo Humberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Murat Belge), 3. Baskı, Ankara, 1982, s. 31-32.

³²⁴. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası*, s. 104.

³²⁵. Leo Humberman, *a.g.e.*, s. 31.

4.1. Bankacılık İşlemleri

Ortaçağ'da özellikle XI. ve XII. yy'lardaki ticaret alanındaki gelişmeler, bankacılık işlemlerinin de gelişmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde gerek Avrupa'da ve gerekse Bizans ve İslam dünyasında yapılan ticarete nakit para taşıma oldukça riskli aynı zamanda da pratik de değildi. Zira kara ve denizde eşkiyalık ve korsanlık hareketleri kol gezmekteydi ³²⁶. İşte bu riski ortadan kaldırmak ve ticari işlemleri daha kolaylaştırması açısından sarraflar çek, havele (poliçe) işlemlerini keşfetmişlerdir ³²⁷. Havele işleminde parasını bir banker nezdinde yatıran müşteri bir mektup alıyor ve bunu bu bankerin başka bir şehir veya ülkedeki görevlisine ibraz ederek mektupta yazılı olan meblağı tahsil ediyordu. İşte bu işleme poliçe denmiştir ³²⁸. Anadolu Selçukluları'ndan önce dahi bu işlemin yaygın olduğu gözlenmektedir ³²⁹. Bilhassa hükümdarlar ve büyük sermayedarlar Bağdat, İsfahan, Rey, Harezm (Gürgenç), Saksın (eski bir Bulgar-Hazar şehri) ve Sivas gibi devrin büyük ticaret merkezlerinde, kendilerinin gönderdiği 100.000-200.000 dinarlık havalelerle mübayaalar yaptırabiliyorlardı ³³⁰.

İslam ve Selçuklu dünyasında bu ticari usul ve işlemler oldukça yaygın olup, Batı dünyasına da buradan yayıldığı söylenmektedir. Mesela Suftâce dediğimiz, nakil zorluğu ve tehlikelere karşılık belirli bir kâr karşılığında para verme, kredi mektubu ve poliçe manasında kullanılan bu kelime Farsça'dan Sıfta kelimesinden gelmektedir. Yine "Çek" kelimesi de Arapça'ya "Şakk" şeklinde girmiştir. Berât, hüccet ve temessük tezkeresi

dillerine ve iktisadına girmiştir³³¹. Daha sonraki dönemlerde Osmanlılar'da da Süfteceleri görmekteyiz³³².

Ortadoğu'nun mevduat ve kredi kurumları Avrupa'da ve diğer ticari kurumlar gibi 1200'lerde başlamıştır³³³.

4.2. Kredi usulleri

Bankacılık, çek ve havale senetlerinin meydana çıkması, ticaret hacmi ve işlemlerin büyümesi, para iktisadiyatının ve sermayenin ilerlemesi ile ilgiliydi³³⁴. Para iktisadının ilerlemesi para ticaretini de beraberinde getiriyordu. Şöyleki, bu dönemde borç alma ve borç verme işlemleri yaygınlaşarak, bu ilişki sade vatandaştan, devlet adamlarına, hatta din adamlarına (papa) kadar uzanıyordu. Krediler kısa, orta ve uzun vadeli olup, bunla gıda, kumaş, çeşitli malzeme veya lüks harcamalar için "tüketim kredileri" olarak alındığı gibi, üretim veya ticaret finansmanında kullanılmak üzere "sermaye kredisi" olarak da alınabiliyordu³³⁵.

Bu dönemdeki kredi verenler, şahısların yanı sıra Avrupa'da dini kuruluşlardan kiliseler de kredi vermekteydiler. Krediyeye karşılık da güvence olarak toprak, değirmen, gelir getiren kaynaklar kabul ediliyordu. Şayet borç zamanında ödenmeyecek olursa bunlara ipotek konuluyordu. İşte bunun da etkisiyle kiliseler mülklerini artırmışlardır. Kredi işlemlerini köylerde papazlar dahi yapmaktaydılar. Fakat bu dinsel kuruluşlar XIII.

³³¹. O. Turan, *a.g.e.*, 278; Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi* (Çev: M. Ali Kılıçbey-O. Aydoğmuş), Ankara, 1985, s. 173; Mehmet Kemal, *Tarih-i Ticaret*, İstanbul, 1920, s. 72.

³³² Bu konuyla ilgili bilgi için bkz., Halil Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak Kitabül-Kadı ve "Süfteceler"", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, C. XIII, S. 103, Haziran 1973, s. 141.

³³³. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 113.

³³⁴. O. Turan, *a.g.e.*, s. 282.

³³⁵. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 175.

yy'dan itibaren yalnızca çok ender durumlarda borç para veriyorlardı ³³⁶. Yalnızca Tempilye Tarikatı ³³⁷ Doğu Hıristiyanlığı ile olan ilişkileri nedeniyle XIII. yy boyunca gerçek bir mali güç olmayı başaramamıştır. Yalnız en önemli kredi kurumları hiç şüphesiz ki bankerlerdi ³³⁸. Bunun yanı sıra gerek İslamiyet ve gerekse Hıristiyanlık para ticaretinin esası olan faize karşıydı. Fakat buna rağmen İslam ve Hıristiyan dünyasında iktisadi zaruretlar yüzünden faizle ödünç para alıp verme mali sermayeyi işletme gibi işlemler yapılmaktaydı ³³⁹. Bunlardan biri muhâtarâ usulü yani kazançtan pay alma şartıyla ödünç para verme usulü İslam dünyasında uygulandığı gibi Avrupa'da da kilisenin direnci kırılarak uygulanmaya başlamıştır ³⁴⁰.

İslam Alemi'nde ve Avrupa'da kişilerin yanı sıra devlet adamları ve Kilise de bankalardan borç para alıp, buna karşılık vilayetlerin vergilerini kâr (faiz) ilavesiyle iltizama veriyorlardı. Avrupa'daki bankaların gelirlerinin de büyük kısmını vergiler oluşturmaktaydı. Bankalar bu gelirlerini şubeler vasıtasıyla alıyor ve papanın hizmetine sunuyorlardı ³⁴¹.

³³⁶. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 100.

³³⁷. Templer Tarikatı, 1197 yılında Kudüs şehrinde Fransız Şövalyesi Hgues de Payns ve birkaç arkadaşı tarafından kurulmuştu. Başlangıçta "İsa'nın yoksul şövalyeleri" adını aldılar ve aziz Augustinus mezhebinin benimsedikleridir. Filistin'in güvenliğini sağlamayı amaç edinmişlerdi. Kudüs Kralı II. Baudour (1118-1131) onları eski Süleyman tapınağı yakınındaki bir saraya yerleştirmiştir. Bu tarikat 1128 yılında resmen onaylanmıştır ve sert kurallara bağlanmıştır. Bunların üyeleri şövalyeler, soylular, rahipler ve papazlardan oluşuyordu. Bunlar saldırı ve yağma hareketleriyle zamanla muazzam servet kazanmışlar, papalara, prenslere ve soylu kişilere faizle para ödünç veriyorlardı. Bunlar çamanla çığrından çıkıp tehlike arzitmeye başlayınca Fransa Kralı Güzel Filip (1289-1314) bunları ve Fransa'daki bütün şövalye kuruluşlarını ortadan kaldırmıştır (Neşat Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, T.T.K.Y., Ankara, 1989, s. 77).

³³⁸. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 175-176.

³³⁹. Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, C. XVI., S. 62 (Nisan 1952)'den ayrı basım, Ankara 1952, s. 251.

³⁴⁰. Shepord B. Clough, *Uygurlık Tarihi*, s. 166; Ali Mazaheri, *Ortaçağ Müslümanları'nın Yaşayışı*, s. 370-371.

³⁴¹. M.A. Köymen, *Ekonomik Hayat*, s. 25; Henri See, *Les Origines du Capitalisme Moderne*, Paris, 1926, s. 14.

Sonuç olarak banka ve bankacılık işlemleri sayesinde ticaret ve ekonomi daha gelişmiştir.

Bu dönemde madeni para geçerli olduğundan bütün devletlerin paraları her yerde geçerliydi. Çünkü madeni para rejimlerinde paranın kıymeti itibarı (nominal) değil, gerçek (reel)'dir. Her paranın kendisi bir değer ifade ettiğinden paraların dini, milliyeti veya menşei önemli değildi. Bu bakımdan bütün Akdeniz havzasındaki ülkelerde, hemen hemen bütün ülkelerin paralarını bulmak mümkündü. Batılı devletlerin veya Doğulu devletlerin paraları tedavül ediliyordu.

5. BİRLİKLER

Ticari işlemlerin ve ticaretin gittikçe gelişmesi beraberinde bu faaliyetin daha organizeli ve daha güvenli yapılması gereğini doğurmuştu. Tüccarların can ve mal güvenlikleri herşeyin başında gelmekteydi. Çünkü bunlar sürekli tehlikeler ve korsanlık hareketleriyle karşı karşıya bulunuyorlardı. Bunlar şahıs olarak bu tür tehlikelere karşı daha güç veya hiç mücadele verememekteydiler. İşte bunun için tüccarlar bir araya gelerek kardeşlik cemiyeti adını verdikleri birlikler kurmuşlardır ³⁴². Bu tür birliklerin gerek Ortadoğu ve Selçuklu'da ve gerekse Avrupa'da kuruldukları görülmektedir. İşte bunlardan en meşhuru olan ve konuya açıklık getirmesi bakımından Avrupa'da kurulan Gild ve Hansa birliklerini örnek verebiliriz. Gild ve Hansa birlikleri ticari faaliyetleri bir düzen altında ve dayanışma içinde yürütme amacıyla kurulan birliklerdi. Yalnız dikkatimizi çeken husus bu birliklerin iktisadi olduğu kadar dini yönlerinin de oluşudur. Zira kilisenin kuvveti yüzünde, Hıristiyan'lığın etkisi altında bulunuyor ve bütün kadrosuyla dini tören ve merasime katılıyorlardı ³⁴³.

³⁴². G. Lefrance, *a.g.e.*, s. 36; E. Zeytinoğlu, *a.g.e.*, s. 78; Tevfik Güren, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1988, s.

64.

³⁴³. E. Zeytinoğlu, *a.g.e.*, s. 79.

Sadece belirli bir şehir tacirlerinin menfaatini korumak için Gildler kurulmuş, bu birliğin üyeleri sadece oturdukları şehirde faaliyet gösteren tüccarlar idiler. Fakat zamanla başka şehirlere ve ülkelere giden tüccarlar içinde Hanslar kurulmuştur. Bunların en büyük amacı, aralarında her hangi bir rekabet de eşitsizlik olmadan kârlar ve imtiyazlar elde etmektir³⁴⁴. Birliğe mensup olanlardan her hangi birinin iflası durumunda bu kişiye ortak kazançtan tazminat ödüyorlardı. Bu dahi aralarındaki dayanışmayı en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Yine birlik fiyat artışlarına engel oluyor, gıda maddesini temin eden köylülerin aracılardan eline düşmesine mani olunuyordu. Böylece bizzat köylü malını götürüp pazarlarda satabildiği gibi, müstehlike de kendi ihtiyacından fazlasını alamıyordu. Bu prensip birlik mensuplarında biri limana gelen malları toptan ucuza alarak bunları yüksek fiatlarla perakende satması gibi spekülâtif işlemlerini önüne geçilmiştir³⁴⁵.

Bu birlikler, Batı ticaret ve ekonomisinde oldukça etkili olmuş ve ticaretin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Selçuklular'a baktığımızda ise yine ilk olarak dini dernekler olarak ortaya çıkıp, daha sonradan sosyal ve ekonomik alanlarda da gelişerek gerek ticaret ve gerekse sanat alanında düzeni sağlamak, tüccarlar aralarında dayanışmayı sağlayıp, rekabeti ortadan kaldırmak amacıyla loncalar kurulmuştur³⁴⁶. XII. yy'da ortaya çıkan bu loncalar doğuda daha önce doğmuş olan benzer kuruluşlara etkide bulunmuştur. Selçuklu ve Osmanlı Ahi Örgütü bunların başında gelmekteydi³⁴⁷. Haçlı Seferleri'yle de, Avrupa'ya XIII. yy'da Türk, Kuzey Afrikalı ve Arap gibi Müslüman aleminden pekçok müessese geçmiştir. Özellikle de İstanbul'da IV. Haçlı Seferi ile kurulan Latin

³⁴⁴. G. Lafrenc, *a.g.e.*, s. 36; G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 78; S.B. Clagh, *a.g.e.*, s. 166-167.

³⁴⁵. E. Zeytinoğlu, *a.g.e.*, s. 83.

³⁴⁶. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, T.T.K.Y., Ankara, 1989, s. 80-81.

³⁴⁷. Ahi Evran Anadolu'ya geldiğinde ilk önce Kayseri'ye gelmiş ve ilk Ahi teşkilatını bunada kurmuştur.

Ahi Evren toplumun mutluluk ve refahı için sanat ve sanat kollarının yaşatılması gerektiğini savunmaktaydı. Bunu sırf savunmakla kalmayıp uygulamaya da geçirip erbabının belli bir yere toplanarak burada sanatlarını icra etmelerini yani kooperatifleşmelerini de örgütliyordu. İlk olarak Kayseri'de bu teşkilatın kurulmasında hiç şüphesiz ki buranın önemli bir yol şubesi üzerinde bulunması ve önemli bir ticaret merkezi olmasıdır (Mikâlî Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya, 1991, s. 152-154).

İmparatorluğu (1204-1261) döneminde Selçuklularla çok yakın temasa geçen Avrupalılar Anadolu'da o dönemde kurulu olan Ahi Teşkilatı'ndan etkilenmişlerdir. Neticede ise Avrupa'da kurulan tüccar birliklerine böylece Doğu etkisi girmiştir³⁴⁸.

Tüccar loncaları, esnaf loncaları gibi aralarındaki dayanışmanın yanı sıra buralar adeta birer eğitim merkezi konumunda idi ve özellikle de mesleki eğitime önem veriliyordu³⁴⁹.

Görüldüğü gibi bu dönemde isimleri farklı da olsa gerek Ortadoğu'da ve gerekse Avrupa'da kurulan bu birlikler ekonomi alanında olduğu gibi sosyal hayatta da önemli rol oynamışlardır. Neticede daha organizeli dayanışma içinde ve daha geniş boyutlar da ticaretin yapılmasına sebep olmuştur,

6. ŞİRKETLER

Bahsettiğimiz dönemde ticaret adına henüz çok büyük şirketler kurulmamıştır. Bu dönemde şirket diyebileceğimiz şey bir nevi ortaklıktır. Sadece bir kişinin sermaye ve emeğiyle yapılamayacak ticari faaliyetlerde iki veya daha fazla kişinin bir araya gelerek oluşturdukları ortaklıklardır. Bu tür ortaklar Eskiçağ'dan Ortaçağ'a gelindiğinde ise yine bu tür ortaklıklar Ortadoğu ve Avrupa'da aynı özellikleri arz etmektedir. Öncelikle İslam Dünyası'na bakacak olursak; İslam dünyasında iki tür bir ortaklığın olduğu görülmektedir. Bunlardan biri "Mufavade Şirketleri" denilen değişik oranda sermaye koyan birçok kişi bir araya gelip, bunun işletmesi bir veya birkaç kişiye bırakılırdı. Sonradan da elde edilen kâr veya zarara uğranılmışsa zarar da hep beraber paylaşıldı³⁵⁰.

³⁴⁸. N. Çağatay, *a.g.e.*, s. 71.

³⁴⁹. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 72.

³⁵⁰. Suph es-Salih, *a.g.e.*, s. 298.

Bir ikinci şirket ise "Daman Şirketi" denilen birkaç kişinin ortak çalışmasından ve kârla zarara birlikte katılmasından meydana gelen şirkettir³⁵¹.

Bu tür ortaklıkların örneğini Batı'da da görmekteyiz. Ortaklardan biri sermayeyi ortaya koyarken, diğeri ise emeğini ortaya koymaktadır³⁵². Bu ortaklıkta sermayesini bırakan kişi sermayeyi riske atarken, emeğiyle katılan ise, gideceği yolculukların tüm tehlikelerini göze alıyor ve hayatını tehlikeye atıyordu. Eğer kurulan bu ortaklık başarıya ulaşırsa, yatırımcı kârın 3/4'ünü, ticaret yapan da 1/4'ünü alabilecektir³⁵³.

İkinci tür ortaklık ise, deniz ortaklığı dediğimiz ve yarı yarıya paylaşma olan bu uygulama özellikle XII. yy'da Cenova ve Venedik'te iyi bilinir bir hale gelmiştir³⁵⁴. Kara ticaretiyle uğraşan şirketler deniz ticaretiyle uğraşan şirketlere göre daha yavaş gelişmişlerdir³⁵⁵. Buna göre tüccar sermayesinin bir bölümünü, genelde üçte birini sağlamaktadır. Emeğin karşılığı olarak kârın 1/4'ünü almakta, ayrıca sermayesi ona, koyduğunun 1/3'ünü veya toplam sermayesinin 1/4'ünü getirmektedir. Toplam kazancı böylece toplam yatırımın yarısı olmaktadır³⁵⁶.

Bahsettiğimiz bu ortaklıklar küçük ölçekli ve geçici ortaklıklardır. Bu ortaklıklar bir defaya veya tek bir ürünün ticaretine yönelik olabildiği gibi, çabuk kurulup çabuk bozulabilecek ortaklıklardı. Daha sonradan gerçek ortaklık diyebileceğimiz küçük bir insan grubu ve emeklerini bir araya getirerek kurdukları ortaklıklardır³⁵⁷. Ortaklardan bazıları merkezde kalıp oradaki işleri yürütürken, diğerkleri ise seyahat veya başka yerlerdeki şubeleri yönetmekteydiler³⁵⁸.

³⁵¹. Suph es-Salih, *a.g.e.*, s. 297-298.

³⁵². İtalya'da bu ortaklık şirketine "Cammenda" adı verilmekteydi.

³⁵³. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 161.

³⁵⁴. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 162.

³⁵⁵. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 101.

³⁵⁶. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 162; Halil Salihlioğlu, *İktisat Tarihi (İlk ve Ortaçağ)*, İstanbul, 1989, s. 111.

³⁵⁷. Bu ortaklığa sosyate (Societe) denilmektedir

³⁵⁸. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 162.

Gerçek ortaklıkların daha ziyade aile şirketleri diyebileceğimiz şirketlerin kurulmasıyla daha gerçekçi ve daha sürekli olmuşlardır. "Bireycilikten" "aileciliğe" yönelinerek kurulan şirketler sayesinde büyük aileler ortaya çıkmıştır ³⁵⁹. Bu aileler özellikle Avrupa'da ekonomik alanlarda olduğu kadar politik alanda da söz sahibi olmuşlardır ³⁶⁰. Dönemin şartları gereği sermaye gruplarının çeşitli ölçekte kurulan şirketlerin ortadoğu'da da bulunması tabiidir. Çünkü ekonomik şartları her yerde aynıdır.

Bu tür ortaklıkla ilgili örnekleri Selçuklular döneminde de görmekteyiz. Nitekim çok ortaklı birçok şirket kurularak, şirketler ortaklarına kâr veya faiz ödemekteydiler. Moğol hakimiyeti devrinde de bazı Moğol hanları, hatunları ve nayonları bu şirketlere ortak olmuş, kâr ve faiz almışlardır ³⁶¹.

Bütün bunlardan çıkartacağımız sonuç, bu dönemde şirket diyebileceğimiz bu ortaklıklar, gerek Ortadoğu ve gerekse Avrupa'da her ne kadar isimleri ayrı da olsa işlev olarak aynı olup, mevcudiyetlerini devam ettirmekteydiler.

7. PARA

Eskçağ'dan itibaren para ticaretin ayrılmaz parçalarından biridir. Paranın, bilhassa da milletlerarası bir mübadele vasıtası olan altın paranın miktarı ve kalitesi o memleketin iktisadi gücünü aynı zamanda da siyasi yönünü gösteren en önemli semboldür ³⁶².

³⁵⁹. Bazı aile şirketleri, Ortaçağ'ın büyük iş isimleri arasında yer almaktadırlar. 1300'lerde "Bardi" şirketinin 15 üyesi mevcut olup, bunların 10 tanesi aynı aileye mensuptu ve 1331'de bunları şirketin 58 payından 37 tanesine sahiptiler. Venedik'te de aynı şekilde aile ortaklığı çok sık rastlanılan geniş ve sürekli bir uygulamaydı (H. Heaton, *a.g.e.*, s. 163).

³⁶⁰. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 163.

³⁶¹. M.A. Köymen, *agm.*, s. 25; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 45; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 310.

³⁶². Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 60.

Selçuklu dönemine gelmeden İslam ve Bizans dünyasında kullanılan paralara bir göz atacak olursak, İslamiyetten önce Araplar'ın İran ve Bizans paraları kullanmış oldukları görülüp, İslamiyetin zuhuru ile Müslümanlar da Bizans paraları biçiminde paralar kesmişlerdir ³⁶³. X. yy'dan önce İslam ülkelerinde dinar denilen altın para ve dirhem denilen gümüş paralar bulunuyordu. Fırat'ın doğusundaki ülkelerde yalnız dirhem kullanılırken; Pers, Sasani ve Türk Yurdu Orta Asya'da ençok bakır paralar vardı. Fırat'ın batısında ve Nil Vadisi'nde Dinar'dan başka para bulunmuyordu ³⁶⁴. İslam dünyasında daha ziyade altın paranın yaygın oluşunun altında yatan etken, İslam fütuhatının yayıldığı yerler o dönemdeki dünyanın altını en bol memleketleri olmasından dolayıydı ³⁶⁵. Böylece bol ve sağlam altın sayesinde, uzun bir süre altın para ihraç edebilecek bir duruma geldiği gibi, her yerde her istediğini alabileceği için dünya pazarlarına açılmıştır. Böylece İslam dünyası yeniden ticari hareketliliğe kavuşarak, Hint denizinde Arap gemeleri boy göstermeye başlamıştır. Ayrıca özellikle de esir ve kürk ticaretinin önemli merkezlerinden olan Rusya stepleri ile Doğu ve Kuzey Avrupa memleketlerinin bir kısmı İslam dünyasının iktisadi nüfuz alanı haline gelmiştir ³⁶⁶.

Bizans İmparatorluğu uzun süre altını bol bir memleket konumunu muhafaza etmiştir. Bu sebepten Bizans altını, bütün Ortaçağ boyunca dünya pazarlarındaki yerini

³⁶³. Jurgen Heffmann-Heydan, "XII ve XIII. Yüzyılda Türkmenler'in Bronz Paraları" (Çev: Aydın Ayhan), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1993, S. 77, s. 35. İlk işlem parasını Emevi Sultanları'nda Abdülmelik kestirmiştir. Bizans İmparatoru bu durumu hoş karşılamamış, mani olmak istemişse de Abdülmelik buna aldırış etmemiş, bir tarafında Kelime-i Tevhid ibaresi, bir yüzünde de peygamberin adı ile paranın kesildiği tarihin yazıldığı para kestirmiştir (Zuhuri Danışman, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 260).

³⁶⁴. Ali Mazaheri, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, İstanbul, 1972, s. 367. Mısır'da Selahaddin döneminde ençok dirhemden söz edilmeye başlanmıştır. X. asrın ortasında Büveyhlerden Rükneddin dinar bastırdı ki bazen yarı yarıya ve bazen de tamamıyla bakırdan idi. 1029 senesinde ise elâlede dirhem in üçte biri alınmıştır. 427/1036 senesinde Bağdad'da Mısır Dinarı resmen kaldırılmak suretiyle yerli paranın kıymetten düşmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (A. Mez, "Orta Zaman Türk-İslam Dünyası'nda Ticaret" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. VIII, 1936, s. 15).

³⁶⁵. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 63.

³⁶⁶. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 64.

korumuştur. Her ne kadar zaman zaman altın stokları siyasi buhranlar ve tarihi olaylar karşısında tehlikeye girmiş ise de Bizans, Roma İmparatorluğu döneminde olduğu gibi sürekli altın ihraç eden bölge konumundaydı. Sebebi ise Uzak Şark memleketleri karşısında aldığı kadar satamamasıdır³⁶⁷.

Selçuklu Devleti'ne baktığımızda³⁶⁸ Türkler'in daha Anadolu'ya yerleşimlerinin ilk dönemlerinde Bizans paralarını kullandıkları görülmektedir³⁶⁹. Aynı şekilde Anadolu'nun ilk fetihlerinden olan Danişmendliler (1071-1177) de Bizans paralarını kullanmışlardır.

Yalnız fazla geçmeden Danişmend Gümüştekin (1084-1134) ilk olarak Türkmen parasını kestirirken, kısa bir süre sonra da Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116-1155) Selçuklu parasını kestirmiştir³⁷⁰. Kesilen bu ilk paralar bakırdan idi. Bunun sebebi altın ve gümüş para basımı için piyasanın dar oluşuydu. Yani bu paralar yöresel kullanıma yönelik kesilmişlerdi. Hal böyle olunca yeni basılacak paraları piyasada kabul edilmeme gibi bir riski taşıyordu. Basılan bu ilk paralarda dikkati çeken bir husus da Danişmendliler'in paralarında Yunan yazılarının bulunması, Hristiyan simgelerinin yanı sıra dinsel yönü olmayan ama yine de Bizans tipi resimlerin yer almasıdır. Gerek bu gerekse başlangıçta Bizans paralarının kullanılmasının altında yatan etken, herşeyden önce Türkler'in her zaman yeni fethettiği yerlerde hep yumuşak bir geçici tercih etmelerinde yatmakta olduğu yolunda yaygın bir kanaat var idiye de³⁷¹, kanaatimizce bu husus iktisadi zaruretlerden ileri gelmektedir. Çünkü henüz beyliğini yeni kuran bütün

³⁶⁷. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 62.

³⁶⁸. Selçuklu Devleti'nde para ile ilgili geniş bilgi için bkz., Mustafa Balaban, *Selçuklu Devletinde Para* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1997.

³⁶⁹. Selçuklular, ilk dönemlerde Bizans paralarını kullanmalarının sebebi olarak, bunların Anadolu'ya hakim olduklarında burada bol miktarda Bizans parası ele geçirilmesi gösterilmektedir (C. Chan, *a.g.e.*, s. 172; M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 24).

³⁷⁰. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 172; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 108; İsmail Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye*, İstanbul, 1309, s. 2.

³⁷¹. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 108; Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1986, s. 212-222; Jürgen Hoffmann-Heyden, "XII ve XIII. Yüzyılda Türkmenlerin Bronz Paraları" (Çev: Aydın Ayhan), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1993, S. 77, s. 35.

müesseselerini tam yerine oturtamayan bir beylik için kaynağı ve simgeleri ile milli bir para sistemi oluşturması beklenmemelidir. Nitekim ilk devir İslami paraları da Hakem dönemine kadar Mısır ve Suriye'de Bizans tarzında, bunlara Tarz-ı Rumi, Irak, İran ve Horasan'da İran tarzında paralar basılıyordu ki, bu paralara Tarz-ı Kısravi deniliyordu ³⁷².

Selçuklular bu bölgeye Türk ve İslâm geleneğini yerleştirdikten sonra İslam geleneğine uygun yani Sultan ve Halife'nin isminin, basım yeri ve tarihinin yazılı olduğu, ilk gümüş (dirhem) ve altın (dınar) parasını II. Kılıç Arslan zamanında tedavüle çıkarmıştır ³⁷³. Selçuklu devletinin gümüş ve altın paralar basması, talebin arttığını, piyasanın güven telkin ettiğini, mübadele hacminin genişlediğini ve siyasi istikrarın temin edildiğini göstermektedir ³⁷⁴. Gümüş paralar, Anadolu'daki yerli maden ocaklarından, madenlerden darp olunuyordu. Ancak altın madeninin Anadolu'da bulunmayışı sebebiyle bunun ticaret yoluyla veya Vassal devletlerden temin ediliyordu. Devlet altın ithalini kolaylaştırmış, ihracını ise yasaklamıştı. Yine gümüş madeninin de dışarıya çıkarılması yasaktı ³⁷⁵. Bu dönemde Ortadoğu İslam Devletleri ve Bizans altın sıkıntısı çekiyordu. Yalnızca İtalyan şehirleri ticari faaliyetleri dolayısıyla bol altın bulup, para basabiliyorlardı ³⁷⁶.

Selçuklu ticareti teşvik için, bir takım tedbirler alırken, para politikasını da buna göre yönlendirmiştir. Mesela, İtalyanlarla yaptığı antlaşmalarda, altın, gümüş ve mücevharatı gümrükten muaf tutmuştu ³⁷⁷. Selçuklu paralarının ayarının yüksek oluşu, dünya pazarlarında mesela Mısır'da, Bizans'ta ve diğer yabancı ülkelerde oldukça büyük rekabet görmesine yarıyordu. Yine Selçuklu Devleti'nin iktisadi genişleme dönemi olan

³⁷². M. Öztürk, *İktisat Tarihi Ders Notları*, s. 1.

³⁷³. İsmail Galip, *Takvim-i Meskulat-ı Selçukiyye*, s. 4; Ahmet Tevhit, *Meskulat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, İstanbul, 1321, s. 520; Johann Christoph Hinrichs, "Anadolu Selçuklu Paralarının Üzerindeki Resimler" (Çev: Aydın Ayhan), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 57, Eylül 1991, s. 30.

³⁷⁴. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

³⁷⁵. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 25; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

³⁷⁶. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 235-236; Claude Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 173-175.

³⁷⁷. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 281.

Alaeddin Keykubad döneminde de kendi adına basılan dinarlar her ne kadar yurt dışına çıkarılmaları yasaktıysa da uzun süre dünya piyasasında Sikke-i alai veya Keykubadi adıyla yer almıştır³⁷⁸. Aynı şekilde, ticaretin bir neticesi olarak Anadolu'da da yabancı paralar oldukça bol bulunuyordu³⁷⁹. Moğol istilasıyla birlikte Selçuklu altın paraları piyasadan kalkmış, Beylikler döneminde ise İlhani, Mısır ve Florensa (Florin) altınları piyasada Selçuklu paralarının yerini almıştır³⁸⁰.

XI-XII. asırlar arası Avrupa'da altın para basılamaz bir duruma gelmiştir. Bunun altında yatan sebep her derebeyin, senyörün ve her şehrin para basması sonucu belli bir para istikrarının olmayışının yanı sıra, altının azalmasının yanı sıra doğu ile olan ticaret hacminin azalması da etken olarak gösterilebilir³⁸¹. Fakat özellikle XII. yüzyılın sonlarına doğru Batı'nın yeniden Doğu ile ticari hacmini çoğaltması sonucunda altın paraya ve daha istikrarlı para politikasına ihtiyaç duyulmuştur. Neticede Ceneviz ve Florensa 1252'ye doğru altın para bastırıp bunlara Cenovin ve Florin adı verilirken, Venedik de 1284'de altın Duka'sını bastırmışlardır. Fransa 1257'de, Flandr, Hollanda 1312'de İngiltere'de ise ancak 1344'de parasını bastırabilmiştir³⁸². Bunlar arasında en fazla uluslararası piyasalarda rağbet gören Floransa'nın Florini ve Venedik'in Duka'sı olmuştur³⁸³.

Sonuç olarak, bahsettiğimiz dönem ve daha sonraki dönemler yani paranın madeni olarak değerini koruduğu dönemlere kadar, biz gerek İslam ve gerekse Batı dünyasının paralarının birbirlerinin ülkelerinde geçerli olduğunu biliyoruz. Yalnızca bakır paralar

³⁷⁸. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 399; Ahmet Nazif Efendi, *Kayseri Tarihi (Mir'at-i Kayseriyye)* (Çev: Mehmet Palamutoğlu), Kayseri, 1987, s. 75; Johann Christoph Hinrichs, "Anadolu Selçuklu Paralarının Üzerindeki Resimler", s. 34.

³⁷⁹. M.A. Köymen, *agm.*, s. 25.

³⁸⁰. A. Tabakoğlu, *ag.e.*, s. s. 109.

³⁸¹. Lütfi Güçer, *ag.e.*, s. 88; Erol Zeytinoğlu, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 71; Shepard B. Clough, *ag.e.*, s. 65; Charles Seignobas, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (Çev. Samin Tiryakioğlu), İstanbul, 1960, s. 157.

³⁸². Moris Kurizye, *Tarih'ül-Hadarat'ül-Amm*, (Telif: Edward Berrevi), C. III, Beyrut-Paris, 1994, s. 401; Ömer Lütfi Berkan, *İktisat Tarihi*, s. 62.

³⁸³. T. Güren, *ag.e.*, İstanbul, 1988, s. 59.

ancak basıldıkları yerlerde ufaklık olarak kullanılabiliyordu³⁸⁴. Bu klasik çağlarda hemen hemen bütün ülkelerde (Çin ve Venedik'te kullanılan kağıt ve ipek paralar hariç) madeni para rejimi geçerliydi. Madeni para rejiminin en önemli özelliği ise paralarının değerlerinin itibari (nominal) değil, hakiki (reel) olmasıydı. Bu yüzden paraların dinine ve milliyetine bakılmazdı. Önemli olan paraların ihtiva ettiği kıymetli maden oranıydı. Öte yandan bu dönemin paranın çıkartılması sikke olarak darb edilmesi ve ülkenin her tarafına ulaştırılması tabii enerji kaynaklarına dayalı olduğundan para arzını her yerde her zaman yeterli miktarda ve oranda sağlamak mümkün olmuyordu. Bu yüzden devletler pratik bir çözüm olarak gördüğümüz yabancı ülke paralarının kendi ülkelerinde tedavül edilmesine izin vermekle ülkelerindeki para talebini yerine getirmiş oluyorlar, dolayısıyla hissedilen para darlığını da ortadan kaldırmış oluyorlardı. Her ülkenin mali ve idari mekanizması çevrevesinde tedavül edilen yerli ve yabancı paraların ayar ve kıymetleri halka ve tüccara duyuruluyordu. Ticari ilişkide bulunan ülkelerin paraları yoğun olarak tedavül ediliyordu. Böylece belli bazı para bölgeleri de oluşuyordu³⁸⁵. Mesela Selçuklu piyasalarında Selçuklu altın paraları (dinar), dirhem (akçe)³⁸⁶, bakır paralar (pul veya mangır), gümüş ufaklık (nisfiyye)³⁸⁷ yanı sıra³⁸⁸ yabancı altınlar Hilafet altınlarının (Dinar, Dirhem), Mısır veya Halep Yusufı'ların (Eyyubiler), Bizans paralarının "(Solidus) İtalyan paralarının" (Florin) bulunduğunu görüyoruz. Bu paralar ticari münasebet sonucunda farklı coğrafyalara giriyordu. Selçuklular'da bu kadar çeşit paranın bulunması bize, Anadolu'nun

³⁸⁴. W. Borthard - Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1977, s. 59.

³⁸⁵. M. Öztürk, *İktisat Tarihi*, s.

³⁸⁶. Selçuklu Dirhemleri'nin hiç biri tam Dirhem vezninde olmayıp en eğiri 0.97 vezninde, en küçüğü ise 0.73'dü. Fakat genellikle 0.90 dirhem olarak tedavüle devam edilmiştir (Mustafa Akdağ, "Türkiye'nin İktimai ve İktisadi Vasiyeti", *Belleten*, s. 515).

³⁸⁷. Nisfiyye'nin vezni de 0.47 ile 0.42 arasında idi (M. Aladağ, *agm.*, s. 515).

³⁸⁸. Tucer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, 1985, s. 116.

dünya ticaretinde ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini ve canlı bir ticarete sahne olduğunu göstermektedir³⁸⁹.

İşte bütün bu şartlar dahilinde Selçuklu devrinde ticaretin en önemli vasıtası olan para ve tedavülü hususu bu şekilde idi. Böylece paranın menşei hakkında takınılan liberal tavır tabii olarak ticaretin canlanmasına ve hızlı bir şekilde akışına vesile olmuştur.

8. FİYATLAR

Fiyat; mübadelede verilen bir servetin karşılığı olarak veya alınabilen servet veya para miktarıdır. Fiyat gerçeği temsil eder ve objektif bir olgudur³⁹⁰. Fiyatlar, dönemin iktisadi, sosyal ve siyasi durumunun en iyi göstergelerinden biridir. Zira bir ülkedeki fiyatların istikrarlı oluşu, büyük oranda o ülkenin siyasi ve sosyal hayattaki düzenine, devletin izlemiş olduğu ekonomik politikanın tutarlılığına, üretim ve tüketim ile, ithalat ve ihracaat arasındaki dengeye bağlıdır. İşte zaman zaman fiyat akışını etkileyen siyasi ve sosyal olaylar yaşanmakta. Bunların başında hiç şüphesiz ki, savaşlar gelmektedir.

Bir ülkedeki savaş, hiç şüphesiz ki ülkedeki siyasi ve sosyal dengeyi de alt-üst etmekte, haliyle ülkede iktisadi darlıklara düşülerek, fiyatlarda yükselme meydana gelmektedir. Mesela, Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi dolayısıyla Anadolu'da yolların kesilmesi yüzünden ticaret sekteye uğramış ve fiyatlar birden bire yükselmiştir. Nitekim normal zamanlarda 10 dirheme satılan 1 Mud³⁹¹ buğday 40 dirhem'e çıkmıştır

³⁸⁹. Gordlewski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (Çev: Azer Yanar), Ankara, 1988, s. 223; Carlo N. Cipolla, *V. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet* (Çev: Ali İhsan Karacan), İstanbul, 1993, s. 25.

³⁹⁰. Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 221.

³⁹¹. Mud'un değeri bölgelere göre değişiklik arz etmektedir. Mesela İslamiyet'in ilk yıllarında kullanılan Şer-i Mud (özellikle Medine'de) 1/4 Şâ idi. Ebu Hanife'ye göre Mud, 2 Bağdat Rıtlı, Ebu Yusuf'a göre 1/3 Rıtlı idi. İslamiyetin ilk yıllarında Mısır'da Mud için 2.5 litrelik bir değer biçilirken,

³⁹². Yine 1078-1079 yıllarında Suriye'de fiyatlarda bir yükselme görülmekte, buna da sebep Afşin'in burayı ele geçirmesi olmuştur ³⁹³. Burada verdiğimiz birkaç örnek dahi siyasi olayların fiyatları ne kadar olumsuz yönden etkilediğini göstermektedir. Siyasi çalkantının yaşandığı bir ülkede üretimin dengeli olmayacağı gibi, ticaret hayatının da düzgün işlemeyeceği kesindir. Zira savaşlar tüccarın can ve mal güvenliğini tehdit ettiğinden, savaş olan bölgede ticaret yapmaktan kaçınılmakta, bu da haliyle ürünlerin fiyatını yükseltmekteydi. Yalnız bazı istisnai olayları da göz ardı etmemek gerekir. Zira kazanılan zaferler sonucunda ise bazı ürünlerin özellikle de köle ve cariyeye fiyatlarının oldukça düştüğünü görmekteyiz. Savaşlarda bol miktarda elde edilen köle ve cariyeler son derece düşük fiyatlarla satılmaktaydı ³⁹⁴. Bunun en açık örneğini I. İzzeddin Keykavus zamanında Küçük Ermenistan seferinde oldukça çok esir ele geçirilmiş, böylece esir fiyatı düşerek, bir Ermeni köle ve cariyenin 50 dirheme satıldığı görülmüştür ³⁹⁵.

Savaşların yanı sıra, ülkedeki iç çekişmeler ve taht mücadeleleri de ticareti ve fiyatları olumsuz yönde etkilemekteydi. Bunun yanı sıra fiyatları doğal afetler de olumsuz yönde etkilemiş ³⁹⁶, bu dönemlerde ürünler oldukça güç temin edilirken, temin edilen ürünlerin fiyatları da oldukça yüksek idi. Mesela, Aksaraylı M. 1299 yılında yaşanan kuraklık yüzünden 1 Batman buğdayın 50 dirheme çıktığını belirtmektedir ³⁹⁷.

Dönemin fiyatlarını etkileyen unsurlardan birisi de hiç şüphesiz ki, devletlerin takip ettikleri ticaret politikasıdır. Şöyle ki, ithalat ve ihracaat arasındaki dengeyi kurdukları zaman fiyatlar daha istikrarlı bir seyir takip etmektedir. Bütün bunların yanı sıra piyasaların

Suriye'de 2.84 kg buğday veya 3.673 litre olarak, Filistin'de 3 litre, Irak'da 2.5 litre değerinde idi. Yani yaklaşık olarak Mud'un değeri 100-120 kg'dır (Walther Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri* (Çev: Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 56-57).

³⁹². M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 23.

³⁹³. Ali Sevim, *Azimi Tarihi*, Selçuklu Dönemi'yle ilgili bölümler, H. 430-538, s. 22.

³⁹⁴. M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 22.

³⁹⁵. İbn-i Bibi, *a.g.e.*, s. 69.

³⁹⁶. Doğal afetler hakkında geniş bilgi için bkz., 213 - 228

³⁹⁷. Aksaraylı Mehmetoğlu Kerimüddün Mahmut, *Müsamemat'ül Ahbar, Moğollar Devrinde Türkiye Selçukluları Tarihi* (Hazırlayan: Osman Turan), Ankara, 1944, s. 208.

ve fiyatların denetimi altında tutulması, devletin sıkı bir kural getirmesi de fiyatlarda istikrarın sağlanmasında oldukça önemliydi³⁹⁸.

Kısaca fiyatları etkileyen bu unsurları belirttikten sonra, vereceğimiz bazı ürünlerin fiyatları dönemin iktisadi vaziyetini göstermesi, hem de dönemin siyasi ve beşeri olaylarının fiyatları ne oranda etkilediğini göstermesi açısından önemli olacaktır.

TOPTANCI FİYATLARI

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı	Birimi
1025	Bağdat ve Mezopotamya	Buğday	96.81	Frank
1085	Bağdat ve Mezopotamya	Buğday	4.84	Frank
1099	Bağdat ve Mezopotamya	Buğday	33.88	Frank
1057	Bağdat ve Mezopotamya	un	219.95	Frank
1102	Bağdat ve Mezopotamya	un	169.19	Frank
1122	Bağdat ve Mezopotamya	un	109.97	Frank
1177-1180	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	138.45	Frank
1190(Kıtlık)	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	692.56	Frank
1198	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	76.64	Frank
1245(Kıtlık)	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	3461.31	Frank
1260	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	138.45	Frank
1295	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	51.43	Frank
1299	Şam veya Suriye-Filistin	Buğday	108.91	Frank
1006	Eski Kahire	Buğday	12.92	Frank
1006	Eski Kahire	Buğday	54.45	Frank
1055	Eski Kahire	Buğday	40.84	Frank
1064(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	154.28	Frank
1101	Eski Kahire	Buğday	31.78	Frank
1101	Eski Kahire	Buğday	18.15	Frank

³⁹⁸. Fiyatları etkileyen unsurlar hakkında daha geniş bilgi için bkz., Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996. Bu makale her ne kadar Osmanlı dönemine ait ise de esas itibarıyla Selçuklu ve Osmanlı dönemi arasında fazla bir fark olmadığından, Osmanlı döneminde fiyatları etkileyen unsurlar, Selçuklu döneminde de aynıydı.

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı	Birimi
1154-1160	Eski Kahire	Buğday	90.76	Frank
1191	Eski Kahire	Buğday	15.43	Frank
1196(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	326.73	Frank
1197	Eski Kahire	Buğday	90.76	Frank
1198(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	172.45	Frank
1200	Eski Kahire	Buğday	90.76	Frank
1201	Eski Kahire	Buğday	54.45	Frank
1230	Eski Kahire	Buğday	90.76	Frank
1263(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	181.52	Frank
1263(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	290.43	Frank
1263	Eski Kahire	Buğday	54.45	Frank
1263	Eski Kahire	Buğday	90.76	Frank
1263	Eski Kahire	Buğday	95.30	Frank
1283	Eski Kahire	Buğday	31.76	Frank
1283	Eski Kahire	Buğday	16.33	Frank
1293	Eski Kahire	Buğday	11.79	Frank
1293	Eski Kahire	Buğday	54.45	Frank
1295(Kıtlık)	Eski Kahire	Buğday	163.36	Frank
1295	Eski Kahire	Buğday	31.76	Frank
1296	Eski Kahire	Buğday	36.30	Frank
1296	Eski Kahire	Buğday	19.07	Frank
1296	Eski Kahire	Buğday	43.33	Frank
1296	Eski Kahire	Buğday	18.15	Frank
1296	Eski Kahire	Buğday	40.83	Frank
1299	Eski Kahire	Buğday	11.79	Frank ³⁹⁹

TC YATIRIM MENKUL DEĞERLER A.Ş.
YATIRIM MENKUL DEĞERLER A.Ş.

³⁹⁹ . A. Mazaheri, a.g.e., s. 264-265.

PERAKENDE FİYATLAR

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı	Birimi
945	Bağdat	Bir Kilo Ekmek	10.31	Frank
945	Bağdat	Bir Kilo Ekmek	2.20	Frank
992	Bağdat	Bir Kilo Ekmek	7.59	Frank
1102	Bağdat	Bir Kilo Ekmek	7.50	Frank
1006	Eski Kahire	Bir Lt. Yemeklik Yağ	1.99	Frank
1006	Eski Kahire	Bir Lt. Yakacak Yağ	1.27	Frank
1043	Eski Kahire	Küçük bir dükkanın	28.00	Frank
		aylık kirası		
1043	Eski Kahire	Güzel bir dükkanın	150.00	Frank
		aylık kirası		
1198(Kıtlık)	Eski Kahire	Bir Tavuk	21.87	Frank
1198(Kıtlık)	Eski Kahire	Bir Karpuz	27.52	Frank
1201(Kıtlık)	Eski Kahire	Bir Tavuk	70.00	Frank
1295(Kıtlık)	İskenderiye	Bir Tavuk	24.00	Frank
1198	Şam	Bir Kilo Et	6.34	Frank
1299	Şam	Bir Kilo Et	4.50	Frank
985	Şam	Bir Kilo Şeker	0.27	Frank
985	Şam	Bir Kilo bitkisel yağ	0.19	Frank
1219	Şam	Bir Kilo bitkisel yağ	0.37	Frank
1299	Şam	Bir Kilo bitkisel yağ	3.35	Frank ⁴⁰⁰

⁴⁰⁰. A. Mazaheri, a.g.e., s. 264-265.

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı	Birimi
1146	Şam	Buğday	6 Mekkük	1 Dinar
1146	Şam	Kuru Bezelye	5 Mekkük	1 Dirhem
1153	Şam	Buğday	1 Mekkük	10 Dinar
1174	Şam	Buğday	1 Mekkük	1/2 Dinar
1174	Şam	Arpa	2 Mekkük	1/2 Dinar
1174	Şam	Kuru Bezelye	1 Mekkük	1/2 Dinar ⁴⁰¹
1178	Şam	Buğday	1 Mekkük	8 Dinar ⁴⁰²
1146	Halep	Buğday	6 Mekkük	1 Dinar ⁴⁰³
1173	Halep	Buğday	1 Mekkük	1.5 Dinar ⁴⁰⁴

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı	Birimi
1006	Bağdat	Bir Kilo sığır eti	0.12	Frank
1197	Bağdat	Bir Kilo sığır eti	0.87	Frank
1296	Bağdat	Bir Kilo sığır eti	3.80	Frank
985	Eski Kahire	Bir Yumurta	0.025	Frank
1201	Eski Kahire	Bir Yumurta	0.61	Frank
1243	Eski Kahire	Bir Litre Şarap	0.12	Frank ⁴⁰⁵

⁴⁰¹. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 187.

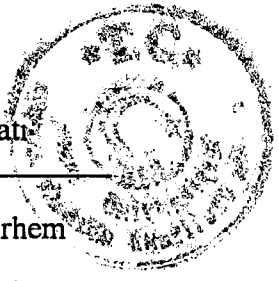
⁴⁰². Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn*, s. 43-46.

⁴⁰³. İbn'l-Adım, *Beyyet'ül - Talep Fi Tarih-i Halep II*, 1954, s. 285.

⁴⁰⁴. İbn'l-Adım, *a.g.*, s. 285.

⁴⁰⁵. Ali Mazaheri, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları* (Çev: Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 264-265, 266-267. Ortaçağlar'da Ortadoğu'da fiyatlarla ilgili önemli bir çalışma da Elyahu Ashtor, *Histoire des Prix et des Salaires dans l'orient Medie'val*, Paris, 1969 eseridir. Bu çalışma 8. ve 9. asırlara ait olduğundan doğrudan doğruya bizim dönemimizle ilgili olmadığından faydalanamadık. Ancak bu dönemin fiyatları hakkında önemli bir çalışmadır. Zira bu çalışmada Şam-Bağdat-Kahire üçgeninde (Fatimiler ve Abbasiler dönemlerinde) fiyat ve ücretler incelenmekte. Bunlar yıllık seriler olmazsa bile, belli aralıklarla, belli merkezlerdeki fiyatları içermektedir. Bu meyanda ekmek, et, buğday, koyun fiyatlarının yanında, köle, cariye, çeşitli kumaş cinslerinin fiyatı da verilmiştir. Öte yandan ücretler hakkında da bilgi mevcut olup, çeşitli alanlarda çalışan usta ve işçilerin gündelikleri verilmiş, böylece fiyatlar ve ücretler arasında bir oran kurarak dönemin iktisadi vaziyeti hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır.

ANADOLU'DAKİ BAZI ÜRÜNLERİN FİYATI

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyatı
1202	Sivas	1 koyun, 80 Rıtl ⁴⁰⁶ ekmek	3 Dirhem
1216	Kayseri	1 baş sığır ve at	2 Dirhem
1216	Kayseri	5-6 baş koyun	1 Dirhem ⁴⁰⁷
1216	Kayseri	Erkek ve kadın köle	50 Dirhem ⁴⁰⁸
1277	Germiyan	İyi bir koyun	12 Dirhem ⁴⁰⁹
1277	Germiyan	1 Mud buğday	15 Dirhem ⁴¹⁰
1291	Konya	Bir eşek yükü buğday	5 Dirhem ⁴¹¹
1274	Konya	Bir yorgan	7 Dirhem ⁴¹²

Görüldüğü gibi fiyatlar, yukarıda zikri geçen siyasi, iktisadi ve tabii hadiselerden doğrudan etkilenmekte, tabii afetlerin yaşandığı dönemlerde ise fiyatlar yükselmektedir.

⁴⁰⁶. Rıtl, Arap dünyasında en fazla kullanılan ağırlık birimidir. 1 rıtl prensipte 12 ukiyye (ons) = 1/1000 kintardır. Rıtl'ın değeri ülkelere göre değişiklik arz etmekteydi. Mesela İslamiyetin ilk yıllarında Mekke'de 1 rıtl herbiri 40 dirhem olan 12 ukiyye, yani 1.5 kg iken, Medine'de el-Mukaddesi'ye göre, 1 rıtl = 200 dirhem = 625 gram idi. Ancak daha kesin değerinin 195 dirhem olması gerekir. Yani herbiri 130 dirhem olan 1/2 Bağdad rıtl'ı = 609.375 gram. Abbasi devrinde Mısır'da rıtl'ın değeri, herbiri 8 dirhem olan 12 ukiyye'ye eşitti, yani 300 gramdı. Fatımiler devrinde yani XI. ve XII. yüzyılda 140 dirhem'lik Mısır rıtl'ı 437.5 gramdı. Ortaçağ Mısır'da belirli mal türleri için iki ayrı rıtl ağırlık daha kullanılırdı. 200 dirhem'lik 620 gram rıtl-ı Leysi ve 312 dirhem'lik 967 gram rıtl-ı Cervi. Suriye'de Şam rıtl'ı daima 600 dirhem'dir. Anadolu'da ise, Rıtl-ı Rumi Ortaçağ'da 72 miskol'e = 1026/7 dirhem'e eşitti, muhtemelen 321, 428 gram kadar (Wolther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (Çev. Acer Sevim), İstanbul, 1990, s. 34-39).

⁴⁰⁷. İbn-i Bibi, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁰⁸. M. Balaban, *a.g.e.*, s. 115.

⁴⁰⁹. Yaşar Yücel, *Çobanoğulları Beyliği, Candaroğulları Beyliği*, Ankara, 1988, s. 182.

⁴¹⁰. Y. Yücel, *a.g.e.*, s. 192.

⁴¹¹. Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara, 1952, s. 57.

⁴¹². Şems-i Tebrizi, *Konuşmalar* (Çev: M. Nuri Gençosman), İstanbul, 1974, s. 302.

Fiyatlar hususundaki bilgilerimiz, kaynakların dağınıklığından ve birimlerinin çok farklı olmasından dolayı tek bir fiyat listesi yapmak mümkün olmamıştır. Bu yüzden fiyatlara konu olan mallarda bir birlik sağlanamadığı gibi, ölçü ve tarihlerinde de bu birlik sağlanamamıştır. Böyle dahi olsa bu verdiğimiz listeler kısmen de olsa dönemin fiyatları ve genel olarak da iktisadi vaziyeti ve ticarete konu olan mallar hakkında bilgi vermektedir.

9. TİCARİ TEDBİRLER VE YASAKLAR

Her dönemde olduğu gibi, Selçuklular döneminde de iktisadi kalkınmayla siyasi kalkınmanın birbirine bağlı olduğu gerçeği gözardı edilmemekteydi. İşte bu gerçeği Selçuklu devlet adamları da gayet iyi görerek politikalarını siyasi ve iktisadi bir bütün içerisinde çizmişlerdir. Selçuklu devlet adamlarının bu politikaya yönelik ilk teşebbüsleri fetih hareketleri olmuştur. Nitekim Antakya, Alanya, Sinop, Suğdak ve Antalya'nın fethi bu gerçeği ortaya koymaktadır ⁴¹³. Selçuklular, bu şehirlerin fethiyle Anadolu'yu yeniden canlı ticaret hayatına kavuşturmuştur.

Selçuklu Devleti, önemli ticaret şehirlerini ele geçirdikten sonra bir diğer hedefi de yabancı tüccarları bu bölgeye çekmektir. Yabancı tüccarların buraya gelmesi için, bölge gerekli coğrafi konumun yanı sıra yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından oldukça müsait idi. Mevcut olan bu doğal zenginliği doğu-batı arasında bir köprü görüşü ve bir de Selçuklular'ın tüccar uluslara verdiği bir takım imtiyazlar ⁴¹⁴ eklenince, bölgenin ticari canlılığı kaçınılmaz olmuştur.

Selçuklu Devleti, ticaret şehirlerini ele geçirip doğulu ve batılı tüccarları baraya çekmekle, Anadolu'nun dolayısıyla da Ortadoğu'nun uluslararası ticaretteki yerini yeniden kazandırmıştır. Yalnız salt bu politikayla ticaretin devam etmesi ve canlılığını koruması oldukça güçtür. Zira ticaretin alt yapısı olmadan beynelminel ticaret yapılamazdı. İşte

⁴¹³. Selçuklu Devleti'nin bu şehirleri fethi ve sonuçları hakkında bilgi için bkz., s. 58-61.

⁴¹⁴. Selçuklu Devleti'nin vermiş olduğu bu imtiyazlar hakkında geniş bilgi için bkz., s. 68-75.

bütün bunlardan hareketle Selçuklu Devleti ticaretin alt yapısını da oluşturmak için büyük gayret sarf etmiştir.

Nitekim Anadolu'da mevcut olan ticaret yollarının bakım ve onarımının yanı sıra, yeni yollar da inşaa etmiştir ⁴¹⁵. Ayrıca ticaretin ayrılmaz parçalarından biri olan kervansarayların yapımına oldukça ileri bir noktaya gidilmiş ve bu mimarnin en güzel örnekleri verilmiştir ⁴¹⁶.

Ticaretin gelişiminin ve devamlılığının temin için, Selçuklu Devleti, tüccarın can ve mal güvenliğinin de son derece önemli olduğunu biliyordu. Bunun için de ülke sınırları içinde herhangi bir şekilde saldırıya uğrayan veya malları ellerinden alınan tüccarların zararları devlet tarafından karşılanacağı güvencesi verilmişti. Böylece devlet sigortası gündeme getirilmiştir.

Görüldüğü gibi Selçuklu Devleti, ticaretin gelişmesi için çeşitli tedbirler alarak teşvik etmiştir. Yalnız bütün bunlara rağmen ticari işlemlerde görülen bir takım gayr-i kanuni uygulamaların her dönemde olduğu gibi Selçuklular döneminde de mevcut olduğu biliniyor. İşte şimdi bu gayr-i kanuni uygulamaların ne olduğunu ve devletin bunların önüne geçmek için neler yaptığına bakalım.

9.1. Kaçakçılık Olayına Karşı Alınan Tedbirler ve Koyulan Yasaklar

Kaçakçılık; devletin ülke içine sokulmasını veya ülke dışına çıkarılmasını yasakladığı herhangi bir ürünün bu yasağa uyulmayarak satışının yapılması veya gümrük ödenmesi gereken herhangi bir ürünün, gümrük ödenmeden ticaretinin yapılması olayına denmektedir. Tarihte ve günümüzde kaçakçılık dediğimiz bu olay sıkça gündeme gelmiştir. Bunun örneklerini İlk ve Ortaçağlar'da da görmekteyiz. Nitekim Haçlı Seferleri sırasında papalık, Memlûklerle yapılan savaş sırasında, batılı tüccarların Memluklar'a kereste

⁴¹⁵. Bu konuyla ilgili bilgi için "Yollar Bölümüne" bakınız, s. 159-165.

⁴¹⁶. Kervansaraylarla ilgili bilgi için bkz., s. 168-178.

ve demir satışını yapmalarını yasaklamıştır. Zira bu ürünler, silah yapımında kullanılan oldukça değerli ürünlerdi. Papalık satışı yapılan bu ürünlerin sonradan kendilerine karşı silah olarak kullanılacağını biliyordu. Bu sebepten dolayı bu ürünlerin satışını şiddetle yasaklayarak, bu yasağa uymayanların afaroz edileceğine dair beyanda bulunmuştur. Ancak bütün bu yasağa rağmen yine de tüccarların kaçak olarak bu ürünlerin ihracını yaptıkları görülmüştür. Bu durum şunu göstermektedir ki, ticaret hayatında siyasi ve dini hedefler her zaman ikinci planda kalmıştır. Tüccarın daha fazla kazanma duygusu ve hırsı her zaman ön planda olmuştur.

Haçlı seferleri sırasında gördüğümüz bu yasak ve kaçakçılık olaylarını, normal zamanlarda yani barış dönemlerinde de görmekteyiz. Devletler gerek İlk ve gerekse Ortaçağlar'da, temel gıda maddelerinin, örneğin, buğdayın, yine askeri malzeme yapımında kullanılan kereste ve demir gibi ürünlerin, değerli madenlerin ülke dışına çıkartılması hususunda yasaklar getirmişlerdir. Hatta bu politika Osmanlılar döneminde dahi benimsenmiş ve uygulanmıştır ⁴¹⁷. Gerek Osmanlı ve gerekse Osmanlı'dan önceki devletler bu yasaklara uyulması için çeşitli yaptırımlar uygulamışlarsa da yine de bu ürünlerin dışarı aktarılmasının önüne geçilememiştir. Kaçakta olsa bu ürünlerin yurt dışına satışı yapılmıştır.

Selçuklu Devleti'nin ve çağdaşı olan diğer devletlerin ticaretteki temel hedefleri değerli ürünlerin ve madenlerin daha ziyade ithaline yönelik olup, bunların ülkeye akışını sağlamaktı. Bu sebepten dolayı, bu ürünlerin ithalinde bir takım kolaylaştırıcı unsurlar

⁴¹⁷. Osmanlı Devleti, bu konuda oldukça hassas davranmış, ülke içinde tüketilecek, hayati önem arzeden ürünlerin yanı sıra, stratejik ve ekonomik değeri yüksek olan ürünlerin ihracını yasaklamıştır. Bu ürünler başta hububat olmak üzere kereste, demir, bakır, güherçileyi sayabiliriz. Bunun yanı sıra iç piyasada ihtiyaç olan bazı ürünlerin de ihracı zaman zaman yasaklanmıştır. Mesela, bir ara esnafın ihtiyacı olan derinin dışarı ihracından dolayı, ülkede deri kıtlığı yaşanmış, bunun üzerine derinin ihracı yasaklanmıştır. Bunun gibi yine iç piyasanın ihtiyacından dolayı palamutun dahi yasaklandığı dönemler olmuştur (Süraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994, s. 169; Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985, s. 89; Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvanesizlik Meselesi*, İstanbul, 1951, s. 53).

gündeme getirilmiştir. Mesela, altın ve gümüş madenlerinin ithalinde gümrük vergisi hiç konulmamış, böylece bu ürünlerin ticareti teşvik edilmiştir.

Selçuklular döneminde ürünlerin kaçakçılığının yanı sıra, önemli kaçakçılık olaylarından birisi de gümrük kaçakçılığıydı. Gümrük kaçakçılığının kökü de tâ Eskiçağ'a kadar gitmektedir. Nitekim Romalılar döneminde bunun örneklerini görüyoruz. Şöyle ki, Roma Devleti'nde gümrükleri toplamakla yükümlü mültezimler bulunmaktaydı. Bunlar daha önceden belirlenen oranda devlete ödedikleri vergiyi kendileri de sonradan tahsil etmekteydiler. İşte gümrük vergisi toplayacakları sırada zaman zaman istedikleri gümrük vergisini alamamaktaydılar. Bundan dolayı mahkemeye kadar intikal eden olumsuzluklar yaşanmaktaydı. Bu tür gümrük olaylarına gümrük mahkemeleri bakmaktaydı ⁴¹⁸.

Selçuklu Devleti'ne baktığımız zaman gümrük oranının % 2 gibi oldukça düşük olduğu ve bundan dolayı da gümrük kaçakçılığının pek yaşanmayacağı fikri akla gelmektedir ⁴¹⁹. Yalnız gümrük oranı ne kadar düşük de olsa tüccarın hiç gümrük ödememe düşüncesi yine de kaçakçılık olaylarının yaşanmasına sebep olmuştur. Zira aynı dönemlerde Bizans Devleti'ne baktığımız zaman da gümrük oranının % 2 ile % 4 oranında değiştiğini görmekteyiz. Ancak yine de tüccarların zaman zaman gümrük memurlarına rüşvet vererek malın kıymetini düşük gösterip, ödemesi gereken orandan daha az veya hiç gümrük ödemeden malını geçirdiği görülmektedir ⁴²⁰.

Tüccarların gayr-i meşru yollarla gümrük vergisinden muaf olma çabaları her zaman iyi netice vermemiş ve bu yolla teşebbüs edenler gümrük mahkemelerinde dahi yargılandıkları olmuştur ⁴²¹.

⁴¹⁸. Halil Demircioğlu, "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8-9'dan ayrı basım, Ankara, 1970, s. 457.

⁴¹⁹. Turhan Atan, *a.g.e.*, s. 122.

⁴²⁰. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 135.

⁴²¹. XI. yy'da Kudüs Krallığı döneminde deniz ticaretinde gümrük uyuşmazlıklarına bakan "Zincir Mahkemeleri" bulunuyordu. Bu ismi almasındaki sebep, Doğu'da gemilerin yanaştığı her liman zincirle kapatılmış olduğundan, bu limana yanaşan gemilerden alınan vergiye "Zincir Vergisi"

Sonuç olarak kaçakçılık olayı, Eskiçağ'dan itibaren mevcut olup, alınan tedbirlere ve yasaklara rağmen yine de tam anlamıyla önüne geçilememiştir.

9.2. İhtikâr Olayına Karşı Alınan Tedbirler ve Yasaklar

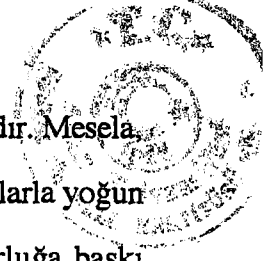
İhtikâr; bir malın fiyatının yükselmesini bekleyip, ihtiyaç olduğu halde satılmaması, depolanması olayına denmektedir ⁴²². Tarifinden de anlaşılacağı üzere insanların ihtiyacı olan ürünler, daha fazla kazanma hırsı yüzünden saklanmakta, böylece piyasada ürünün az bulunmasından dolayı fiyat artışı meydana gelmekteydi. Ancak fiyat yükseldiği andan itibaren ürünler satışa sunulmaktaydı. Bu uygulamada zararlı çıkan ve zor durumda kalan hiç şüphesiz ki, daha ziyade halk idi. İşte bu sebepten İhtikâr yeni karaborsacılık olayına din ⁴²³ ve hukuk sürekli karşı çıkmıştır. Ancak yine de bu olayın önüne geçilememiş, gerek İslam aleminde ⁴²⁴ ve gerekse batı dünyasında bunun örneklerine rastlanmaktadır.

gümrük uyuşmazlıklarına bakan mahkemeye de "Zincir Mahkemesi" adı verilmiştir (W. Heyd, a.g.e., s. 374).

⁴²². Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Doçentlik Tezi, Ankara, 1975, s. 92.

⁴²³. İslamiyet, ihtikâra şiddetle karşı çıkmıştır. Nitekim bu konuyla ilgili pekçok hadis bunu açıkça ortaya koymaktadır. Hadisin birinde "kırkgün bir yiyecek ihtikâr edip, sonra sadaka olarak verenin bu hareketi ihtikârına kefareti bile olmaz". Yine "Başka yerlerden insanların ihtiyaçlarını getireni Allah rızıklandırır, ihtikâr yapamı lânetler" şeklinde buyrulmaktadır (Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l Hisbe (İslam Devletlerinde Hisbe Teşkilatı)* (Haz: Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 40; Y.Z. Kavakçı, a.g.t., s. 92).

⁴²⁴. Bu konuyla ilgili şu rivayet oldukça ilginçtir. "Vasîf şehrinden bir gemi yükü buğdayı Basra'ya gönderdi. Basra'daki vekilime "Buğday gelir gelmez satışa arz et" dedi. Tüccarlar, buğdayın çokluğundan bir hafta beklenmesi gerektiğini, böylece iki kat para kazanılacağını söylediler. Vekil de buğdayı bir hafta bekletip iki misli kârla satarak, durumu buğdayı gönderene bildirdi. Tüccar cevabı mektubunda "Yahu biz dinimizin selameti namına az kârâ kanaat ederdik. Sen yanlış iş yaptın. Biz dinimizde fedâkarlık ederek fazla kârı sevenlerden değiliz, siz çok büyük bir cinayet işlediniz; mektubu alır almaz bütün malı Basra fakirlerine dağıt. Yapacağınız bu tasadduktan sonra fazla bir şey beklemiyorum. Yapılan ihtikârın cezasından kurtulmak bizim için en büyük kazançtır" dedi (Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, a.g.e., s. 41-42).

Bir ülkede rekabet ortadan kalktığı zaman ihtikâr yapmak daha kolaylaşmaktadır. Mesela, Bizans Devleti'nde yerli tüccarlar, ülkede oldukça söz sahibi olan İtalyan tüccarlarla yoğun bir rekabete girişmişlerdir. İtalyan tüccarları bertaraf etmek için imparatorluğa baskı yaparak, buğday ve diğer bazı ürünlerin ithalinde yeni bazı vergiler koydurtmayı başardılar. İtalyan tüccarların Bizans'a daha az ürün sevk etmeleriyle, rekabetten kurtulan feodal çevreler canlarının istediği gibi fiyatları belirledikleri gibi, çok kolay ihtikâr yapma imkanına da kavuşmuşlardı ⁴²⁵. Buradan çıkartabileceğimiz sonuç, din ve hukuk her ne kadar ihtikârı engellemek için kurallar ileri sürmüşse de engel olamamıştır. Ancak bu olayın önüne geçmekte rekabette oldukça önemli rol oynamaktadır.

İhtikâr yapmak amacıyla malların piyasaya sürülmemesi, piyasada bir durgunluk, kıtlık ve pahalılık yaratmaktadır. Bunun yanı sıra, tacirin her zaman ihtikârda hedeflediği de olmayabiliyor, istediği kârı elde edemiyordu. Fiyatların yükselmesini bekleyip, malını depoda bekletirken istediği oranda fiyatlar yükselmeyip, aynı oranda kalınca elindeki malını kâr elde etmeden, hatta zarar ederek satmak zorunda kalabiliyordu ⁴²⁶.

Sonuç olarak Selçuklu ve daha sonraki dönemlerde dahi görülen ihtikâr olayı, halkın zararına olmuş, piyasaları alt-üst ederek pahalılığın ve kıtlığın yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Devletler bu tür olayların önüne geçebilmek için ihtikârı yasaklamış ise de yine bunun önüne tam anlamıyla geçilememiştir.

⁴²⁵. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 69.

⁴²⁶. İbn Haldun, *Mukaddime II* (Çev: Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991, s. 362.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARİ EMTİA

Ticari emtia bütün dönemlerde insanların ihtiyaçlarına göre oluşur. İnsanlar daha çok neye ihtiyaç hissetmişlerse, tabii olarak ihtiyacı olan eşyayı, emtiayı temin yoluna gitmişlerdir. Esasında ticari emtianın çeşitliliği bir yerde coğrafyanın farklılığından kaynaklanmaktadır. Zira coğrafya her yerde her zaman aynı özellikte ve aynı çömertlikte değildir. Fakat insanların ihtiyaçları her yerde aynıdır. Onun için bu coğrafi farklılık mübadeleninin-ticaretin ilk sebebi olduğu gibi, tabii olarak emtianın da çeşitlilik arzemesinin ilk sebebidir. Çünkü bütün insanların ihtiyacı olan emtia her yerde aynı oranda ve miktarda yetişmemektedir. Onun için tarih boyunca ticaretin temelinde coğrafi farklılıklardan doğan bu noksanlıkların mübadele yoluyla tamamlanması bulunmaktadır.

Bu hususta tarih boyunca klasik çağlardan modern çağlara gelinceye kadar temelde bir değişiklik de olmamıştır.

Şimdi bizim dönemimizde en çok ticarete konu olan, bahsi geçen ticari emtiayı inceleyeceğiz.

1. ZİRAİ ÜRÜNLER VE TİCARETİ

İnsanoğlunun var oluşundan itibaren, zirai ürünler yaşamın ana kaynaklarından biri olmuştur. Zira insanın yaşaması için beslenmesi gerekmekte, bunu ise hiç şüphesiz ki zirai ürünlerden sağlamaktadır. İşte insan hayatının ayrılmaz parçası olan zirai ürünlerin ticareti de her dönemde olduğu gibi bu dönemde de önemini korumuştur. Bahsettiğimiz dönem ve coğrafya bu ürünlerin ticaretinin yoğun bir şekilde yapıldığı alanlar idi. Zirai ürünler hayatın temel maddeleri olduğu için her yerde her zaman taleplisi vardır. Zira kraldan sıradan köleye her insan zirai ürünlere muhtaçtı. Bu yüzden zirai ürünlerin çok büyük ve sürekli olan bir pazarı vardır.

Zirai ürünlerin çoğunun tanıtımını ve naklini daha Ortaçağ'ın başlangıcında Müslümanlar yapmışlardır. Mesela İslamiyetin buradaki hakimiyeti döneminde İspanya ve Sicilya'da birçok yeni ürün yetiştirmeye başlamış, oradan da Avrupa'nın çeşitli yerlerine yayılmıştır. İşte pirinç, mısır, zafran, şeker kamışı, kenevir, kavun, kuşkonmaz, enginar, ıspanak, çeşitli renkli güller, yasemin, yine pamuk, hurma, portakal, kayısı, dut ağacı Avrupa'ya Müslümanlar tarafından nakledilen ürünler arasında sayabiliriz ⁴²⁷. Zirai ürünlerin bu şekilde tanıtım ve naklinin yanı sıra daha sonraki dönemlerde de özellikle Akdeniz limanları, İskenderiye ve hatta Karadeniz limanları diğer ürünlerin yanı sıra Doğu'dan gelen şeker, pirinç, portakal, kuru fasulye, pamuk gibi ürünlerin ihracatının yapıldığı hareketli limanlar olup, buradan Avrupa'ya ihraç edilmekteydi ⁴²⁸.

Anadolu'ya göz attığımızda, buranın zaten başlı başına bir tarım ve hayvancılık merkezi olduğu görülür. Bu da Selçuklular'ın ithalat hacmine oranla ihracat hacminin daha büyük olmasına yol açmıştır. Ürünlerin başında da büyük hayvan sürüleri ve sürülerden elde edilen mahsüller yer almaktaydı ⁴²⁹. Neticede ise, bu ürünlerin fazlası ihraç edilerek, ihtiyaç olunan diğer ürünlerin Anadolu'ya sokulması şeklinde bir ticari mübadele gerçekleşiyordu. Anadolu meyvecilik, bağcılık ileri bir düzeyde bulunuyordu. Özellikle Konya, Kayseri, Malatya, Amasya bu yönden oldukça zengin olan çeşitli meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle çevrili idi. Bu bahçeler o kadar önemliydi ki, savaşlarda bu bahçelerin ele geçirilmesi şehrin düşmesinde oldukça önemli rol oynamaktaydı. Erzurum-Erzincan arasındaki geniş otlaklar ve verimli topraklar bulunuyordu ⁴³⁰. Yine Bitlis ve Erciş ⁴³¹ hububat ve pamuk yetiştirilirken, Bargiri'de bağcılık ve meyvecilik yapılmaktaydı

⁴²⁷. Mehmet Kenan, *Tarih-i Ticaret*, İstanbul, 1920, s. 70; J.H. Kremers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (Çev. Ömer Rıza), İstanbul, 1934, s. 39.

⁴²⁸. G. Lafrenc, *a.g.e.*, s. 39.

⁴²⁹. M. Altay Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", s. 22.

⁴³⁰. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 99; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 33; M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 24.

⁴³¹. Bu bölge o dönem Sökmenler'in hakimiyeti altındaydı.

432. Yine Mardin ve civarı da bağcılık ve meyvecilikte ileri düzeydeydi. Anadolu sebze ve meyvecilik alanındaki bu zenginliğin yanı sıra adeta hububat deposu durumundaydı 433. Zira Avrupa ülkelerinden İtalya, Fransa ve İspanya hububat üretimleri yeterli olmadığından ihtiyaçlarını Rusya-Romanya-Anadolu üçgenine giden bölgelerden karşılamaktaydılar 434. Hububat her dönem önemli bir ticari emtia idi. Bu sebepten dolayıdır ki, bunun ihracı zaman zaman ülkelerce yasaklanmıştır.

Anadolu özellikle XII. yy'ın sonlarında kendini toparlamış, zira Bizans ve Haçlı mücadeleleri ülkeyi zirai üretimden koparmış, topraklar ve sulama tesisleri bakımsız kalmıştır. İşte Selçuklu bu olumsuzlukları yavaş yavaş gidererek Anadolu'ya yeniden bir canlılık kazandırmıştır 435.

Bu dönemde Mısır, Suriye ve Irak gibi topraklarda zirai ürünler açısından zengin coğrafyalardan idi. Mısır ve Suriye pamuk buğday ve mısır yetiştiriciliğinde oldukça ileri bir seviyede bulunuyordu 436.

Ortadoğu'nun meyve üretiminde oldukça ileri bir seviyede olduğunu, nitekim birçok meyvenin Avrupa'ya bu bölgeden aktarıldığını biliyoruz. Mesela yeşil fıstık, üzüm, elma, nar, kayısı, incir ve karpuz gibi meyveler Halep'de oldukça fazla yetişmekte, bunların yaş veya kuru olarak ticareti yapılmaktaydı 437

432. O. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 123-129.

433. XIII. yy'da Gımatalı İbn-İ Said Diyar-ı Rum'un meyve yönünden çok zengin olduğunu, ülkenin üzümünü ve fıstığı ile Kameddin adı verilen bir kayısı türünün çok meşhur olduğunu belirtir. Yine İbn Batuta da Anadolu'daki bu zengin bostanlarda ve meyvelerden Konya yöresinde yetiştirilen Kameddin kayısının Mısır ve Suriye'ye ihraç edildiğinden bahsetmektedir (Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 98).

434. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 97

435. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 100.

436. İbn-i Şihne, *ed Dürri'l-Müntehab* (nşr. Yusuf b. Serkus), Beyrut, 1909, s. 252.

437. İbn-i Şihne, *a.g.e.*, s. 252-253.

2. SİNAİ ÜRÜNLERİ VE TİCARETİ

2.1. Mamül Sanayi Ürünlerinin Ticareti

2.1.1. Şeker Ticareti

Mısır, Suriye ve Irak dönemin lüks ürünü olarak tanınan şekerin ihracatını da yapmaktaydı⁴³⁸. Nitekim Anadolu'da şeker ihracatını Kahire ve Şam'dan ithal etmekteydi⁴³⁹. İslam Alemi'nin Avrupa'ya yaydığı ürünlerden birisi de şekerdir. Müslümanlar şekerin anavatanı olan Hindistan'dan İran'a nakletmiş ve burada şeker üretimi yapan birçok fabrika kurarak o döneme kadar görülmemiş çeşitte şeker üretmişlerdir⁴⁴⁰.

Şeker, bu dönemde zengin ve yüksek tabakanın kullandığı ürünler arasında yer almaktaydı⁴⁴¹.

2.1.2. Dokuma Ürünleri (Kumaş, Halı) Ticareti

İnsanların, beslenmenin yanı sıra, giyinme ihtiyaçları da onları bu alanda güzel ürünler ortaya çıkarmaya sevk etmiştir. Bu alanda başarı gösteren ve ticaretini yapan ülkelerin başında Musul, Şam, Mısır, Bağdat, Anadolu, Tebriz gelmekteydi. Ortaçağ ticaretinde oldukça önemli yeri olan kumaş üretimine baktığımızda, ipek böceği daha VI. yy'ın sonlarından itibaren Beyrut ve Trablus civarında yetiştirilmekte olup, Filistin ovalarında keten ekilmekteydi. İpekli kumaşlar oldukça rağbet görüyor ve yabancı ülkelere satılıyordu. Bu işi iyi yapan şehirlerin başında Akkâ, Beyrut ve Lazikiye geliyordu.

⁴³⁸. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 121.

⁴³⁹. M. Kenan, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁴⁰. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 22.

⁴⁴¹. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 22.

Lazkiye'de ağır altın işlemeli ipek kumaş dokunuyor ve buna Samit adı veriliyordu. Sur ise Zendado veya Zandal denilen kumaşlarla ünlüydü. Yine İskenderiye dokumalarıyla şöhret bulmuş, İskenderiye bezleri muşhurdu. Kıbrıs kumaşları da bu dönemde tutuluyor ve Şam kumaşlarıyla rekabet edebiliyordu ⁴⁴². Nablus keteni ise yine uluslararası bir şöhrete sahip olup, talep edilen kumaşlar arasında yer almaktaydı ⁴⁴³. Uluslararası şöhret sahibi kumaşlardan bir diğeri de Şam'ın Damaskosu ile Bağdat'ın ipeklisi (baleçin), Musul'un müslini ve Gazze'nin tülü (gavze) idi ⁴⁴⁴. Kıbrıs ve Ermenistan ise, düşük kaliteli yün kırıntısından elde edilmiş kumaşlar üretmekteydi ⁴⁴⁵.

Anadolu'da bu dönemde kumaşçılıkta söz sahibi idi. Zira Bursa ve Balıkesir'de büyük miktarlarda üretilen ipekli kumaşlar Avrupa'ya ihraç edilirken, Antalya'nın Kemha (ipekli)'ları, Erzincan'nın buharinleri, Mardin ve Muş pamukluları Karaman'ın renkli kumaşları ve hamam takımları, Sivas, Malatya yünlü ve renkli kumaşlar Doğu ve Batı pazarlarında rağbet görmekteydi. Ayrıca Denizli'nin altın işlemeli kumaşları Diyarbakır ve Kastamonu marokenleri de aynı derecede rağbet görürken Ankara keçilerinden elde edilen ipek gibi uzun tiftikler XIII. yy'da İngiltere ve Fransa'ya kadar gidiyordu. Türkmenler'in imal ettikleri ve giydikleri kırmızı börkleri de yine bu dönemde Avrupa ülkelerince satın alınan ürünler idi ⁴⁴⁶. Yalnız Konya, Aksaray, Kayseri, Erzincan gibi şehirlerde ve kasabalarda dokunan perdelik ve döşemelik kumaşlar iç talebe cevap verecek ölçüde belli

⁴⁴². Zuhuri Damışman, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1971, s. 265.

⁴⁴³. Stewen Runciman, *a.g.e.*, s. 301.

⁴⁴⁴. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 117; Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm* (Çev: L. Fevzi Topaçoğlu), İstanbul, 1996, s. 51; J.H. Kramers, *a.g.m.*, s. 39; M. Kenan, *a.g.e.*, s. 70; Amr b. Bahrü'l-Cahiz, *Kitab-ü'l-Tabassuru bi't-Ticare* (Yay: Hasan Hüseyini, Abdül Vahap), *Daru'l-Kitabü'l-Cedid*, Beyrut, 1983, s. 42; Philip K. Hitti, *İslam Tarihi* (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, 1989, C. I, s. 942; el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştakt İhtiraki'l Afâk*, C. I, Kahire, 1994, s. 396.

⁴⁴⁵. G.I. Brattonu, *Recherche Sur Le Commerce*, s. 109.

⁴⁴⁶. A. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 120; M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 23; Amr b. Bahrü'l-Cahiz, *Kitab-ü'l-Tabassuru bi't-Ticare*, s. 42; Calude Cahen, *Anadolu'da Türkeler*, s. 165; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988, s. 250, 345; Marco Polo, *Geziler Kitabı* (Çev: Ömer Güngören), İstanbul, 1985, s. 20.

bir kaliteye sahipti. Zira Anadolu'ya Avrupa'dan Hindistan, İran ve Arap ülkelerinden yapılan lüks kıymetli kumaş ithali, yerli üretimin ihtiyacı tamamen karşılamadığını gösteriyor ⁴⁴⁷.

Avrupalılar özellikle de İtalyanlar değerli daha ucuz olmasından dolayı, kumaşları özellikle Suriye ve Mısır pazarlardan satın almaktaydılar ⁴⁴⁸. Her ne kadar ileriki dönemlerde Flander ve Kuzey Fransa'da dokunan kumaşlar Avrupa ve Bizans pazarlarında görülecek ve ihracı yapılacaksa da yukarıda bahsettiğimiz Doğu'nun kumaşları, Horasan'ın altın süslemeli kumaşları, yine de Avrupa pazarlarında önemini korumuş ve talep edilmişlerdir. Zaten Avrupa'da dokunan kumaşlar, Doğu'daki kumaşların taklitinden başka birşey değillerdi ⁴⁴⁹.

Anadolu'nun ihraç ürünlerinden birisi de halılarıydı. Bu halıların çoğu Türkmenler tarafından özellikle Aksaray, Erzurum ve Uşak'ta Konya, Kayseri ve Sivas'da dokunarak Avrupa ve İslam ülkelerine ihraç edilmekteydi. Zira Batı'nın yanı sıra Doğu'ya da ihracat ediliyordu. Doğu'daki bu ülkelerin başında Suriye, Mısır, Irak, Hindistan, Çin ve Türkistan gelmekteydi ⁴⁵⁰. Biz halı dokuma geleneğinin Türkistan'dan gelen bir uzantısının olduğunu, Göktürkler zamanında Türkistan halılarının çok meşhur oluşundan anlıyoruz. İşte Selçuklular döneminde de devam eden Türkmen halılarının şöhreti, bunların Doğu ve Batı piyasalarında rağbet görmelerine sebep olmuştur. Mesela Bağdatlı bir tüccar Sivas halıları satın alabilmek için büyük uğraş vermiş olması buna kanıt olarak gösterilebileceği gibi Orlean Dukası'nın da Türkiye'den 12 halı getirmiş olması da yine Selçuklular'ın halı üretimindeki yerini göstermektedir ⁴⁵¹. Anadolu'nun halıcılıktaki bu üretkenliği ve şöhreti

⁴⁴⁷. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁴⁸. S. Rıncıman, *a.g.e.*, II, s. 301.

⁴⁴⁹. Henri Pirenne, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 118; G.I. Brattonu, *Rencherche Sur Le Commerce Genoıs*, s. 109.

⁴⁵⁰. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 120; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 51.

⁴⁵¹. M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 23; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 166.

Beylikler döneminde dahi devam etmiştir. Zira bu dönemde de üretilen halılar Avrupa'ya sevk edildiği ve Batı'da bu halılara "Deniz Aşırı Halı" adı verildiği biliniyor ⁴⁵².

İncelediğimiz dönemde, halıcılık alanında ileri bir seviyede olan Anadolu'nun yanı sıra İran, Irak ve Mısır'da bu sahada oldukça başarılıydı ve buralarda dokunan halılar oldukça rağbet görmekteydiler ⁴⁵³.

Kısacası Ortadoğu bu dönemde dokuma alanında önemli bir potansiyele sahip olup, bu ürünleri ihraç ettikleri gibi, Batı'nın da dokumacılık alanında üretim yapabilmesi için onlara örnek teşkil etmişlerdir.

Ortaçağ'ın önemli ürünlerinden olan ip üretimi ve ticaretini de gözardı etmememiz gerekir. Genellikle ağaçların kabuklarından keçi kılı ve yünden çeşitli bitkilerden çıkarılan ince liflerden ve hurma yapraklarından yapılan iplerin en kalitelisi Mısır, Sicistan ve Kudüs'te imal ediliyordu ⁴⁵⁴. Ayrıca Mısır'da ed-Deles denilen bir çeşit ottan el-Kavkas adında gemi ipleri yapılmaktaydı. Çiviyle yapılan gemilere karşın iplerle yapılan gemiler herhangi bir kayaya çarpma anında herhangi bir yaralanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıyordu ⁴⁵⁵. Bu dönemde Hindistan'da da Hindistan cevizinin liflerinden ip yapılmakta ve bunlar da Çin ve Yemen gibi ülkelere ihraç edilmekteydiler.

2.1.3. Kağıt Ticareti

Ortaçağ ticaretinin önemli sanayi ürünlerinden birisi olan kağıt üretiminde Ortadoğu yine önemli bir noktada bulunuyordu. Nitekim kağıtçılık sanatını Avrupa'ya yayan Müslümanlar olmuştur ⁴⁵⁶. İlk mucibleri olan Çinliler'in bildiği kağıdın endüstrisi

⁴⁵². Necdet Sevinç, *Osmanlılar'da Sosyo - Ekonomik Yapı I*, İstanbul, 1978, s. 33.

⁴⁵³. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz., Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 47.

⁴⁵⁴. A. Bakır, *a.g.m.*, s. 55-56.

⁴⁵⁵. A. Bakır, *a.g.m.*, s. 56.

⁴⁵⁶. M. Kenan, *a.g.e.*, s. 70.

daha VII. yy'da Semerkan'da biliniyordu zira uzun süre bu kent kağıdın başkentliğini yapmıştır⁴⁵⁷. İlkçağ'da Asurlular perşömanı kağıt olarak kullanırken, Hindistan'da palmye yaprağı, Mısır'da da papirüs kullanılıyordu. Ancak Müslümanlar pamuktan ve bezden kağıt imali metodunu bulmuşlardır⁴⁵⁸. Kısa sürede her yerde kağıt yapmak için atölyeler kurmuşlardı.

Kağıt endüstrisi VIII. yy'da Bağdat'ta Bermeki vezirleri tarafından (749-803) örgütlendi ve oradan da Şam'a, Taberiye'ye ve Trabzon'a kadar (X. yy) yayılmıştı. Avrupa'ya da Müslümanlar aracılığıyla Endülüs yoluyla geçmişti⁴⁵⁹.

2.1.4. Cam Ticareti

Kökeni Fenikeliler'e dayanan cam, Doğu ticaret ve endüstrisinde daima önemli bir rol oynamıştır. Zira VI. yy başlarında oturmaya başlayan bu endüstri daha sonraki dönemlerde de gelişmeye devam etmiştir. Bu sahada X. yy'da özellikle Hindistan, Mısır ve Suriye şehirleri bütün ülkelere cam eşya ihraç etmekteydiler⁴⁶⁰. Nasırı Hüsrev, "Dünyanın hiçbir yerinde daha güzel cam eşya görülmediğini ve camcılar çarşısına girildiğinde, insanın oradan çıkamadığını, vazoların güzelliğinin insanı hayran bıraktığını da" söyleyerek bu gerçeği bir kez daha ortaya koymaktadır⁴⁶¹.

V. yy'da Mısır ve Suriye'de cam endüstrisi oldukça ileri bir seviyeye gelirken, Irak da bu alanda başarı göstermiştir. Nitekim Irak'da da cam imalathaneleri bulunup, mineli camlar üretiliyordu. Böylece ürettiği cam ve avizeleri yabancı ülkelere pazarlıyordu⁴⁶².

⁴⁵⁷. A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 320.

⁴⁵⁸. M. Kenan, *a.g.e.*, s. 70.

⁴⁵⁹. A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 320; M. Kenan, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴⁶⁰. A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 321.

⁴⁶¹. A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 321.

⁴⁶². A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 121; M. Kenan, *a.g.e.*, s. 71; M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 22.

XII ve XIII. yy'larda Yahudiler Sûr ve Antakya'da ihracat için cam imal ediyorlardı. Yahidilerin imal ettikleri bu camlar Mısır camlarıyla sürekli rekabet halinde bulunuyordu⁴⁶³.

Haçlı Seferleri'nden sonra cam işleme sanatı Venedik'e geçti. Ancak cam yapımı için gerekli olan maddeler Suriye ve Filistin'den getirildiği gibi bunun üretimini gerçekleştiren işçiler de Arap idi ⁴⁶⁴. Venedik cam sanatının sırlarını büyük bir titizlikle korudu ise de daha sonra bu sırlar başkaları tarafından da keşfedildi. Cam sanayine Venedik'in ne kadar önem verdiğini 1 Haziran 1277'de Antakya prensi ve Trablus kontu VI. Bohemond ile imzaladığı antlaşmadan anlıyoruz. Bu antlaşmanın bir maddesinde de "Eğer Venedikli, şehirden kırık cam çekerse gümrük resmini ödemeğe mecburdur" ⁴⁶⁵ denmektedir.

Anlaşılabacağı üzere Ortaçağ'da cam önemli bir ticaret ve sanayi ürünü olup, devletler bunun üretim ve ticaretine önem vermekteydiler. Ancak şunu da belirtelim ki, bahsettiğimiz dönemlerde cam daha ziyade zengin insanların talep ettiği ürünler arasında yer almaktaydı.

2.1.5. Silah Ticareti

Silah, sürekli insanların ve toplumun vazgeçemedikleri araçlardan biridir. Devletlerin sürekliliği için güçlü olmaları ve bu güçlerini korumaları gerekmektedir. Bunu da ekonomik zenginliğin yanı sıra askeri güçle sağlayabilmektedirler. Devletler için önemli olan silahların ticareti de hiç şüphesiz ki büyük önem taşımaktadır.

Bahsettiğimiz dönemde silah ticaretini büyük oranda elinde tutanlar yine İtalyanlar idi. Zira Venedik Cumhuriyeti'nde imal edilen kılıç, zemberekli ok, migfer, zırh, kalkan ve

⁴⁶³. S. Runcman, *a.g.e.*, II, s. 301.

⁴⁶⁴. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁶⁵. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 324.

ateşli silahlar, Doğu'da aranan mallar arasında yer almaktaydı ⁴⁶⁶. Bu silah ticareti daha ziyade Mısır ve Suriye'ye yönelik idi ⁴⁶⁷.

Selçuklular silah ihtiyaçlarını daha ziyade kendi ülkelerinde yaptıkları silahlarla karşılıyorlardı. Türkler'in asker bir millet olmaları, haliyle kendi silahlarını yapma zorunluluğunu da beraberinde getiriyordu. Şehirlerde "Okçular Çarşısı" deniler yerlerde ustalar oklar yapmaktaydılar ⁴⁶⁸. Hafif silahlardan başka ağır muharebe ve muhasara makinaları, Karabuğa ve Karbuğra adını taşıyan mancınıklar Bozdoğanlar yapıyorlardı. XII yy sonlarında Sivas'da harp makinaları imal edilmekteydi ve bu alanda oldukça başarılıydı ⁴⁶⁹.

Anadolu kendi silahını üretmekle beraber, dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen değişik silahları da burada bulmak mümkün idi. Mesela Hind kılıcı, Şam yayı, altından yapılmış olan Gilan, Gürcü ve Frank kalkanı bulunurdu. Yine Mağrip mancınıkları, İtalyan fener ve tulyaları Anadolu'ya girmekteydi ⁴⁷⁰. İşte Anadolu'da bulunan bu silahlar aynı zamanda, bu alanda ürün veren ülkelere de işaret etmektedir.

2.2. Ham ve Yarı Mamül Sanayi Ürünlerinin Ticareti

2.2.1. Kereste Ticareti

Ortadoğu, orman bakımından oldukça fakir olduğundan yapı ve marangozluk için gerekli tahtayı dışarıdan ithal etmek zorundaydı. Bu keresteler birbirlerine zincirlerle bağlı ve üzerleri örtülü olarak konvoylar halinde Afrika ve Hindistan'dan Basra'ya kadar

⁴⁶⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 268.

⁴⁶⁷. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁶⁸. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 268.

⁴⁶⁹. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 24; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 268.

⁴⁷⁰. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 22.

getirilmekteydiler⁴⁷¹. Ortadoğu'dan farklı bir özellik çizen Anadolu ve Lüblan orman yönünden zengin olan ülkelerdi. İşte sahip oldukları bu potansiyel ile buradan bölgeye önemli oranda kereste ihracatı yapılmaktaydı. Keresteye en fazla ihtiyaç duyan ülke, Mısır idi⁴⁷². Anadolu'nun güney kıyılarından elde edilen keresteler Antalya ve Makri körfezlerinden gemilerle Mısır'a ihraç edilmekteydi⁴⁷³. Görüldüğü gibi kereste ve tahta için Mısır'da her zaman pazar bulunuyordu. Mısır donanması en eski devirden beri Lüblan dağlarından ve Antakya'nın güneyindeki dağlık alanlardan gelen kerestelerle inşa edilmiş bulunuyordu. Yalnız Mısır bunun dışında diğer inşaat malzemesi için de büyük oranda ahşap malzemeye ihtiyaç duymaktaydı. Bu yüzden Avrupa'dan da zaman zaman kereste ithal edilmekteydi. Fakat Haçlı Seferleri sırasında papalığın uygulandığı ambargodan kereste ticareti de nasibini almıştır ve Mısır'a kereste ihracı yasaklanmış ve bu konudaki ticaret trafiğini uzunca bir süre kesintiye uğratmıştır⁴⁷⁴. Bu durumda da Anadolu yine imdada yetişmiş, böylece Mısır, Avrupa'dan tedarik edemediği keresteyi Anadolu'dan istemeye başlamıştır⁴⁷⁵. Anadolu keresteyi ihraç etmekle beraber iç piyasada da tüketmekteydi. Zira Akdeniz ve Karadeniz'de donanmalara ve Sinop ile Alanya'da tersanelere sahip bulunuyordu. Sinop'daki tersane için gerekli olan kereste ormanlardan kesilerek, Kızılırmak vasıtasıyla denize indiriliyordu. Aleaddin Keykubad tarafından kurulan Alanya tersanesinde, Akdeniz donanmasını meydana getiren gemiler inşaa edilmekteydi⁴⁷⁶. Ortaçağ'da kereste, beslenme için vazgeçilmez ürün olan buğday ve önemli madenler gibi, ülkeler için hayati önem taşıyan ürünlerden birisiydi. Bu sebepten dolayı bunun ihraç ve ithaline önem verilmiş, ülkeler arasındaki herhangi bir olumsuzluk

⁴⁷¹. A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 320.

⁴⁷². Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁷³. M.A. Köymen, *agm.*, s. 23; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁷⁴. S. Runciman, *a.g.e.*, II, s. 301.

⁴⁷⁵. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 51, Ankara, 1949, s. 503.

⁴⁷⁶. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 268.

karşısında da bu ürünün yabancı devlete gitmesine çok kolaylıkla engel olunabilinmiştir. Zira donanmaların bel kemiğini keresteler oluşturmaktaydı.

2.2.2. İpek, Pamuk, Yün ve Keten Ticareti

İpek'in anavatanı Çin idi. Müslümanlar Talas Savaşı'nda ele geçirdikleri ipek dokuyucuları sayesinde, ipek böcekçiliği sanatını İran'a tanıtmışlardı. İran, ipek ticaretinin denetiminde karada olduğu kadar denizde de başarılı olmuştu ⁴⁷⁷. Batı Avrupa, ipeğin büyük bir kısmını Müslüman İran'dan, Orta Asya'dan ve Çin'den temin ediyordu. İpek yolunun ikiye ayrılmasıyla da ipek ticareti iki kola ayrılmış, bu kollardan biri üretimin çoğunu kendi ülkesinde pazarlayan İran, diğeri de Orta Asya, Avrupa ve Güney Doğu Asya'ya ihraç eden Çin idi ⁴⁷⁸.

VIII. yy'da Bizans, ipek endüstrisinde İran'ın yerini almaya çalışmışsa da bunu başaramamıştır. İran, Suriyeli ve Çinli sanatkarları esir alarak, ipek kurdunu yetiştirmeleri için görevlendirmiştir ⁴⁷⁹. XI. yy'ın sonlarına doğru ipek böcekçiliği, Müslüman İspanya, Sevil, Granada ve Almeria'da da ilerlemiş ve bu alanda başarılar kazanmışlardı.

Çin ve Orta Asya'dan gelen ipek, Batı Avrupa'ya birçok ürün gibi İskenderiye, Karadeniz (Trabzon) ve Akdeniz limanlarından geçerek ulaşıyordu ⁴⁸⁰. Roma, Antakya ve Bizans, Akdeniz dünyasının ipek stokçusu durumundaydı. İslam ülkeleri yoluyla gelen ipek, çoğunlukla Yahudi tüccarların bulunduğu Norbonn, Roma ve İskenderiye

⁴⁷⁷. Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981, s. 65; A. Mezaheri, *a.g.e.*, s. 310.

⁴⁷⁸. A.R. Bekin, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁷⁹. A.R. Bekin, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁸⁰. G. Lefranc, *a.g.e.*, s. 39; Ebü'l Kasım Abdullah b. Abdullah (İbn Hurdezbah), *Mesalik ve'l-Memalik*, Bağdat, Tarihsiz, s. 70.

şehirlerinde satılıyordu ⁴⁸¹. Ham ipek artık eskisi gibi çok ihraç edilemiyordu. Kadınlar daha çok nakışa yöneldiklerinden nakış ipliği oldukça fazla miktarda satılıyordu ⁴⁸².

XII. yy'ın sonundan itibaren önce İtalya ve kısa bir süre sonra da kıtada gelişen ipek ve pamuklu imalatına paralel olarak ham ipek ve pamuğun ithalinde bir artış görülmektedir. Böylece Doğu'dan Batı'ya ipek ve pamuk akışı daha da artmıştır ⁴⁸³.

Doğu'dan Batı'ya ipekin yanı sıra, pamuk ve yün ihracı da yapılmaktaydı. Pamuk ve yün ihracatında Anadolu'da önemli bir rol üstlenmiş bulunuyordu. Zira Anadolu geniş bir yün sanayii ve pamuk hacmine sahipti ⁴⁸⁴. Zira Kıbrıs Kralı Henri, Marsilyalıları ve diğer tüccarlara verdiği 1236 tarihli imtiyaz vesikasında Selçuklu Anadolu'sundan getirecekleri şab, ipekli kumaşın yanı sıra yün ve ipek gibi emtiaya ait gümrük miktarını tayin etmiştir ⁴⁸⁵. Bu da bize Anadolu'nun yün ve ipek ihracında önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Yine Kıbrıslılar, Venedikliler, Cenevizliler, Marsilyalı ve Pizalılar Anadolu'dan Antalya limanı vasıtasıyla pamuk ve Ankara tiftiğini almaktaydılar ⁴⁸⁶.

XIII. yy'daki İstanbul pazarlarına bakıldığında çok çeşitli ürünlerin yanı sıra Türk ve Yunan yünlerinin bulundukları ve bunların ağırlıklarına göre satış işlemlerinin yapıldığı görülmektedir ⁴⁸⁷. Yalnız bu dönemde Avrupa'dan da Doğu'ya yün ticaretinin yapıldığını da belirtmeliyiz. İtalya'dan Doğu'ya yün ticareti yapan pekçok isim mevcuttur. Mesela, Dei Donati adındaki bir tacir Suriye'ye yün ve yün kumaşları göndermekteydi ⁴⁸⁸.

⁴⁸¹. A.R. Bekin, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁸². A.R. Bekin, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁸³. Henri Pirenne, *Avrupa'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 118.

⁴⁸⁴. Berthold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri-1220-1350)* (Çev: Cemal Köprülü), Ankara, 1991, s. 475; Şerafettin Turan, *Türkiye - İtalya İlişkileri*, s. 98.

⁴⁸⁵. Louis Mery, *Histoire de la Commune de Marseille I*, Marseille, 1841, s. 420-421; Osman Turan, "Ortaçağlar'da Kıbrıs-Türkiye Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII, S. 110, Nisan 1964'den ayrı basım, Ankara, 1964, s. 218.

⁴⁸⁶. Mas Latrie, *L'île de Chypre*, Paris, 1879, s. 210.

⁴⁸⁷. G.I. Bratianu, *Recherche Jur Le Commerce Genoïse Dans La Mer Noire Au XIIIe Siecle*, s. 108.

⁴⁸⁸. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 110.

Ortaçağ'da ticaret ve sanayinde önemli yeri olan ürünler ipek, yün, pamuk ve kenevir idi. Bu ürünlerin hepsinde de Ortadoğu önemli bir potansiyele sahipti. Anavatanı Hindistan olan pamuk üretiminde Çukurova, Kuzey Suriye, Şam Vahaları ve Ürdün önemli bir yer alırken, Mısır da keten üretiminde şöhrete sahip idi ⁴⁸⁹.

2.2.3. Kürk Ticareti

Ortaçağ ticaretinde önemli emtialardan biri olan ve lüks ürün olarak telakki edilen emtiadan biri de kürk idi. Bu dönemde Avrupa ve Ortadoğu pazarlarında Kuzeyin yani Rusya'nın değerli kürkleri daha çok satılmaktaydı. Kuzey'in kürkleri, Karadeniz yoluyla Anadolu ve Avrupa'ya nakledilmekteydi ⁴⁹⁰.

Kırım ve Rusya ahalisi sık sık ellerindeki güzel kürkleri satmak için Anadolu'ya götürülüyorlardı ⁴⁹¹. Anadolu'dan da İtalyan tüccarları alıp, Avrupa ülkeleriyle Mısır ve Suriye'ye ihraç etmekteydiler ⁴⁹². Görüldüğü gibi Anadolu kendi ürettiği ürünleri dışarıya ihraç ettiği gibi başka ülkelerden gelen ürünlerin de naklini gerçekleştirerek transit ticaret yapmaktaydı ⁴⁹³. İşte böylece transit ticaret de Anadolu'ya ayrı bir değer kazandırmaktaydı. Bu dönemde Avrupa'da Rusya kürkleri oldukça rağbet görmekteydi ⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹. Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayii*, s. 4-5; İbn-i Şihne, *a.g.e.*, s. 254; İbn-i Şeddad, *el Alaku'l-Hatıra, Halep ve el Cezire Kısmı* (Topkapı Sarayı Ktp. Revan Köşk Kısmı), No: 1564, Vrk. 106a.

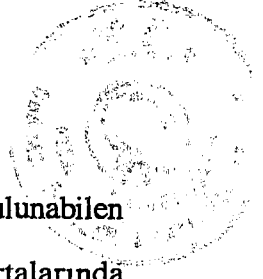
⁴⁹⁰. Gustave Legaret, *Histoire du Developpement du Commerce*, Paris, 1931, s. 51.

⁴⁹¹. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 135; B.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁹². Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁹³. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁹⁴. G. Lafrenc, *a.g.e.*, s. 39; M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 22.

2.2.4. Bakır Ticareti

Bakır madeni, altın ve gümüş madenlerine nazaran daha bol miktarda bulunabilen bir maden idi. Anadolu'da bakır madeni çıkmaktaydı. Nitekim XIII. yy ortalarında Türkiye'yi ziyaret eden Fransız rahiplerinden Simon De Saint-Quentin Anadolu'da bakır istihsal edildiğini söylemektedir ⁴⁹⁵. Selçuklular devrinde bakır madeni, Ergani yöresindeki Zulkarneyn kalesi yakınında bulunduğu gibi İbn Batuta'nın verdiği bilgiye göre Erzincan'da çıkartılıp, bunlardan kap-kacak ve lambalar yapılarak dışarıya ihraç edilirdi. Bir diğeri ise Candaroğlu Beyliği'nin asıl toprağı olan Kastamonu bölgesinde çok miktarda bakır çıkartıldığı ve bu madene "bakır küras" deniliyordu. İşte Saint-Quentin'in bahsettiğı bakır, bu üç bölgede çıkmaktaydı ⁴⁹⁶.

Halep'te Cevşen dağının etekleri ve Diyarbakır'ın Hani kazası da bakır madeni bakımından zengin idi ⁴⁹⁷.

2.2.5. Demir Ticareti

Demir madeni, bakıra göre daha az bulunan ve özellikle silah yapımında kullanılır olması bu madenin önemini arttırmaktaydı. Haliyle ticareti de o oranda önemliydi. Akdeniz'in demir üretimine bakıldığında, Eskiçağ'da çok geniş bir alanda bu madenin üretimi yapılırken, Ortaçağ'da bunun üretiminin düştüğünü İdrisi'den öğrenmekteyiz ⁴⁹⁸. XII. yy coğrafyası olan İdrisi'ye göre demir, Küçük Asya'nın üç bölgesinde ve Lüblan'da

⁴⁹⁵. F. Sümer, "Türkiye'de Madenler", s. 162.

⁴⁹⁶. F. Sümer, "Türkiye'de Madenler", s. 162.

⁴⁹⁷. Abdülhalik Bakır, *Madenler ve Maden Sanayi*, s. 536.

⁴⁹⁸. Rolf Sprenkel, "Le Commerce Du Fer En Méditerranée Orientale Au Moyen Âge", s. 387; Michel Mollat, *Sociétés et Compagnies de Commerce au Orient et Dans L'océan Indien*, Paris, 1970.

üretiliyordu ⁴⁹⁹. Filistin, Sina ve Mısır'daki demir üretimi ise muhtemelen tamamıyla terk edilmişti. Alman kronikçi Arnord Von Luback 1200'lü yıllara doğru yazdığı eserinde "Bütün Mısır'da hiçbir metal çıkarılmamaktadır" demektedir. İdrisi, iyi kalitedeki demirin Beyrut civarındaki dağlarda çıkartıldığı, bunun da ancak bölgedeki ihtiyaca cevap verdiğini belirtmektedir ⁵⁰⁰. Yine İdrisi, Anadolu'da ise Sporades (?)'in karşısında batı tarafta Ceramus (?) dağlarında ve daha doğuya doğru Malatya'nın kuzeyinde Yukarı Fırat civarında demir madeninin bulunduğunu belirtmektedir ⁵⁰¹. XIII. yy Cenova kaynakları ise demirin Ayas'dan ihraç edildiğini belirtmektedir ⁵⁰². Anlaşılacağı üzere Ortaçağ'da Doğu Akdeniz ülkelerinin ürettiği demir ancak kendi ihtiyacını karşılayabiliyordu. Mısır demir ihtiyacını ise Kızıldeniz yoluyla karşılayabiliyordu. XIII. yy'da demir ticaretinin geçiş yerinin Aden Limanı olduğunu biz yine İdrisi'den öğrenmekteyiz. İdrisi, Hindistan'ın demir madeni yönünden oldukça zengin olduğunu, ayrıca Doğu Afrika kıyısında Yemen, Monbose ve Sefala demir yataklarının ve İndis Nehri'nin vadisindeki Sind ve Kabil civarındaki demir yataklarının öneminden bahsetmektedir ⁵⁰³.

Bahsettiğimiz bölgelerde demir madeni bulunmasına rağmen, buralardan Akdeniz'e doğru demir ticaretinin yoğunluğu hakkında bilgiye sahip değiliz. Ancak Batı'dan ve Hindistan'dan Ortadoğu'ya demir ticaretinin yapıldığını biliyoruz ⁵⁰⁴.

Gerçek anlamda demir ticaretinin başladığı XII. yy'ın ilk yıllarında, Mısır'a demir sağlayanlar Pizalılar olmuştur. Zira 1154 yılında Piza ve Mısır arasında yapılan ticari bir antlaşmada demir tesliminin İskenderiye'de yapılacağına dair hüküm bulunmaktaydı.

⁴⁹⁹. P.A. Jaubert, *Gegrophie d'Edrisi*, Paris, 1836-1840, I, s. 355; II, s. 303-304, 319; R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 387.

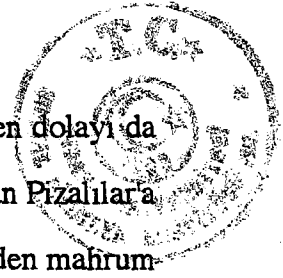
⁵⁰⁰. S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 301.

⁵⁰¹. R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 387.

⁵⁰². R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 388.

⁵⁰³. R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 388; İdrisi, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtiraki'l-Afâk*, Kahire, C. I, 1994, s. 67-68, 196.

⁵⁰⁴. Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s. 532; G. Lefranc, *a.g.e.*, s. 39.

Demir ticareti demek, bir yerde silah ticareti manasına geliyordu. Bu sebepten dolayı da Haçlılar, Mısır'a demir sevkinin engellemek için Mısır'a demir ticareti yapan Pizalılara Mısır'a demir sevkiyatı yapmaları durumunda Haçlı birliklerinin himayesinden mahrum olacağı şeklinde bir antlaşmayı imzalatmışlardır⁵⁰⁵. Bu da haliyle bölgedeki demir ticaretini olumsuz yönden etkilemiştir. Haçlılar'ın bütün engellemelere rağmen yine de demir ticareti tam manasıyla engellenememiş ve devam etmiştir.

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde Doğu Akdeniz'e demir ihracı yapan Piza, daha ileriki dönemlerde yerini Venedik'e bırakmış ve Piza'nın bu konuda fazla bir önemi kalmamıştır. Nitekim Pegolatti, Venedik'ten Doğu Akdeniz'e yapılan demir ihracının çeşitliliği ve devamlılığı hakkında bilgi vermektedir⁵⁰⁶.

2.2.6. Şap Ticareti

Şap, dokumacılıkta kullanılan bir boya maddesidir. Şap, daha ziyade Anadolu ve Mısır'da çıkıp, Avrupa'ya ihraç edilen bir maddeydi. Şapın Avrupa'ya gönderilmesindeki sebep, Anadolu ve Ortadoğu sanayinde şap tüketilmemesiydi. Zira buralarda şapın yerine çeşitli kök boyalar kullanıyorlardı⁵⁰⁷.

XIII. yy'ın sonlarından XV' yy'ın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şap'ın hemen hepsi Anadolu'daki şap ocaklarından sağlanmaktaydı⁵⁰⁸. XII. yy'da ise Batı'nın şap ihtiyacını kesin olmasa da Mısır'ın karşıladığı söylenebilir⁵⁰⁹. Mısır'daki şapın ihraç edildiği şehirlerin başında İskenderiye gelmekteydi. Fatımiler döneminde Mısır'daki şap

⁵⁰⁵. R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 388.

⁵⁰⁶. R. Sprandel, *a.g.m.*, s. 389.

⁵⁰⁷. Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 164; Şerafettin, Turan, *Türkiye - İtalya*, s. 99; Mehmet Altay Köymen, *Ekonomik Hayat*, s. 23; C.H. Becker, "Mısır", C. VIII, İstanbul, 1993, s. 237.

⁵⁰⁸. Stefanos Yaresimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 134.

⁵⁰⁹. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 134; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 164.

ticareti devlet tekeline alınmış ve İskenderiye'den başka Tinnis ve Dimyet'ten de ihraç edilmeye başlanmıştır ⁵¹⁰. Mısır'daki 1255'de şap ticaretini iki İtalyan tarafından yürütülüyordu. Aynı şekilde Anadolu'daki şap madenlerini de Venedikli ve Cenevizli iki İtalyan işletmek ve Avrupa'ya sevkini gerçekleştirmek için Selçuklu sultanından bir imtiyaz fermanı almıştır ⁵¹¹.

XIII. yy'da özellikle Anadolu'daki şap ticaretinde bir artış gözlenmektedir. Bu artıştaki en büyük etkenlerden birisi Avrupa'daki (Toskona ve Lomberdiya) kumaş endüstrisinin gelişme kaydetmesidir. Zira bu kumaşların boyanması için Anadolu şapına ihtiyaç duyulmaktaydı ⁵¹². Anadolu'da Avrupa'ya Şaiki Karahisar ve Kütahya'dan çıkartılan şaplar İtalyanlar tarafından ithal edilmekteydi ⁵¹³.

Kaynaklarda Halep'ten alınan şaptan bahsedilmekteyse de bu şapın Halep dolaylarından çıkmasının çok zayıf bir ihtimal olabileceği, bahsedilen şapın Anadolu'dan (Sivas) sağlanan şap olabileceği belirtilmektedir ⁵¹⁴. Şap ticaretiyle italyanlar ilgilenirken, Frankların 1243'den önce bu işle ilgilenip ilgilenmedikleri kesin bilinmiyor. Mısır'da da bu dönemde hala şap çıkarılmaktaydı. Mısır'ın şapının hazinenin önemli gelir kaynaklarından biri olduğu biliniyor. Ancak Selçuklular'dan daha uygun fiyatlara şap sağlamak mümkün olmaktaydı ⁵¹⁵.

Ayrıca Selçuklular döneminde Anadolu'da lacivert taşının Konya yöresinde çıkartıldığı biliniyor. Anadolu'da bunun haricinde önemli ölçüde tuzlanın bulunduğu biliniyor. Fakat bunların yeri tam olarak tespit edilememiştir ⁵¹⁶.

⁵¹⁰. Ramazan Şeşen, *Sâlahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti* (569-589/1117-1193), İstanbul, 1983, s. 195.

⁵¹¹. M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 23; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 164; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 266; el-Ömeri, s. 9, 20, 35; Kalkasandi, *Subh'ul-âşa*, XIV, s. 151.

⁵¹². G.I. Bratianu, *Recherche Sur Le Commerce*, s. 111.

⁵¹³. O. Turan, *a.g.e.*, s. 265.

⁵¹⁴. C. Cahen, *Anadolu'daki Türkler*, s. 164

⁵¹⁵. C. Cahen, *Anadolu'daki Türkler*, s. 165.

⁵¹⁶. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Madenler*, s. 164; Şerafettin Turan, *Türkiye - İtalya*, s. 100.

Bütün bunlar da Selçuklular'ın gümüş, şap, işlenmiş bakır ve bakırdan yapılan kapacak, lamba gibi şeylerle boroks, zırnık, lehim maddesi gibi maddeleri ihraç edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır ⁵¹⁷.

Anadolu'nun haricinde bu dönemde diğer İslam bölgelerinden Mısır, Musul, Irak gibi Ortadoğu ülkelerinde değerli ürünler çıkmaktaydı.

Sonuç olarak Ortaçağ'da Ortadoğu'nun birçok bölgesinde değerli madenler çıkartılmakta, bunlar iç piyasada kullanıldığı gibi, başka ülkelere de ihraç edilmekteydi. Aynı şekilde Ortadoğu'nun ihtiyacı olan, fakat bölgede temin edilmeyen birçok maden ve ürünler ise Doğu'dan ve Avrupa'dan buraya aktarılmaktaydı.

3. BAHARAT TİCARETİ

Akdeniz'in Ortaçağ ticareti tamamıyla Doğu ülkelerinin ürünlerinin ticaretine dayanıyordu. Batı ticareti Doğu'dan yapılan ithalat sayesinde ancak gelişme gösterebilmiştir. Bu ticaretin en başta gelen ürünü ise baharat idi.

İlkçağ'dan itibaren ilgi gören ve tüccarların taşımak istedikleri emtiaların başında baharat gelmekteydi. Baharat, Batı'nın büyük limanlarının zenginliğinin yaratıcısıydı. Nitekim XI. yy boyunca Tiran Denizi, Afrika ve Doğu Akdeniz limanları arasında Doğu ile yeniden deniz ulaşımı sağlanmış ve bu istikamette tüccar gemilerinin taşıdıkları ürünlerin başında ise baharat gelmekteydi ⁵¹⁸.

Bahsettiğimiz dönemde baharat, Avrupa'ya Çin'den değil de Akdeniz yoluyla Doğu'dan yani Hindistan'dan gelmekteydi. Büyük ticaret limanları olan Venedik ve Cenova Ortaçağ'dan itibaren bu ticareti ele geçirebilmek için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı ⁵¹⁹. Bu sebepten dolayı aralarında zaman zaman çarpışmalar çıkmaktaydı.

⁵¹⁷. F. Sümer, *a.g.e.*, s. 164.

⁵¹⁸. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 116.

⁵¹⁹. Charles Morazé, *Histoire Economique et Sociale*, Paris, 1956-57, s. 10.

Baharat ticaretini ele geçirmek için İtalyan şehirlerinin kendi aralarındaki çatışmalar yanı sıra, Akdeniz'deki Hıristiyanlar ve bu ticareti ellerinde tutan Müslümanlar arasında da çarpışmalar çıkmaktaydı. Bu çatışmalar XIII. ve XIV. yy'larda sürekli bir hal almış ve baharat için durmaksızın çarpışmalar olmuştur. Zira Haçlı seferleri de bu ticari amaçlar için yapılmamış mıydı? ⁵²⁰.

Bu durumda, devletleri ve milletleri birbirleriyle çatışmalara sürükleyen baharatın üstünlüğü neydi? Sorusu akla gelmektedir. Bunun cevabı, baharatın hem taşımadaki kolaylığı, hem de sağladığı yüksek gelirdir ⁵²¹. Böylece Ortaçağ ticareti de bu lüks mallar ticareti, yani az masrafla çok kâr getiren bir ticaret olarak başlamış ve bu özelliğini hemen hemen Ortaçağlar'ın sonuna kadar devam etmiştir. Baharatın (karabiber, tarçın, karanfil, Hindistan cevizi) gemilere yüklenmesi, taşınması kolay olduğu gibi bunların ağırlığı birkaç yüz tonu geçmemekteydi ⁵²². Bunun yanı sıra ağır hammaddelerin ya da sıradan tüketim maddelerinin ulaştırılması oldukça güç olup, taşıma giderleri fazla olduğundan büyük sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Dolayısıyla bu tür ürünlerin ticareti fazla rağbet görmediği gibi, çoğunun ticareti de bilinmiyordu ⁵²³. İşte bu şartlarda baharat ticareti oldukça revaşa olup, tacire .büyük kâr getirmekteydi.

Baharatın vatanı olan Hindistan, bu dönemde tüccar devletlerin ticari hedefi idi. Zira burası yalnız baharat yönünden değil kumaşları, kıymetli taşları, pamuğu ile de tüccarların hayranlığını kazanmıştı ⁵²⁴. Hindistan'ın baharatı yalnız Avrupalılar'ın değil, Müslüman tüccarların da gözde emtialarından idi. Bunun için de Hindistan'a giderek buradan baharat ve diğer değerli ürünleri ülkelerine taşırlardı ⁵²⁵.

⁵²⁰. C. Morazé, *a.g.e.*, s. 11.

⁵²¹. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 116.

⁵²². H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 116.

⁵²³. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 117.

⁵²⁴. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 31.

⁵²⁵. Moris Kurizye, *Tarih'ül-Hadarat'ül-A'mm*, C. III, (Telif: Edward Berreivi), Beyrut-Paris, 1994, s. 192;

Ebu'l Kasım Abdullah b. Abdullah (İbn Hurdezbah), *Mesalik Ve'l Memalik*, s. 70; *Bahrü'l-Cahiz*,

Baharat toplumların, yüksek sınıfların yiyeceği durumundaydı. Bu da haliyle bu ürünün fiyatını artırıyordu. Bu ürünü yüksek fiyatla zengin insanlara kolayca satılabiliyordu.

Baharatın Avrupa ve Ortadoğu'da sahip olduğu şöhret Anadolu'da da geçerliydi ⁵²⁶. Zira Anadolu'da da en revaşa olan ürün baharat idi. Baharat Anadolu'da tüketildiği gibi, buradan İtalyan tüccarlar tarafından alınarak Avrupa, Mısır ve Suriye'ye de nakledilmekteydi ⁵²⁷. Avrupa gittikçe Doğu'nun baharatına ve diğer ürünlerine (ipek, porselen, kokulu ağaçlar vs.) daha fazla ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu sebepten dolayı bu istikametteki ticaret trafiği oldukça yoğunlaşmıştı ⁵²⁸.

Ortaçağ ticaretinde baharatın yanı sıra ilaç olarak kullanılan ve çoğunlukla yine Hindistan'dan gelen şifalı bitkilerin ticareti de önemliydi. Zira İstanbul pazarında kıymetli köklerin ve tıbbi bitkilerin sadece para ile veya altın filizi, ham ipek ve muslin karşılığında satıldığı, bunların lüks ürünleri olduğuna işaretir ⁵²⁹.

Avrupa'da talep edilen şifalı otların en önemlisi Pelesenk (Balsam) adı verilen ve başlıca kilise ayinlerinde kullanılan bitkiydi ⁵³⁰. Pelesenk, Kudüs yakınlarında yetiştiriliyordu ve buradan Avrupa'ya naklediliyordu. Avrupa'da özellikle kutsal ülke Pelesenk'i oldukça makbuldü. Pelensek yetiştiriciliği masraflı bir sulama işlemi gerektirmekteydi. Zamanla bu bölgenin Müslümanların eline geçmesiyle Pelensek üretimi yavaşlamış, zamanla da ortadan kalkmıştı ⁵³¹.

Kitab-ü't-Tabassuru bi't-Ticare, (Yay: Hasan Hüseyini Abdül Vahap), *Daru'l-Kitabü'l-Cedid*, Beyrut, 1983, s. 34.

⁵²⁶. M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 507.

⁵²⁷. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 126.

⁵²⁸. S. Runcıman, *a.g.e.*, s. 301.

⁵²⁹. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 109.

⁵³⁰. S. Runcıman, *a.g.e.*, s. 301.

⁵³¹. S. Runcıman, *a.g.e.*, s. 301.

4. KÖLE TİCARETİ

Ortaçağ ticari emtialar arasında köle ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Ortadoğu ülkelerinde, Anadolu ve Avrupa'da köle ticaretinin özel bir yeri vardı ⁵³². Zira kölelerin, Ortaçağ Müslüman devletlerin ekonomilerinde önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü bunlar çok çeşitli işlerde çalıştırılmakta aynı zamanda da ticari bir emtiya olarak kullanılmaktaydı ⁵³³.

Ortaçağ'da kölelerin elde ediliş şekillerine bakıldığında, bunların çoğunluğunun savaşlarda esir edilen insanlar arasında temin edildiği görülür. Ancak özellikle Kafkas kabilelerinin kadın ve erkekleri köle olarak sattıklarından bu yolla da köle temin edilebiliyordu ⁵³⁴.

İslamiyet, dindaşlarının satılmasını müsaade etmediği gibi, Hristiyanlık da Hristiyan kölelerin başka din mensuplarına satılmalarını hoş görmemiş, bu işe kalkışanların toplumdan ihraç edilmesi şeklinde bir ceza hükmü getirmiştir. Hristiyanlığın kendi dindaşlarını satamamalarının örneğini X. yy'ın başına kadar Venedik'in ana ihraç maddesi Orta Avrupa'dan getirelen kölelerden ibaretken, Slaw ve Macarlar'ın Hristiyanlığı kabul etmeleriyle bu ticaretin sona ermesinde görmekteyiz ⁵³⁵. Yine aynı sebepten dolayı köle kaynaklarından olan Bizans ve Ermenistan'dan da köle gelmemeye başlamış, bu da köle ticaretine büyük darbe vurmuştur ⁵³⁶. Yalnız şunu da belirtmeliyiz ki, bu yasağa tamamiyle uyulmamış, ticaretde dini kurallar zaman zaman bir kenara bırakılabilmektedir. Ancak XIII. yy'ın ilk yarısında Cenevizliler, Mısır, Memlûklerine satmak üzere Karadeniz limanlarından Türk ve Tatar köleler getirmek suretiyle esir ticaretini yeniden canlandırmışlardır ⁵³⁷.

⁵³². Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 102.

⁵³³. A. Mezaheri, *a.g.e.* s. 363.

⁵³⁴. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 102.

⁵³⁵. S. Rıncıman, *a.g.e.*, III, s. 304.

⁵³⁶. A. Mez, "Orta Zaman Türk-İslam Dünyası'nda Köleler", *Ülktü Dergisi*, C. XI, Mayıs 1938, s. 218.

⁵³⁷. S. Rıncıman, *a.g.e.*, III, s. 304.

Eskiçağ'dan beri canlı bir ticarete sahne olan Karadeniz bu dönemde de esir ticaretinin en büyük kaynağıydı ⁵³⁸. Bu kölelerin en değerlilerini Kıpçak, Rus, Çerkez köleler oluşturmaktaydı. Zira Karadeniz'in kuzeyinde sürekli savaş halinde bulunan Türk, Rus ve diğer milletler esir ettikleri insanları köle tüccarlarına satmakta yarış halindeydiler. Bu yarışa Kırım sahillerinde koloni kuran Cenevizliler dahi katılmışlardır ⁵³⁹. Savaşlar haricinde Deşt-i Kıpçak Türkleri'nin ancak açlık ve kuraklık zamanında erkek çocukları satarken, bolluk zamanında ise kız çocuklarını seve seve sattıklarını el-Ömer'i'den öğrenmekteyiz ⁵⁴⁰.

Karadeniz'in kuzeyinde ele geçirilen Kıpçak, Çerkez ve Rus köleler, Anadolu, Suriye ve Mısır'a satılmaktaydı ⁵⁴¹. Köle alımında ilk sırayı alan ülke Mısır idi. Zira Eyyubi, Memlûk devletlerinin ordularını ve saraylarını kuzeyden gelen bu köleler doldurmaktaydı ⁵⁴². Özellikle Eyyubi Sultanı El-Melik's-Salih (1240-1249)'in orduyu güçlendirmek için aldığı Kıpçak esirlerinden sonra buraya köle satımı daha da artmıştır ⁵⁴³. Memluklar'a köle olarak satılan sonradan Memluk devletinin başına sultan olarak geçen ⁵⁴⁴Kölelerin varlığı Mısır'daki köle ticaretinin boyutunu ve önemini göstermektedir.

Ortadoğu ile Rusya arasındaki köle ticaretinde Anadolu'nun önemi çok büyük olmuştur. Anadolu'nun Bizanslılar döneminde sahip olduğu bu önem Selçuklular zamanında da devam etmiştir. Zira Anadolu kuzey-güney arasındaki ticarete transit bölge görevi yapmıştır. Selçuklular döneminde Sivas şehrinde kurulan Yabanlu Pazarı ⁵⁴⁵ köle ticaretinin yapıldığı önemli bir pazar idi. Selçuklular ellerinde bulunan bu avantajın

⁵³⁸. Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik* (Eski Yunan ve Roma), Ankara, 1990, s. 51; Gustave Legaret, *Histoire du Development du Commerce*, Paris, 1931, s. 52.

⁵³⁹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁴⁰. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁴¹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 103; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 473; A. Tabakoğlu, *a.g.e.* s. 121.

⁵⁴². O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 267.

⁵⁴³. Ş. Turan *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁴⁴. Köle olarak satılan, sonra Sultan olan F. Baybars (1260-1277) bu sultanlardan birisidir.

⁵⁴⁵. Yabancı Pazarı hakkında ileride geniş bilgi verilecek.

farkındaydılar. Bu sebepten dolayı siyasi amaçlarla, Mısır-Suriye sultanlarına köle ihracını zaman zaman durdurmaya yönelik politika izleyebiliyorlardı ⁵⁴⁶.

Kuzeyden Ortadoğu'ya taşınan kölelerin yanı sıra, Selçuklular'ın Bizanslılar'a karşı kazandıkları savaşlar neticesinde de çok sayıda esir ele geçirilmiştir. Neticede ise İslam ülkeleri köle ve cariyelerle dolmuştur ⁵⁴⁷.

Moğollar döneminde de bu köle ticareti devam etmiştir. Moğollar esir ettikleri Kıpçaklar'ı büyük gruplar halinde satmaktaydılar. Gazan Han (1295-1304) bu insan satışına son vermek istemiş ise de, oldukça büyük kâr getiren köle ticaretini ortadan kaldıramamıştır. Karadeniz'in kuzeyindeki bu köle ticareti XV. yy'da dahi canlılığını korumuştur ⁵⁴⁸.

Kuzey kölelerinin satışında söz sahibi olan milletler Türkler, Tacik ve Araplar'ın yanı sıra, Venedik, Ceneviz ve İtalyan tacirlerini sayabiliriz. İtalyanlar sadece kuzeyin kölelerini satmakla kalmayıp, Venedikliler kendi kıyılarından temin ettikleri köleleri dahi Mısır'a getirip satmaktaydılar ⁵⁴⁹. Aynı şekilde Tatar diye adlandırılan kuzeyin kölelerini de İtalya'ya götürerek satmaktaydılar.

Köle ticaretinin sağladığı büyük gelir yüzünden, bu işi yapan ülkeler birbirleriyle rekabet ettikleri gibi, zaman zaman da çatışmalara girmekteydiler. Buna örnek olarak Ceneviz ile Venedik arasındaki rekabet ve 1384'de Cenevizliler'in Anadolu'ya götürülen Venedik araba vapurunu Karadeniz'de durdurmuş olmaları neticesinde çıkan büyük tartışma gösterilebilir ⁵⁵⁰.

Ortadoğu'ya daha ziyade kuzeyden köleler getirilirken, Avrupa'dan da Ortadoğu'ya önemli bir köle akışı mevcuttu. Avrupa'dan bu işi İtalyanlar'ın yanı sıra, Lüblanlı Hıristiyanlar ve daha ziyade Yahudiler yapmaktaydı. Yahudiler, Orta Avrupa'da Prag,

⁵⁴⁶. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 267.

⁵⁴⁷. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 267.

⁵⁴⁸. Ş. Turan, a.g.e., s. 103.

⁵⁴⁹. Adolf Schaube, *Handels-geschichte Der Romanischer Völker Des Mittelmeergebiets Bis Zumende Der Kreuzzüge*, Berlin, 1906, s. 22.

⁵⁵⁰. Ş. Turan, a.g.e., s. 103.

Mogdeburg, Aochen, Cenevre, Venedik, Cenova gibi şehirlerdeki köle pazarına giderek köleler alırlardı. Daha sonra Kurtuba'ya, İstanbul ve Mısır'a gönderilirdi ⁵⁵¹. Ortaçağ köle ticaretinde, Afrika'daki zenci köleler de önemli bir potansiyeli oluşturmaktaydılar.

Ortaçağ ticaretinde oldukça büyük kazanç getiren köle satışlarında fiyatların değişken olduğu görülmektedir. Zira fiyatın yüksek veya düşük olması arz ve talebi bağlıydı. En fazla talep edilen kölelerin fiyatı daha yüksek olmaktaydı. En fazla rağbet gören ve fiyatı yüksek olan Türk ve Slav köleler idi ⁵⁵².

Gerek Eskiçağ'da gerekse Ortaçağ'da köleliğe taraftar olan insanlar, köle tacirine hiç de iyi gözle bakmıyorlardı. Köle tacirlerini diğer tacirlerden daha farklı alarak adeta iğrenç bir mesleğin sahipleri olarak değerlendiriyorlardı. Zira Köle tacirlerinin çoğunun özgür insanlar yasal olmayan yollarla sattıklarını bildiklerinden onlara şüpheli gözlerle bakılırdı ⁵⁵³. Bunun yanı sıra köle tacirleri birçok hilebazlıklarla köleleri satmaktaydılar. Mesela esmer bir cariyeyi kumral diye dahi satabilmekteydiler ⁵⁵⁴. İşte bütün bu davranışlar, köle tacirlerini insanların gözünde küçültmekteydi.

5. CANLI HAYVAN TİCARETİ

Canlı hayvan ticaretinde Selçuklular önemli bir yer almaktaydılar. Anadolu, sahip olduğu önemli coğrafyasının yanı sıra, bol zırai ürünlere de sahipti ⁵⁵⁵. Aynı zamanda Anadolu, Ortadoğu'nun büyük bir kısmına hayvan ihraç etmekteydi. İhraç ettiği bu ülkeler arasında İran, Irak ve Suriye'yi sayabiliriz.

⁵⁵¹. A. Mazeheri, *a.g.e.*, s. 363.

⁵⁵². Güzel bir Habeş köle 18 dinardı. Aynı çağda Oman'da iyi bir zenci köle 30-35 dinardı. Nubaylı güzel bir zenci cariyeye ise genel olarak 300 dinar ödenirdi. Hiç bir iş bilmeyen beyaz bir cariyeye ise 1.000 dinar ederdi. En genç ve en güzeller özenle eğitilir, süslenir, gülme, şarkı söyleme, dans, müzik öğretilirdi. Böylece onların fiyatları güzellikler ve becerileriyle orantılı idi (A. Mazeheri, *a.g.e.*, s. 364).

⁵⁵³. H. Malay, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁵⁴. A. Mez, "Türk-İslam Dünyasında Köleler", s. 220.

⁵⁵⁵. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 20.

Türkler'in hayatında oldukça önemli olan atlar, aynı zamanda ticari emtia olarak da önemli bir yer almaktaydı. Anadolu'nun at ihracatında önemli bir yer kapladığını, İtalya'ya yapılacak at ve katır ihracatında uygulanacak özel vergi oranlarından anlaşılmaktadır.⁵⁵⁶ Türk kültüründe önemli bir yeri olan ve Arap atlarından daha hızlı koşabilen Türk atlarının fiyatları oldukça yüksekti, zira Anadolu'da herşey çok ucuz iken atlar çok pahalıydı. İhraç edilirken de yüksek fiyatlarla satılmaktaydılar.⁵⁵⁷

Selçuklular, at ve katırın yanı sıra kesimlik hayvan ihracı da yapmaktaydı. Bu tür hayvanların ihracının ne kadar büyük oranda olduğunu 1226'da Erzurum'dan Tebriz'e bir defada 20.000 baş hayvan gönderilmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵⁸

Selçuklular, at ve sığır ihracı yapmaktaydı.⁵⁵⁹ Ancak zaman zaman kendisi de dışarıdan ithal edebilmekteydi. Mesela Gürcistan'dan yük hayvanları ithal ettiği biliniyor.⁵⁶⁰ Görüldüğü gibi Ortaçağ hayvan ticaretinde at ve katır önemli bir yer tutarken, kesimlik hayvanların da ticareti önemliydi.

Canlı hayvanların yanı sıra balık gibi hayvanların etinin de ticareti bu dönemde yapılmaktaydı. Bu konuda Van bölgesinde yetişen balık o dönemde meşhur idi.

İbn Havkal Van Gölü'nde "et-Tirrih" adı verilen lezzetli bir balık avladığını ve tuzlanarak başka yörelere gönderildiğini belirtmektedir. Bir başka coğrafyacı Yakut (Ö. 1229) ise Belh şehrinde Van Gölü'nün bu ünlü balığını gördüğünü yazmaktadır.⁵⁶¹

⁵⁵⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 93.

⁵⁵⁷. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 269.

⁵⁵⁸. İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't Tarih*, C. XII, s. 179; el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁵⁹. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁶⁰. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 473; Kazvini, II, s. 349.

⁵⁶¹. Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1988, S. 4'den ayrı basım, Ankara, 1989, s. 160; Yakut *Mücemül-Buldan II* (Yay. F. Westenfeld, Leipzig, 1867, s. 458.

6. ALTIN VE GÜMÜŞ TİCARETİ

Altın ve gümüş madenleri tarihin her döneminde önem arzemişlerdir. Bunun önemini İbn Haldun'un şu sözünden dahi anlamak mümkündür. İbn Haldun, "Tanrı, iki madeni, altın ile gümüşü her servet birikiminde değer ölçüleri oluşturmaları için yarattı. Yeryüzündeki insanların çoğu için elde edilen servet ve malı bunlar oluşturur. Bazı koşullarda başka tür mallar edinmenin amacı sadece sonuçta bu diğer malların pazarda tabi oldukları, ancak altın ile gümüşü etkilemeyen fiyat dalgalanmalarından yararlanarak bu değerli madenden daha çok miktarda elde etmektir. Her kazancın, her mal edinmeni, her servetin temelinde bu iki maden vardır" ⁵⁶².

Ortaçağ'da altın madeni Arap yarımadasında Yemen de dahil birçok bölgesinde İran, Kürdistan'ı ile Azerbaycan arasında Gaznak bölgesinde kırmızı altın bulunmaktaydı ⁵⁶³. Ayrıca Horasan, Huzistan, Sicistan, Kum, Siz (Azerbaycan) ve Demidann (Kırman) gibi eyaletlerde de bol miktarda altın çıkarılmaktaydı. Ayrıca Afrika'da da önemli oranda altın madeni bulunmaktaydı ⁵⁶⁴. Ayrıca IX. yy'dan XV. yy'a kadar Akdeniz altın ticaretini besleyen Gana madenleridir.

Altın madeni görüldüğü gibi her yerde bulunmayan oldukça değerli bir maden idi. Bu sebepten dolayı bunun ticareti de oldukça önemliydi ve hemen her ülke daha ziyade para olarak bulunan ve memlekete para biriktirme gayesinden dolayı altının dışarıya çıkmasına engel olmak için yasaklar koymuşlardı. Nitekim en yakın örneğini Bizans ve Selçuklu'da görmekteyiz ve bu konudaki hassasiyetleri bilinmektedir. Bu yasak ve hassasiyet Osmanlı döneminde de devam etmiştir ve yasaknâme çıkartmışlardır ⁵⁶⁵. Yine Alaeddin Keykubad'en çağdaşı bulunan İznik İmparatoru J. Vatatzes (1222-1255) altın ve

⁵⁶². Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 50.

⁵⁶³. Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, C. LXI, Aralık 1997, S. 232'den ayrı basım, Ankara, 1998, s. 521-522.

⁵⁶⁴. A. Bakır, "Madenler ve Maden Sanayi", s. 522-524.

⁵⁶⁵. Halil İnalçak, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, S. IX, s. 653-655.

gümüşün ülke dışına çıkmaması için tebaasını yerlimalı kullanmaya, İtalya ve Şark ürünlerini almamaya teşvik etmiştir ⁵⁶⁶.

Değerli madenlerden gümüş, Yemen, Kuzey İran (Kafkaslar'dan başlayarak Tiyanşan dağlarına kadar), Kabil şehrinin kuzey kısmı (Afganistan), Kuzey Afrika ve Müslüman İspanya'da çıkarılıyordu ⁵⁶⁷. Fakat gümüşün en çok çıkartıldığı yerler Anadolu, Kuzey İran ve Orta Asya idi ⁵⁶⁸. Anadolu'da gümüş, Gümüşhane, Amasya'ya bağlı Gümüşhacı köy ve Kütahya'ya bağlı Gümüşşar (Gümüş Şehir)'da çıkmaktaydı ⁵⁶⁹.

Selçuklu Devleti, para darbında kullandığı gümüş ihtiyacını bu bölgelerden çıkan gümüşlerden karşılamaktaydı. Selçuklu altın gibi gümüşün de dışarıya çıkartılmaması için yasaklar koymuştu. Aynı şekilde Avrupa ve diğer Ortadoğu ülkeleri de bu madenlerin ticaretinde oldukça hassas idiler. Bu dönemdeki devletlerin izledikleri politikanın temeli bu değerli madenlerin ihracatını yapmak değil de daha ziyade bu madenlerin kendi ülkelerine akışını sağlamaktı.

⁵⁶⁶. Halil İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, S. IX, s. 653-655.

⁵⁶⁷. A. Bakır, "Madenler ve Maden Sanayi", s. 527.

⁵⁶⁸. A. Bakır, "Madenler ve Maden Sanayi", s. 528.

⁵⁶⁹. Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 101; M.A. Köymen, *agm*, s. 24.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ MEKANLAR VE ALTYAPI HİZMETLERİ

1. ŞEHİRLER

Şehirler her dönemde devletlerin medeniyet ve kültür seviyelerini gösteren en önemli yapıtlardır. Bu sebepten dolayı tezimizde iktisadi ve sosyal durum hakkında bilgi verecek olan şehirler üzerinde duracağız. İncelediğimiz şehirlerin bizi daha ziyade ilgilendiren kısmı ticari boyutu ve Ortaçağ ticaretindeki yeri. Bu sebepten dolayı bütün şehirleri değil de o dönemde ticari şöhrete sahip, uluslararası ticaret merkezi olan şehirler hakkında kısa bilgi vereceğiz. Bunu da Anadolu şehirlerini ayrı, incelediğimiz Ortadoğu bölgesinin şehirlerini de ayrı ayrı vererek konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Şehirleri ayrı ayrı incelemekten önce Ortaçağ şehirlerinin genel özelliklerinden kısaca bahsedecek olursak, daha İlkçağ'dan itibaren dünyanın en eski yerleşim yerleri olan Mısır, Suriye, Filistin, Mezopotamya, Anadolu ve İran'da önemli şehirlerin kurulmuş olduğunu görürüz⁵⁷⁰. Bölgede Eskiçağ'da kurulan şehirlerin çoğu Ortaçağ'da önemlerini korudukları gibi, günümüze kadar hatta günümüzde dahi aynı önemini muhafaza eden şehirler mevcuttur. Bazı şehirlerin bu kadar uzun süre önem ve canlılıklarını korumalarındaki en büyük etken hiç şüphesiz ki kuruldukları coğrafyanın önemli oluşudur. İşte Akdeniz kıyılarında Selucid'lerden miras kalan ve sonraları Romalılar tarafından geliştirilen İskenderiye, Antakya, Halep, Şam, Humus ve Kudus Ortaçağ'ın önemli şehirlerinden olup, Eskiçağ'dan itibaren bu öneminden birşey kaybetmeyen merkezlerdir⁵⁷¹.

⁵⁷⁰. İ.H. Beyhan, *Şehir Planlaması*, İstanbul, 1969, s. 22.

⁵⁷¹. Nikita Elisséeff, "Fiziki Planı", *İslam Şehri* (Çev: Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 123 (Editör: R.B. Serjeant).

Şehirlerin ve şehirleşmenin zaman zaman devletlerarası siyasi çekişmeler yüzünden sekteye uğradığı ve bazı şehirlerin duraklama içine girdiği de bir gerçektir. Mesela V. ve VI. yy'larda Bizans İmparatorluğu'yla İran arasındaki savaşlar, kentleşmeye sekte vurmuş, ancak VII. yy'dan itibaren İslamiyet'in yayılmasıyla, Doğu'ya yeniden bir canlılık gelmiştir. Aşağı Irak'ta yeni şehirler kurulurken Filistin ve Suriye'de ise Bizanslılar'dan boşalan Roma şehirlerine yerleşmişlerdir ⁵⁷².

Abbassiler'in Irak'a gelmesi, Dicle kıyılarında Bağdat ve Sammara'yı, Orta Fırat bölgesinde de Rakka'yı kurmalarıyla kentleşme hızlanmıştı. Böylece ticaretin bu alanlarda canlanmıştı ⁵⁷³. Buna karşın Suriye'deki şehirler bir gerileme sürecine girmiş, ticaret merkezi başka bölgelere kaymıştır. Ancak Selçuklular'ın Suriye'ye yerleşmelerinden sonra ⁵⁷⁴ özellikle Nureddin'in hükümdarlığı sırası da Eyyubi Hanedanlığı'yla doruk noktasına ulaşan bir şehirleşme hareketi görülmüştür ⁵⁷⁵. Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı yakıp yıkmalarıyla bu defada Kahire canlandığı gibi Mısır ve Suriye'de büyük bir şehirleşme gerçekleşmiştir ⁵⁷⁶.

Ortaçağ ticareti şehirlerin gelişmesinde önemli rol oynamış, zira malların değişimi, endüstrinin kurulması ve malların üretimi ile yeni merkezler ve depolar kurulmuş ve bu da şehirlere canlılık kazandırmıştır ⁵⁷⁷.

Tacirler ve esnaflar daha ziyade nehir ve deniz ağzındaki liman şehirlerinde, münbit vadilerde veya önemli yol kavşaklarında oturmayı tercih ettiklerinden bu kıyı şehirler kısa zamanda kara şehirlerine oranla daha gelişmişlerdir ⁵⁷⁸.

⁵⁷². N. Elisséeff, *a.g.e.*, s.123-124.

⁵⁷³. N. Elisséeff, *a.g.e.*, s.124.

⁵⁷⁴. Suriye Selçuklular'ı ve bu dönemle ilgili geniş bilgi için bkz., Ali Sevim, Suriye-Filistin Selçuklular'ı Tarihi, T.T.K.Y., Anraka, 1983.

⁵⁷⁵. N. Elisséeff, *a.g.e.*, s.124.

⁵⁷⁶. N. Elisséeff, *a.g.e.*, s.125.

⁵⁷⁷. N. Elisséeff, *a.g.e.*, s.125.

⁵⁷⁸. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 59.

1.1. Anadolu'nun Önemli Ticaret Şehirler ve Limanları

İlk Selçuklu Fetihleri, Haçlı Seferleri, Bizanslılarla yapılan mücadeleler ve iç çekişmeler şüphesiz ki Anadolu'nun şehir hayatını olumsuz yönde etkilemiştir ⁵⁷⁹. Yalnız Selçuklular dolayısıyla Anadolu özellikle XII. yy'ın ikinci yarısından itibaren sosyal ve iktisadi gelişmelere yüz tutmuş, bu da doğrudan şehirlere yansımıştır.

Selçuklular devrinde şehir hayatındaki gelişmeler öncelikle Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde meydana gelmiş, Batı Anadolu'da ise bu gelişme daha sonradan gerçekleşmiştir ⁵⁸⁰. Şehirlerin gelişmesinde yukarıda da bahsettiğimiz gibi en büyük etken ticaret ve sanayidir. Zira bazı şehirlerdeki müfuss artışı, siyasi sebeplere bağlı olduğu kabul edilirse de büyük oranda İktisadi sebeplerde aramak gerekir ⁵⁸¹.

Selçuklular da özellikle Orta ve Doğu Anadolu'daki şehirlerin gelişme göstermesinin sebebi, Selçuklular'ın henüz denizlere açılacak güçlü bir donanmaya ve limanlara sahip olmamasıdır. Böylece Kuzey ve Güney şehirlerinin önemi sınırlı kalmıştır. Selçuklu ticareti kara ticaretine dayandığı için doğal olarak kara şehirleri gelişmiştir. Selçuklu Devleti'nin özellikle XIII. yy'daki ticari faaliyetleri ve bunun şehir hayatına olan etkisini anlamak için başta Sivas şehri örnek gösterilebilir ⁵⁸².

Sivas, bu dönemde ve daha sonraki uzun bir süre boyunca, Anadolu'nun büyük ticaret merkezi arasında yer almaktaydı. Burası Doğu'dan Batı'ya giden ve Suriye, Mezopotamya ile Karadeniz'i bağlayan yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Bu sebepten burası, Suriyeli, Mezopotamyalı, hatta Kuzey Karadeniz ülkelerinden gelen Rus ve Kıpçak tüccarların buluşma merkeziydi ⁵⁸³. Yani bölgenin büyük pazarı Sivas idi.

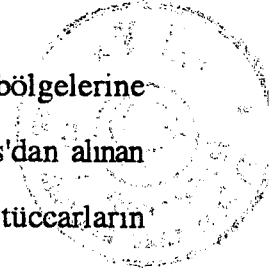
⁵⁷⁹. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁸⁰. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1986, s. 112.

⁵⁸¹. M.F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁸². A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 83; C. Cahen, "Le Commerce Anatolien au Début Du XIIIe S^{iccle}", *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 96.

⁵⁸³. C. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 168.

Suriyeliler, Mezopotamyalılar ve Selçuklular, Karadeniz, Doğu ve Kuzey bölgelerine gitmek için organizasyonlarını Sivas şehirlerinde yapmaktaydılar ⁵⁸⁴. Sivas'dan alınan mallar Karadeniz'den Batı'ya gönderiliyordu. Malları taşıyan yük gemisi tüccarların isteğine bağlı olarak Sinop veya Samsun'dan hareket ederlerdi ⁵⁸⁵.

Sivas, pekçok ulustan tüccarın buluşma ve satış yeri olmanın yanı sıra şehir aynı zamanda iç ticaret merkezi idi. Şehir büyük bir buğday istihsal sahasının merkezinde bulunması dolayısıyla da ehemmiyeti bir derece daha artarken, meyve, pamuk ve dokuma üretimi yönünden de oldukça gelişkin idi ⁵⁸⁶. Sivas tüccarlar için o kadar cazip bir merkez idi ki burasını uğrak yeri olarak kullandıkları gibi, yerleşip iş yerleri dahi açan tüccarlar vardı ⁵⁸⁷.

Sivas, Moğollar döneminde dahi önemini korumuştur. Nitekim Anadolu, Avrupa-İran arasında transit ticaret için müsait bir hal almış, Suriye, Elcezire ve Konya'dan gelen Müslüman tacirlerle, batılı tüccarların buluşma noktası Sivas olmuştur ⁵⁸⁸. Yine Seyyah Pegolotti'nin de Sivas'dan geçerken burada istenen gümrük oranını belirtmiş ⁵⁸⁹ olması da bize ticari yoğunluğun bu dönemde de hala devam ettiğini göstermektedir.

Sivas şehrinde bulunan Avrupalı tüccarlar arasında ön sırayı Cenevizliler almaktaydı. XIII. yy'da Sivas'daki Cenevizliler'in sayısı bir koloni sayılacak derecede artmıştır ⁵⁹⁰. Cenevizliler'in büyük bir kısmı kiraladıkları Kemalettin Hanı'nda kalmaktaydılar. Hatta burada bir kilise dahi inşaa etmişlerdir. Bir kısım Cenevizli ise şehirde ev kiralamışlardır. Ceneviz tüccarlarının Sivas'daki sayıları ve faaliyetleri onları bir

⁵⁸⁴. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 166.

⁵⁸⁵. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 167.

⁵⁸⁶. M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 113; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 84; O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 121.

⁵⁸⁷. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 114.

⁵⁸⁸. M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 106.

⁵⁸⁹. Pegolotti, Sivas'a girişte her bir yük mal başına 1 Aspr ödendiğini, şehirdeki kervansaraydaki depo için 7 Aspr tarife uygulandığını belirtirken, Tebriz'e doğru yol alındığında da çıkış vergisi olarak 1 Aspr alındığını söylemektedir (G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 167).

⁵⁹⁰. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 115.

konsolosluk kurmaya mecbur etmiştir. Neticede bir konsolosluk kurmuş, kurdukları konsolosluk ise Pero Podestallığı'na bağlanmıştır ⁵⁹¹.

Sivas'a Cenevizliler'in yanı sıra Bulgarlar ve Yahudiler'den de yerleşenler vardı ⁵⁹². Anlaşıldığı üzere, Sivas, Selçuklular döneminde uluslararası ticaretin yapıldığı bir merkez olup, çok çeşitli milletlerin tüccarlarının buluşma noktasıydı. Sivas, özellikle Mısır, Suriye ve Irak'a gönderilen kölelerin satış merkezi olmasının yanı sıra sanayi ürünlerinin, halı ve yünlü dokumalarının da önemli satış merkeziydi ⁵⁹³.

Selçuklular döneminde bir diğer önemli şehir de Kayseri idi. Kayseri önemli yolların geçiş noktasında bulunduğu gibi, coğrafya olarak da verimli arazilere sahipti. Selçuklular Anadolu'nun milletlerarası ticaretteki yerini alması için özellikle iki ana yola önem verdikleri görülüyor. Bunlar Doğu-Batı yolu ile Kuzey-Güney yoluydu. Doğu-Batı yolu Antalya'dan başlayarak Burdur, Isparta, Konya, Aksaray, Kayseri gibi önemli konaklardan geçtikten sonra Sivas'ta Kuzey-Güney yolu ile birleşip, oradan Erzurum'a ve Tebriz'e ulaşıyordu ⁵⁹⁴. Her iki yol istikametine bakıldığında Kayseri hangi yoldan gelinirse gelinsin ulaşımı kolay, ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunuyordu ⁵⁹⁵.

İşte bu şartlar Kayseri'yi Selçuklular döneminde uluslararası bir mübadele merkezi haline getirmiştir. Bu mübadelenin yapıldığı yer ise, her yılın bahar ayında kurulan Yabanlu Pazarı idi ⁵⁹⁶. Kurulan bu pazarla dünyanın her yerinden tüccarlar gelip burada buluşup, ticari mübadelelerde bulunmaktaydılar.

Kayseri'deki Yabanlu Pazarı ve ticari faaliyet, şehirdeki hayatı canlandırdığı gibi, şehrin mamur bir hale gelmesine, burada çeşitli mimari eserlerin yapılmasına sebebiyet

⁵⁹¹. G.I. Brationu, *a.g.e.*, s. 168; O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 120.

⁵⁹². Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁹³. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 120; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 115; G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁹⁴. Sezgin Güçlüay, "Selçuklular Dönemi Kayseri'nin Ticari İmkanları", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 1997, s. 104.; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 106.

⁵⁹⁵. S. Güçlüay, *a.g.m.*, s. 105.

⁵⁹⁶. Yabanlu Pazarı hakkında geniş bilgi ileride "Fuarlar" kısmında verilecek.

vermiştir. Bu mimari eserlerden birisi de ticari canlılığa paralel olarak oluşturulan kervansaraylardır⁵⁹⁷.

Kayseri'nin milletlerarası ticari önemi Selçuklular'dan sonra ne yazık ki devam etmemiştir. Bunda en büyük etken ise milletlerarası ticaret yollarının Selçuklu Türkiye'si yollarına artık mutabık olmamasıdır. Mesela Osmanlı Devleti'ni Suriye ve Irak'a bağlayan yol Konya-Adana istikametini takip etmiş, Antalya'dan Sivas'a veya Elbistan'dan Kayseri ve Sivas'a giden yol ancak bu üç vilayeti birbirine bağlayan tali bir yol mahiyetini almıştır⁵⁹⁸.

İç Anadolu'nun önemli ticaret şehirlerinden bir diğeri ise Konya idi. Zira Marco Polo Anadolu'nun en önemli şehirlerini Konya, Kayseri ve Sivas olarak göstermekteydi⁵⁹⁹. Konya da büyük kervan yollarının üzerinde bulunduğu gibi, Selçuklular'ın başkenti olması dolayısıyla da daha büyük bir ayrıcalığa sahip oluyordu. Konya'da çeşitli milletlerden tüccarların bulunduğu bir şehir idi. Mesela XIII. yy'ın ortasında, Konya'da oturan Venedikli tüccar Molendino ile Cenevizli Nicola, Selçuklu Devleti'nden bütün Türkiye'nin şap madenlerinin işletilmesi imtiyazını elde etmişlerdir⁶⁰⁰.

Konya, mamur ve önemli bir ticaret merkezi olma konumunu, beylikler döneminde dahi sürdürdüğünü XV. yy seyyahlarından Betrandon de La Braquère'den öğrenmekteyiz. Braquère "buranın iyi bir ticaret merkezi ve etrafının mükemmel kuleli surlar ve hendekle çevrildiğini..." belirtmektedir⁶⁰¹. Görüldüğü gibi Selçuklular'ın başlıca pazar şehirleri Konya, Kayseri ve Sivas idi⁶⁰².

Bu üç şehrin dışında yine önemli ticaret yolları üzerinde bulunan mamur ve ticari önem arzeden şehirler arasında Amasya, Ankara, Erzurum, Erzincan, Malatya, Harput,

⁵⁹⁷. Kervansaraylar hakkında geniş bilgi ileride "Kervansaraylar" kısmında verilecek.

⁵⁹⁸. O. Turan, *a.g.e.*, s. 112; S. Güçlüay, *ag.m.*, s. 108.

⁵⁹⁹. Marco Polo, *Geziler Kitabı* (Çev: Ömer Güngören), İstanbul, 1985, s. 20.

⁶⁰⁰. O. Turan, "Ortaçağlar'da Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII, S. 110, s. 218.

⁶⁰¹. Semavi Eyice, "Betrandon de La Braquiere ve Seyahatnâmesi (1432-1433)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, Cüz: 1-2, İstanbul, 1975, s. 96-97.

⁶⁰². G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 166.

Diyarbakır, Meyyafarikin (Silvan), Ahlat, Mardin sayılabilir ⁶⁰³. Bu şehirlerin birçoğunun nüfusu 100 bini aşmış şehirler idi ⁶⁰⁴. Marco Polo, bu şehirlerden Erzincan'ın bulunduğu alanın geniş bir bölge olduğu, burada özellikle bombazin denilen güzel yünlü bezlerin üretiminin yapıldığını, ayrıca yeryüzünde bulunabilecek en iyi sıcak kaynaklar ve soğutucu kaplıcaların bulunduğunu belirtmektedir ⁶⁰⁵. Erzincan'dan sonra önemli kent olarak Erzurum ile Erciş'i göstermektedir ⁶⁰⁶. Erzincan XIII ve XIV yy'larda Akdeniz ile Karadeniz ve Kafkaslar-İran arasında ticaret yapan Türk, Ermeni, Arap ve Avrupalı tüccarların buluştukları, hatta yerleşerek işyeri açtıkları bir şehir idi ⁶⁰⁷. Erzincan'ın öneminden İbn-i Batuta ve Pegolotti de bahsederek, buranın canlı bir pazar yeri ve Asya'dan gelen tüccarlarla oraya giden Avrupalılar'ın buluştukları ve yol için son hazırlıklarını gürdükleri bir merkez olarak tanıtmaktadırlar. Ayrıca burada bakır madeni işletildiği de belirtilmektedir ⁶⁰⁸. Erzincan, Moğol istilas ve depremler ⁶⁰⁹ sonucu yıpranmış ise d İlhanlılar döneminde yeniden canlılığını kazanmıştır ⁶¹⁰.

Anadolu-İran karayolunun Karadeniz'e uzanan kolla kesiştiği noktada bulunan Erzurum, önceleri Saltuklular'ın, daha sonra Selçuklular'ın hakimiyetine geçmiş olan güzel ve canlı bir şehir idi. Nitekim Kazvinli Emir Şemseddin Ömer, burayı cennete benzettiği gibi ⁶¹¹, Marco Polo da büyük bir şehir olarak nitelemiştir. Türk fethinden itibaren Moğol istilasına kadar (1080-1242) yani 162 yıl her türlü istiladan uzak kalmış, bu sebepten dolayı Tiflis'ten Tebriz'den, Trabzon'a ve Orta ve Güney Anadolu'ya giden ticaret yolları

⁶⁰³. O. Turan, "Türkiye-Kıbrıs", s. 218; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 400.

⁶⁰⁴. M.A. Köymen, *ag.m.*, s. 27.

⁶⁰⁵. M. Polo, *age.*, s. 20.

⁶⁰⁶. M. Polo, *age.*, s. 21.

⁶⁰⁷. Ş. Turan, *age.*, s. 115.

⁶⁰⁸. Ş. Turan, *age.*, s. 116.

⁶⁰⁹. Erzincan, 1046, 1138, 1165 ve 1255 yıllarındaki depremlerden büyük zararlar görmüştür (Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, s. 78).

⁶¹⁰. İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyıl Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530), *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S. 28-29 (1974-75), s. 80.

⁶¹¹. O. Turan, *age.*, s. 31.

üzerinde bulunması sayesinde önemli bir mübadele merkezi olan Erzurum XII. ve XIII. yy'larda çok zengin ve mâmur olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir ⁶¹². Fakat XIV. yy'da Erzurum'dan geçen Avrupalı seyyah Odoric ile İbn-i Batuta bu şehri harap olarak nitelendirmektedirler. Bunda en büyük etken savaşlar olmuştur ⁶¹³.

Danışmendler'den 1178'de Selçuklu topraklarına katılan Malatya şehri ise, Türk-Müslüman halk ile Müslüman olmayan tebaanın uyum içinde yaşadığı bir şehirdi ⁶¹⁴.

Selçuklu Devleti'nin önemli kara şehirlerinin yanı sıra, önemli limanlarının da olduğunu, Selçuklu Devleti'nin iktisadi kalkınma için bir takım stratejik noktaları ele geçirmenin zarureti bildiklerini ve buna yönelik fetih hareketlerine giriştiklerini biliyoruz. İşte bu hareketler sonucu 1207'de Antalya'yı yedi yıl sonra Sinop'u ve 1220'de de Alanya'yı fethetmişlerdir ⁶¹⁵. Bu fetihlerden sonra Selçuklu bu limanlar sayesinde daha geniş bir ticari yelpazeye sahip olmuştur. Alanya, fethedildikten sonra büyük gemi merkezi olduğu gibi aynı zamanda kışlık başkenti vazifesini görüyordu. Alanya, özellikle XIV. yy'a kadar ticari bir liman olma vazifesini de sürdürmüştür. Nitekim İbn-i Batuta kerestenin bu limandan Mısır'a gönderildiğini belirtmektedir ⁶¹⁶. Ancak XIV. yy'da özellikle düzenli ve güvenli bir karayolu ağı ile iç bölgelere bağlanamadığından geniş bir hinterlanddan yoksun bulunuyordu. Bu da şehrin öneminin azalmasına ve ticari

⁶¹². Mükrimin, H. Yinanç, "Erzurum", İA, C. IV, İstanbul, 1993, s. 349.

⁶¹³. Ş. Turan, a.g.e., s. 116; Odoric'in gezisi için bkz., Henri Cordier, *Les Voyages en Asie au XIV. Siecle du Odoric de Pardenone*, Paris, 1891.

⁶¹⁴. C. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 202. Farklı dinsel ve etnik topluluklar arasındaki mevcut bu uyum sayesinde, şehirde çok sayıda Ermeni ve Süryani yaşamaktaydı. Malatya aynı zamanda patriklik merkezi olup, II. Kılıç Arslan'dan başlayarak Selçuklu Sultanları buradaki patriklerle çok iyi ilişki içerisindeydiler. Aralarındaki uyum sayesinde ortak bir yönetim kurmuşlardır. Mesela, Moğol istilası döneminde bir ara şehirde bir yönetim boşluğu doğunca, Müslüman ve Hristiyan halk ortak bir idare kurup, başlarına patriği geçirmişler ve yönetime bağlı kalacaklarına dair yemin etmişlerdir (Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 116); E. Haningmann, "Malatya", İA, C. VII, İstanbul, 1993, s. 233, 237.

⁶¹⁵. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., "Ticari Amaçla Yapılan Fetih Hareketleri", s. 58-61.

⁶¹⁶. Ş. Turan, a.g.e., s. 111.

faaliyetlerin mahalli kalmasına sebep olmuştur ⁶¹⁷. Alanya ticari önemini yitirmiş ise de önemli bir tersane olma özelliğini devam ettirmiştir. Zaten Selçuklu'nun yıkılmasından sonra, ticari faaliyetler Mısır-Suriye ticareti için daha elverişli olan Antalya'da yoğunlaşmıştır ⁶¹⁸. Böylece Antalya Selçuklular zamanında önemli şehir haline gelmiş ve bu dönemde gemi inşaatında da söz sahibi olmuştur ⁶¹⁹.

XI. yy'ın sonlarına doğru Anadolu'nun büyük kısmı Selçuklular tarafından fethedilmiş ise de Sinop, daha bir takım Karadeniz limanları gibi, Bizans İmparatorluğu hakimiyetinde kalmış idi. Ancak Kırım'a gitmek isteyen Selçuklu tacirleri, burada gemiye binmek suretiyle Sinop limanından faydalanıyorlardı. Ancak Selçuklular bu şehri XIII. yy başlarında Trabzon Komnenos İmparatorluğu'nun elinden almayı başarmış ⁶²⁰, böylece burası da Selçuklular'ın hakimiyetine girmiştir.

Böylece Karadeniz'de Sinop Selçuklular'ın önemli bir limanı haline gelmiştir. Bu şehir Karadeniz ticaretinde kullanıldığı gibi, aynı zamanda seferler için donanmaya üs olarak da kullanılıyordu. Yine Selçuklular Karadeniz kıyısında bulunan Samsun limanına sahip idiyse de, XIV. yy'da Cenevizliler'in buranın bir kısmını tamamen ele geçirmeleriyle, şehir iki kısma bölünmüştü. Her ne kadar liman kesimi Selçuklular'ın kontrolü altında idiyse de, buradaki ticari faaliyetler Türkler'den çok Cenevizliler'in elinde bulunuyordu ⁶²¹.

Selçuklular döneminde önemli limanlardan birisi de Akdeniz sahilinde bulunan Anadolu üzerinden Tebriz'e ve Karadeniz'e uzanan karayollarının başlangıcında bulunan Ayas'tır. Ancak burası Selçuklu hükümdarları tarafından fethedilmek için çok uğraşılmışsa da Ermeniler'den alınamamıştır ⁶²². Ancak bu dönemde ticari ilişkilere sahne olup limana

⁶¹⁷. Besim Darkot, "Alaiye", *İA*, C. I, İstanbul, 1993, s. 187.

⁶¹⁸. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 111.

⁶¹⁹. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 338-339.

⁶²⁰. Besim Darkot, "Sinop", *İA*, C. X, İstanbul, 1993, s. 684-685.

⁶²¹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁶²². Şehabeddin Tekindağ, "Alaüddin Keykubat ve Halefleri Zamanında Selçuklu - Küçük Ermenistan Hudutları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. I, S. 1, 1950, s. 29-34.

çeşitli tülkelerin tüccarları, özellikle de Ceneviz ve Venedikliler gelir ve Asya'dan gelen baharatları alırlardı. Bununla beraber yünlü ve ipekli kumaşları da alıp Avrupa'dan getirdikleri ürünlerle değiştirirlerdi ⁶²³.

Anadolu'nun Eskiçağ'dan günümüze kadar önemini muhafaza eden İstanbul şehrini de belirtmemiz gerekir. Şehir her dönem tüccarların buluşma noktası, aynı zamanda Asya'dan Avrupa'ya mal naklinin gerçekleştiği bir liman idi. Zira, bahsettiğimiz dönemde burası tüccar milletlerin uğrak yeri olmasının yanısıra, sürekli ikamet ettikleri bir yerdi. Nitekim bu tüccar milletlere ait ayrı mahalleler oluşturulmuş ve burada adeta özerk yaşamışlardır. Mesela Venedik, Ceneviz mahalleleri buna örnek gösterilebilir. İstanbul'da bu tür tüccar mahalleleri daha sonraki dönemlerde mevcuttu ⁶²⁴. İstanbul siyasi başkentliğinin yanısıra, ticaret kenti olma özelliğini Ortaçağ'dan sonraki dönemlerde de muhafaza etmiştir.

Her ne kadar bu dönemde Ege sahillerinde de önemli ticari canlılık yaşanıyorduyse da Selçuklular bu limanlardan doğrudan doğruya faydalanamamışlardır ⁶²⁵. Ancak dolayı da olsa buradaki bu ticari faaliyetler Anadolu ve Ortadoğu ticaretiyle bağlantılı olup, bölgenin ticari canlılığına önemli katkılarda bulunmuştur.

1.2. Ortadoğu'nun Önemli Ticaret Şehirler ve Limanları

Ortadoğu'nun önemli şehirlerinden birisi hiç şüphesiz Şam şehri olup ⁶²⁶, şehrin kuruluşu M.Ö. 400 yıllarına kadar uzanmaktadır. Şam, tarih boyunca pekçok medeniyetlere beşiklik ederek ⁶²⁷, İlkçağ'dan itibaren önemini muhafaza etmiştir.

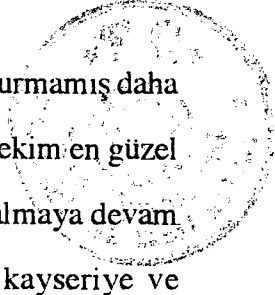
⁶²³. M. Polo, *a.g.e.*, s. 19.

⁶²⁴. İbn Batuta, İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1981, s. 107.

⁶²⁵. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 113.

⁶²⁶. R. Hartmann, "Şam", *İA*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 298.

⁶²⁷. Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (H. I-III / M. VII-IX Yüzyıl), *Türkiye Diyanet Vakfı Yayını*, Ankara, 1995, s. 43.

Müslümanlar tarafından 636'da fethedilmesiyle de bu canlılığı ve büyümesi durmamış daha fazla artmıştır. İslami dönemde şehrin mevcut işleyişi devam ettirilmiştir. Nitekim en güzel örneğini ticari faaliyetlerin eski yerlerden yani kolonlu caddeler üzerinde kalmaya devam etmesinde görüyoruz ⁶²⁸. Büyük caminin zamanla çevresinde kurulan kayseriye ve hanlarla giderek şehirdeki ticari faaliyetleri bu kısımlarda yoğunlaşmış ve odak noktasını teşkil etmiştir. Şam'da VI. yy'dan itibaren belli ürünlerin belirli çarşılarında ayrı ayrı satılarak belli bir branşlaşmaya gidildiği görülmektedir ⁶²⁹. Bu da ticari faaliyetlerin belli bir nizamda sürdürüldüğünü göstermektedir.

Şam, asıl değişimini XI. yy'dan sonra yaşamış ⁶³⁰ ve bundan sonra asıl İslam şehri karakterine bürünmüştür ⁶³¹. Şam'ı önemli kılan husus İran Mezopotamya ve Anadolu'dan gelen malların Mısır ve Arabistan'dan kuzeye doğru çıkan mal ile birleştiği nokta olmasından ileri gelmekteydi. Yine Şam, Mekke'ye yani Hacca giden kervanların en büyüğünün hareket noktası idi. Burada yalnız Suriyeli hacılar değil, kuzeydeki ülkelerden çok sayıda Müslümanlar kervanlara katılırdı ⁶³². Mekke'ye giden hacılar Arabistan'a özgü mallar ve Aden yoluyla ithal edilen Hindistan malı getirirlerdi. Böylece, Şam, Hindistan baharatını iki taraftan da yani hem Basra Körfezi ve Fırat, hem de Aden ve Mekke yoluyla almaktaydı. Aynı zamanda Asya'nın doğu kısmı malları da büyük oranda bu şehre doğru akmaktaydı ⁶³³. Şam, Mısır'la sıkı ilişki içinde bulunurken, her iki bölgenin Eyyubiler'in hükmü altına girmesiyle de, Şam iki ülkeden gelen malların toplandığı yer olmanın yanı sıra kendisinin de önemli mallar ürettiği bir şehirdir. Zira, her cins ipekliler ve özellikle sırmalı

⁶²⁸. Y. Can, *a.g.e.*, 45.

⁶²⁹. Y. Can, *a.g.e.*, 46.

⁶³⁰. IX-XI. yy'larında yaşanan karışıklıklar sonucunda şehir nüfusunu oluşturan farklı dini ve etnik gruplar kendi güvenliklerini temin için mahallelelerini duvarlarla çevirmişlerdir. Bu mahallelerden her biri cami, hamam ve çarşısıyla kendi kendine yeterli müstakil bir şehir gibidir (Y. Can, *a.g.e.*, 46).

⁶³¹. Y. Can, *a.g.e.*, 46.

⁶³². W. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

⁶³³. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

dibaların oldukça kalitelisi burada üretiliyordu. Öyle ki, yalnız İsfahan ve Nişabur'da bu kalite geçilebilmiş, Bizans ise ancak Şam kalitesinde üretim yapabiliyordu ⁶³⁴.

Şam'ın pekçok medeniyete beşiklik etmesinin altında yatan en önemli etken dini ve ekonomik faktörler idi. Bunlara XII. yy'dan itibaren üçüncü bir faktör daha katıldı ki bu da entellektüel faktördü ⁶³⁵. Şam'ın önemli ekonomik ve ticari bir canlılığa sahip olduğu Sûklar'den anlaşılacağı gibi, yine Sûklar'da kurulan loncaların sayısı veya çeşitliliğinden de anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Cübeyr Şam'ın çok sayıda çarşıya sahip olduğunu belirtmiş olması da bu görüşü daha da kuvvetlendirmektedir ⁶³⁶. Zira meyve ve sebze pazarı; mücevher, ipek, halı, kürk gibi değerli malların satıldığı çarşıları (Kaysâriyye), piring ve yağ depoları (funduklar ve hanlar) gibi merkezlerden de bu canlılığı anlamamız mümkün olmaktadır ⁶³⁷. Şam ticaretinin yanısıra sanayii ile de oldukça meşhur idi.

Arabistan ve Mısır'ın ticareti daha çok Şam'da temerküz etmekteydi. Cidde ve Aden limanlarından ihraç edilen ticari ürünler Süveyş yoluyla Şam'a getirilmekteydi ⁶³⁸.

Şam'ın sanayi ve ticaret alanındaki büyüklüğünü ve önemini bahsettiğimiz dönemden sonra da sürdürdüğünü nitekim 14. yy. da Bertrand de la Braquiere seyahatnâmesinde "... Şam'ın büyük ve muhteşem bir şehir olup hemen her evin akarsuyunun olduğunu, şehrin nüfusunun ise yüzbin kadar olduğunu söylemektedir" ⁶³⁹.

Dönemin önemli büyük pazarlarından ve şehirlerinden birisi de Halep şehriydi. Şam ile Halep çok işlek bir kervan yolu ile birbirine bağlanıyordu.

Halep, dünyanın en eski şehirlerinden biri olup, İslamiyetten önce sahip olduğu ehemmiyetini, İslamiyet'in buradaki hakimiyetinden sonra da devam ettirmiştir ⁶⁴⁰. Nitekim Eyyubiler döneminde Halep'in şehirlerin anası olarak gösterilmesi dikkati

⁶³⁴. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

⁶³⁵. Nikita Elisselée, *İslam Şehri (Fiziki Plan)* (Çev: Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 130.

⁶³⁶. İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut, 1980, s. 261

⁶³⁷. N. Elisselée, *a.g.e.*, s. 130.

⁶³⁸. M. Kenan, *Tarih-i Ticaret*, s. 74.

⁶³⁹. S. Eyice, *a.g.m.*, s. 92.

⁶⁴⁰. J. Sauvaget, "Halep", *İA*, C. 5/I, İstanbul, 1993, s. 117.

çekerken Memluklar zamanında da Şam'dan sonra ikinci büyük şehir olarak anılmaktadır⁶⁴¹.

Halep, yerleşme yerinin kaynaklarından çok, Akdeniz ile İran Körfezi arasında Hind malları ile kumaşlar ve batıdan gelen diğer mallar arasındaki bir antrepo ihtiyacından doğmuştur. Bağdat'dan gelen kervanlar burada Lübnan engebellerine karşı durmakta ve yüklerini katır, at veya kervanlarına devretmekteydiler. Bu kervanlar aynı zamanda Batılı hacıları yakındaki Kudüs-Yafa güzergahı üzerinde taşımaktaydı ⁶⁴².

Haleb'in mamur sanayi ve ticaret şehri dönemin seyyahlarından İbn Cübeyr ve Nasır-ı Hüsrev de vurgulamaktadır. İbn Cübeyr, çarşıların güzelliklerinden, hanların çevresinin sanat eserleriyle dolu olduğundan bahsederken, Nasır-ı Hüsrev de Haleb'in güzel bir şehir olduğunu, buranın Şam'la Rum ülkeleri, Diyarbakır, Mısır ve Irak arasında baş alınan bir şehir olduğunu söylemektedir ⁶⁴³. Ayrıca bütün bu şehirlerden tüccarların, esnafların kalkıp Haleb'e gittiklerini de söylemektedir ⁶⁴⁴. Bütün bunlar şehrin canlı bir ticari hayat yaşadığını gösterirken, Haleb'in XIII. yy'daki hazine gelirinin 8.000.000 dirhem olması da şehrin ekonomik durumunun iyi olduğuna başka bir delildir. Halep'de özellikle XIII. yy'da yoğun bir Venedik ticari faaliyeti görülmektedir. Venediklilerle 1207, 1220, 1229 ve 1254 yıllarında yapılan ticaret antlaşmalarıyla, burada Venedikliler'in ticaret merkezleri açmalarına müsaade edilmiş ve böylece Halep bu alış-verişlerle daha da zenginleşmiştir ⁶⁴⁵.

Bu dönemde önemli ticari aktivitelere sahne olan şehirlerden Suriye'de Asi Nehri kıyısında bulunan Hama ⁶⁴⁶ ile yine Asi Nehri'nin vücuda getirdiği geniş vadide, nehirde

⁶⁴¹. Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *D.G.B.İ.T.*, C. VI, İstanbul, 1990, s. 318; Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 95, 121.

⁶⁴². Fernand Broudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, İstanbul, 1989, s. 210.

⁶⁴³. İbn Cüveyr, *a.g.e.*, s. 226-227; Nasır-ı Hüsrev, *Sefemâme* (Çev: Abdülvehhab Tarzi), İstanbul, 1994, s. 15.

⁶⁴⁴. Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 16.

⁶⁴⁵. J. Souvaget, "Halep", s. 120; W. Heyd, *a.g.e.*, s. 421.

⁶⁴⁶. M. Sobernheim, "Hamâ", *İ.A.*, C. V/I, İstanbul, 1993, s. 170.

yaklaşık bir km uzakta bulunan Humus ⁶⁴⁷, yine Eskiçağ'dan itibaren önemli bir şehir olan, El-Cezire'de Diyâr Muzâr'ın merkezi Fırat'ın sol sahilinde Bâlih Nehri'nin bununla birleştiği yerden biraz önce bulunan Rakka ⁶⁴⁸ dönemin önemli ticari şehirleri arasında yer almaktaydı ⁶⁴⁹. Hama şehrini İbn-i Cübeyr, üç tarafının surla çevrili olduğunu, nehir kıyısında olduğundan suya ihtiyacın olmadığını, nehir üzerinde taş bir köprünün olduğunu, çarşıların sanat ve ticaret merkezleri olduğunu belirtmektedir ⁶⁵⁰. Humus şehrinin güzelliğinden ve gelişmiş bir şehir olduğundan öyleki şehirler üstü bir şehir olduğundan kaynaklar belirtirken ⁶⁵¹ el-Ömeri de Humus'ta çeşitli kumaşlar üretildiğinden bahsetmektedir ⁶⁵².

Dönemin önemli ticaret şehirlerinden bir diğeri ise İskenderiye şehridir. İskenderiye Mısır'ın başlıca deniz limanı olup, Akdeniz'in en mühim ticaret merkezlerinden biridir ⁶⁵³.

İskenderiye, sanayi alanında dokumacılıkla ünlü olup, özellikle Memlûklar döneminde endüstrinin merkezi durumundaydı ⁶⁵⁴. Burada dokunan kumaşlar çşsiz kabul edilip, bunlar dünyanın dört bir yanına ihraç edilmekteydi ⁶⁵⁵. Bu mallar özellikle Nil yoluyla Akdeniz'e sevk edilmekteydi ⁶⁵⁶. İskenderiye'nin bir ticaret merkezi haline

⁶⁴⁷. M. Sobernheim, "Humus", *İA*, C. V I, İstanbul, 1993, s. 588.

⁶⁴⁸. E. Honigmann, "Rakka", *İA*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 607-609.

⁶⁴⁹. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 184.

⁶⁵⁰. İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 226-227.

⁶⁵¹. Gaysüddin Halil b. Şahmî Zahîrî, *Kitab'ü-Züddetü'l-Keşfü Memalik ve Beyanü't-Turuk Ve'l Mesalik* (Yay: Pol Ravis), Paris, 1894, s. 47.

⁶⁵². el-Ömerî, *Mesaliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsar*, Beyrut, 1986, s. 195.

⁶⁵³. Rhuvan Guest, "İskenderiye", *İA*, C. 5/2, İstanbul, 1993, s. 1084.

⁶⁵⁴. el-Ömerî, *Mesaliku'l-Ebsâr Fi Memâliki'l-Emsar*, Beyrut, Cumhuriyet Matbaası, 1986, s. 150.

⁶⁵⁵. İskenderiye'de imal edilen ve bir çeşit keten tül o kadar ince ki, kendi ağırlığında gümüş ile tartılıp satılmakta ve nakışta kullanılan bir başka cinsi de ağırlığının bir kaç misli gümüş ile mübadele olunmakta idi. VIII.-IX. yy'da papaların İtalyan kiliselerine verdikleri büyük sayıda kumaşlar İskenderiye işçileri tarafından dokunmaktaydı (R. Guest, *a.g.m.*, s. 1087).

⁶⁵⁶. Gaysüddin Halil b. Şahîni Zahîrî, *Kitab'ü-Züddetü'l-Keşfü'l-Memalik ve Beyanü't Turuk Ve'l-Mesalik* (Yayınlayan: Pols Ravis), Paris, 1894, Cumhuriyet Matbaası, s. 40; R. Guest, *a.g.m.*, s. 1087.

gelmesinde dokuduğu kumaşların ve Mısır ürünlerinin etkisinden ⁶⁵⁷ ziyade daha çok Hindistan'ın ürünlerinin ⁶⁵⁸ buradan Avrupa'ya sevki büyük rol oynamaktadır. Hindistan'ın değerli ürünleri Kızıldeniz'in batı sahiline boşaltılıp, kervanlar ile Nil'e kadar getirildikten sonra, nehir ve kanal yolu ile İskenderiye'ye sevk olunurdu. Avrupalı tacirler de bu ürünleri alabilmek için buraya adeta akın ederlerdi ⁶⁵⁹. İskenderiye'nin yoğun bir tüccar kitlesini kendine çektiğini ve farklı milletlerden tüccarların burada toplandığını söyleyebiliriz ⁶⁶⁰.

İskenderiye'de XII. yy'da yirmisekiz (28) şehrin veya devletin tüccarının burada bulunduğu söylenmektedir. Bu şehirler arasında Venedik ile beraber, Amalfi ve Cenova'nın yanı sıra Ragoza, Piza, Provens ve Ketolanyalılar gelmekte idi. Ayrıca Endülüs, Berberistan, Elcezire, Suriye Müslümanları ve Hindistan'a komşu memleketlere mensup Müslüman tüccarlar da var idi ⁶⁶¹.

Ortaçağ ticaretindeki yerleri oldukça önemli şehirlerden Akka, Sur, Sayda ve Beyrut'tan da bahsetmemiz gerekmektedir. Bunlardan Akka, Filistin'in batı kıyısında bulunan önemli bir liman ticaret şehridir ⁶⁶². Akka, Haçlı Seferleri ile Hristiyanlar'ın eline geçmiş, daha sonra 1187'de Müslümanlar'ın 1191'de de tekrar Hristiyanlar'ın eline

⁶⁵⁷. Mısır'ın yabancılar tarafından aranan malların başında dokumanın yanı sıra şap, soda ve zümrüt gelmekteydi (C.H. Becker, "Mısır", İA, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 237).

⁶⁵⁸. Hindistan'ın en önemli ürünleri, baharat, karabiber, karanfil, Hindistan cevizi, tarçın, zencefil inci, kıymetli taşlar gibi ürünler idi.

⁶⁵⁹. R. Guest, *agm.*, s. 1087.

⁶⁶⁰. Eflaki'nin menkıbesindeki şu bilgi de bunu doğrulamaktadır. "... Gençliğimde İskenderiye tarafına seyahat etmişim. Yol arkadaşlarımdan hepsi de itibarlı tacirlerdi. Birden bire gemimiz bir girdaba düştü ve büyük bir fırtına oldu. Tacirlerin hepsi feryat ettiler, her biri kendi şeyhlerini ve pirlerini yardımlarına çağırdılar, ağlayıp medet dilediler...", "... Birkaç gün selâmetle Konya'ya ulaşınca hazırlanıp bütün tâcirlerle birlikte tam bir istek ve birçok hediyelerle beraber Mevlana Hazretleri'ni ziyarete gittik. Tacirler, İskenderiye ve Utabî kumaşından yapılmış birkaç elbise ile Mısır elbisesini ve yünlü elbiseleri Mevlâna'nın önüne bırakıp baş koydular..." (Ahmet Eflaki, *Menakıbül-Arifin* (Ariflerin Menkıbeleri), (Çev: Tahsin Yazıcı), C. I, İstanbul, 1986, s. 513.

⁶⁶¹. R. Guest, *agm.*, s. 1087-1088.

⁶⁶². F. Buhl, "Akka", İA, C. I, İstanbul, 1993, s. 250; S. Runciman, *Haçlı Seferleri II*, s. 6.

geçmiştir. 1229'dan 1291'e yani Müslümanlar'ın eline geçinceye kadar Filistin'deki Hristiyan kuvvetinin merkezi durumunda olmuştur ⁶⁶³. Siyasi merkez olmanın yanı sıra tüccarların da akımına uğramıştır. Şimdiye kadar Suriye'ye ancak Pizalılar, Cenevizliler ve Venedikliler'in arkasından sokulabilen Ankonlular, şimdi Akka yoluyla daha rahat giriyorlardı. Hatta burada bağımsız bir koloni dahi kurmuşlardır ⁶⁶⁴. Yine Toskanalı, Floransalı tüccarlar da Akka'ya gelerek ticaret haneleri kurmuşlardır. Böylece burada İtalyan tüccarlarının sayısı ve faaliyetleri gittikçe artmış ve burada koloniler kurmuşlardır. Akka'da İtalyanlar'ın yanı sıra Fransız ve İngiliz tacirleri de yer alıyor ve adeta burada bir rekabet içerisinde bulunuyorlardı. Bu da Akka ticaretini daha genişletip canlandırmıştır ⁶⁶⁵. Zira buradan Venedikliler Şam'a, Dımyat'a, Anadolu'ya, Ani ve İstanbul'a kadar uzanıyorlardı ⁶⁶⁶. Akka'dan İbn Cübeyr'de bahsetmekte, Akka'nın, gemilerin sığınağı olduğundan İstanbul benzeri bir şehir olduğundan Müslüman ve Hristiyan bütün tüccarların burada bulunduğu bahsetmektedir ⁶⁶⁷. Akka, henüz Hristiyanlar'ın elinden çıkmadan yine burayı ziyaret eden Pegolotti, buranın pazarında Uzakdoğu'nun birçok mallarının bulunduğu bahsetmektedir. Akka, Hristiyanlar için önemli ve güvenli bir ticaret limanı olup, buradan Avrupa'ya mal naklettikleri gibi hacı ve mal taşıyan büyük tonajlı gemilere sığınaklık da etmekteydi ⁶⁶⁸. Gerek İbn Cübeyr'in ve gerekse Pegolatti'nin ifadelerinden, Akka'nın dönemin önemli ticaret şehri olduğu anlaşılmaktadır.

Önemli bir ticaret merkezi olan ve bu özelliğini Fenikeliler'e kadar taşıyabileceğimiz bir diğer şehir ise Sur şehridir ⁶⁶⁹. Sur'un çok eskiye dayanan ticari canlılığı, XI. yy'da da devam etmiş, nitekim Nasır-ı Hüsrev buranın çarşı ve pazarının çokluğu da nimetlerinin bolluğundan bahsettiği gibi, Şam kıyılarının malı ve zenginliğiyle

⁶⁶³. F. Buhl, *agm*, s. 250.

⁶⁶⁴. W. Heyd, *age*, s. 351-351.

⁶⁶⁵. W. Heyd, *age*, s. 353.

⁶⁶⁶. W. Heyd, *age*, s. 353.

⁶⁶⁷. İbn Cübeyr, *age*, s. 276

⁶⁶⁸. W. Heyd, *age*, s. 190.

⁶⁶⁹. E. Honigmann, "Sur", *İA*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 42.

tanınmış bir şehri olarak zikretmektedir ⁶⁷⁰. İbn Cübeyr de şehirden bahsederek, Akka'dan sonra Sur şehrine geçtiğini, buranın güzel ve büyük caddelerinin, güzel evlerinin yanı sıra limanının bulunduğunu vurgulamaktadır ⁶⁷¹.

Sur, Haçlılar döneminde de tüccar milletlerin uğrak ve ikamet yerleri olmuştu. Zira burası tahkim edilmiş olan limanları sayesinde tüccar gemileri için güvenli bir sığınak idi ⁶⁷².

Beyrut'a gelince, burası da eski bir Fenike şehri olup, Romalılar devrinde Sur ile beraber ipek ticaretinin merkezi durumundaydı ⁶⁷³. Beyrut, İslamiyet'in hakimiyeti döneminde önemli bir liman şehri idi. Hıristiyanlar'ın buradaki hakimiyeti döneminde ise Akka ve Sur kadar bir öneme sahip olmasa da tüccar ulusların ikematgahı haline gelmişti. Ancak Şam'a yakın oluşu ⁶⁷⁴ ve limanların elverişliliği, burada da canlı bir hayatın gelişmesine vesile olmuştur. Beyrut'da Cenevizliler, Venedikliler ve Marsilyalılar önemli imtiyazlar elde etmişlerdi ⁶⁷⁵.

Yine Fenikeliler'in meşhur ticaret şehri olan Sayda ⁶⁷⁶ da bu dönemde önemli liman şehirleri arasında yer almaktaydı. Nitekim birçok kaynağın yanı sıra Nasr-ı Hüsrev de buranın canlılığından bahsetmektedir ⁶⁷⁷.

Bu dönemin önemli liman şehri Trablus ise, bütün memleketlerden gemilerin yanı sıra Latin, Bizanslı, Ermeni, Yahudi, Maruni, Nasturi gibi çok çeşitli halk kitlesinin bulunduğu bir şehridir. Buradaki halk ticaretle meşgul olmaktaydılar ⁶⁷⁸. Trablus'un az

⁶⁷⁰. Nasr-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 22; Garstüddin Halil b. Şahini Zahirî, *a.g.e.*, s. 47

⁶⁷¹. İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 277.

⁶⁷². W. Heyd, *a.g.e.*, s. 190, 354.

⁶⁷³. J. Hell, "Beyrut", *İA*, C. II, İstanbul, 1993, s. 587.

⁶⁷⁴. Garstüddin Halil b. Şahini Zahirî, *a.g.e.*, s. 58.

⁶⁷⁵. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 190, 354.

⁶⁷⁶. P. Schwaiz, "Sayda", *İA*, C. X, İstanbul, 1993, s. 260.

⁶⁷⁷. Nasr-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 22; Garstüddin Halil b. Şahini Zahirî, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁷⁸. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

ilerisinde bulunan Cebel ise küçük bir limana sahip küçük gemilerin yanaştığı bir şehir idi⁶⁷⁹.

Kudüs'e baktığımız zaman ise, buranın ticari önem bakımından Akka ve Sur şehirleriyle karşılaştırılamayacağı görülmektedir. Ancak Bizanslılar'ın, İran'ın ablukasından dolayı Hindistan ve Çin'e giden karayolu yerine Akâbe (Eye) ticaret yolunu açmasıyla Kudüs'ün de önemi artmıştı⁶⁸⁰. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Kudüs'ün Müslümanlar tarafından kabul edilen kutsallığı ve Haç farizeleri ile şehrin ticari önemi bir kat daha artmıştı⁶⁸¹. Ancak şunu belirtelim ki, gerek bu dönemde gerekse Haçlılar döneminde Kudüs ana ticaret yollarının uzağında bulunuyordu. Zira Doğu'dan Akdeniz'e gelen büyük ticaret yollarından hiç biri Kudüs'ten geçmiyor, bu yolları geçerek gelen Doğu malları Basra Körfezi'yle Fırat'dan veya Kızıldeniz'den yukarı çıkıp, ya Suriye'nin kuzeyine veya Mısır'ın kuzeyine ulaşıyordu⁶⁸². Ancak bütün bunlara rağmen Kudüs ticari açıdan önemli olan bazı üstünlüklere sahipti. Bunlardan biri, ticaretin antrepo su olan Şam şehri Kudüs'ün hemen ardında ve önemli ticaret limanlarından ancak birkaç günlük uzaklıkta bulunmasıydı⁶⁸³. Akka, Sur gibi liman şehirlerinde kurulan ticaret kolonilerinin de Kudüs ticaretine olan katkısı gözardı edilemez⁶⁸⁴. Yine Hayfa limanı diğerlerine göre küçük de olsa, Tabariyye'den gelen kervanların geçmesinde önem taşıyordu. Güney limanları Şeyzer, Yafa ve Askalan ticaret gemilerine yeterince sığınak sağlayacak kadar geniş limanlar değillerdi. Buna rağmen Yafa, krallık merkezine ve hacıların başlıca hedeflerine en yakın olduğundan, Batı gemileri buraya Kudüs'e Latinler hakim olduğu sürece sık sık gelir

⁶⁷⁹. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

⁶⁸⁰. M. Gül, *XI-XIII Yüzyıllarda Kudüs* (F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997, s. 240.

⁶⁸¹. M. Gül, *XI-XIII Yüzyıllarda Kudüs*, s. 242.

⁶⁸². W. Heyd, *a.g.e.*, s. 188; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 99.

⁶⁸³. Bu şehrin Beyrut ve Sayda'ya olan uzaklığı üç gün, Sur ve Akkâ'ya olan uzaklığı dört günlük idi (W. Heyd, *a.g.e.*, s. 189).

⁶⁸⁴. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 189.

giderlerdi. Bu geliş-gidişler ve alış-verişler Kudüs'ün Müslümanlar'ın eline geçmesiyle de devam etmiştir ⁶⁸⁵.

Ortaçağ'da önemli ticaret şehirlerin arasında Bağdat ve Basra'yı da sayabiliriz. Halifeliğin merkezi olan Bağdat, O dönemde doğunun en önemli bir antrepo merkezi halini almıştı. Burası fikir hayatının bir merkezi olduğu gibi, Ön Asya'nın da birinci derecede ticaret şehriydi ⁶⁸⁶. Nitekim buradan üç istikamete giden karayollarından birisi, İran, Afganistan ve Türkistan, ikinci bir yol kuzeyde Musul ve Doğu Anadolu illerine, üçüncü bir yol da batıya Şam ve Akdeniz kıyılarına uzanıyordu ⁶⁸⁷. Yine Marco Polo, Bağdat'ın halifenin başkenti olduğu gibi, burada geçen nehirden tüccarlar mallarını Hint Denizi'ne taşımak için yararlandıklarından bahsetmektedir ⁶⁸⁸. Bağdat altın sırmayla işlenmiş ipekliler, domasko kumaşlar ve üzerinde hayvan figürleri bulunan kadife kumaşlar ürettiklerini, Hindistan'dan gelip Avrupa'ya giden incilerin çoğunun burada elden geçirilip delindiğini söyleyen Marco Polo, Bağdat'ın dünyanın bu bölgedeki en gelişmiş ve en önde gelen şehri diye belirtmektedir ⁶⁸⁹.

Müslümanlar'ın bizzat kendilerinin kurdukları Basra kenti de önemli bir ticaret merkezi durumundaydı ⁶⁹⁰. Basra, Bağdat'ın iskelesi idi. Zira deniz üzerinden Basra'ya gelen mallar, buradan Bağdat'a taşınıyordu. Burası Bağdat'ın Hind Denizi'yle rabıta ve münasebetlerini sağlıyordu. Basra'ya gemilerle Hindistan'dan ırtiyat, baharat, fildişi, inci; Çin'den porselen eşya, pirinç, kağıt, çin ruganı nakledilirken oradan da cam, şeker, gülsuyu, pamuk götürülüyordu ⁶⁹¹. Bir diğer kent ise Irak topraklarında yer alan ve halkının ticaret ve el sanatlarıyla uğraşan Tebriz şehridir. Tebriz, ticarete elverişli bir

⁶⁸⁵. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 190.

⁶⁸⁶. M. Cavit Baysun, "Bağdat", *İA*, C. II, İstanbul, 1993, s. 197.

⁶⁸⁷. S. Trak, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁸⁸. M. Polo, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁸⁹. M. Polo, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁹⁰. Y. Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 49-59; R. Hartmann, "Basra", *İA* (Çev: Besim Darkot - M. Tayyib Gökbilgin), C. V, İstanbul, 1993, s. 320.

⁶⁹¹. M. Kenan, *a.g.e.*, s. 74; S. Trak, *a.g.e.*, s. 145.

konuma sahip idi. Buraya Hindistan, Bağdat, Musul, Germesir ⁶⁹² ve Avrupa'nın çeşitli yörelerinden gelen tacirler mal almak ve satmak için gelirlerdi ⁶⁹³.

Dönemin önemli şehirleri arasında Musul, Trablus ve Kahire gibi şehirleri de söyleyebiliriz. Musul İbn-i Batuta'nın da belirttiği gibi bolluk içinde yüzen eski bir şehir olup, camiler, hamamlar, hanlar ve çarşılarla dolu bir şehir idi ⁶⁹⁴. Musul'un ticaretteki en büyük şöhretini hiç şüphesiz ki, o dönemde oldukça meşhur olan ve özellikle Avrupa pazarlarında aranan Muslin adındaki kumaşıydı. Trablus'un ise etrafı meyve bahçeleriyle dolu olduğu gibi, ipek dokumacılıkta da söz sahibi bir şehir idi ⁶⁹⁵.

Kuzey Afrika'nın Nil Deltası'nın başlangıç yerinden kurulmuş olan Kahire şehri de önemli bir ticaret merkezi idi. Kahire, muhtelif doğrultularda uzanan ticaret yollarının bir merkezi durumundaydı. Buradan başlayan bir yol batıya uzanarak Tunus'ta Kayruvan ve Fas kıyılarında bulunan Tanca şehrine kadar devam ediyordu. Bu yol vasıtasıyla İspanya ile ticari münasebete giriliyordu. Diğer bir yol güney doğrultusunu takip ederek Sudan'a ve Habeşistan içerisine kadar uzanırken, başka bir kıyı yolu da Mozambik'e yani Afrika kıyılarına ulaşıyordu ⁶⁹⁶. Kahire ticaret alanındaki önemini daha ziyade köle ticaretinden kazanmıştır ⁶⁹⁷.

Sonuç olarak, ticari açıdan gelişme kaydeden şehirlerin, çevre pazarlara gönderecek kadar mamul mal veya hammadde ürettiği, bununla beraber şehrin başka yerlerle bağlantısını sağlayan deniz, nehir veya karayoluna sahip oldukları görülmektedir. İşte Endülüs'te Kordoba, Sevilla ve Grnata; Tunus'ta Kayrevan ve Tunus; Mısır'da Fustat ve daha sonra Kahire; Suriye'de Şam ve Halep; Batı Arabistan'da Mekke ve Medine;

⁶⁹². Umman Körfezi'nin kuzey kıyısı.

⁶⁹³. M. Polo, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁹⁴. İbn-i Batuta, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁹⁵. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 194; el-Belazurî, *Fütuhül-Buldan* Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 324.

⁶⁹⁶. S. Trak, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁹⁷. A. Schaube, *a.g.e.*, s. 22.

Irak'ta Bağdat, Musul ve Basra; bunların ötesinde İran, Semerkant bölgesi ve kuzey Hindistan kentleri bu şartları taşıyan şehirler olarak gösterilebilir⁶⁹⁸.

2. YOLLAR

Yollar ekonominin hatta bütün ilişkilerin hayat damarlarıdır. Bölgeler arası ve milletler arası iktisadi, sosyal, askeri ve siyasal ilişkiler tabii olarak yollar vasıtasıyla birbirine bağlanır. Başka bir deyişle, bütün medeniyetin, insanlığın birbiriyle münasebeti yollar vasıtasıyla olmaktadır. Bu bakımdan konumuz olan ticaretle de yolların önemi oldukça fazladır. Yollar geçtikleri coğrafyaya göre (bu dönemde) a) kara, b) deniz yolları olarak ikiye ayırmak mümkündür. Sanayi ve teknolojinin gelişmesiyle bunlara demir ve hava yolları da eklenmiştir. Şimdi biz incelediğimiz dönemin kara ve deniz yollarına bakalım.

2.1. Anadolu'nun Kara ve Deniz Ticaret Yolları

Dönemin önemli ticaret yollarını öncelikle Anadolu'daki önemli ticaret yollarından başlayarak inceleyelim. Herşeyden önce şunu söyleyelim ki, bu dönemdeki önemli ticaret yolları, Selçuklular döneminde birden bire meydana gelmemiş, bunlar Eskiçağ'dan beri uzayıp gelen yollardır.

Selçuklular döneminde Anadolu'daki mevcut yollar Bizans İmparatoru Justinianus zamanında asıl şeklini almıştır⁶⁹⁹. Selçuklular Anadolu'da hüküm sürmeye başlayınca,

⁶⁹⁸. A. Haurani, *a.g.e.*, s. 142.

⁶⁹⁹. W. Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s. 78. Bu şebekenin en önemli kısmı Kızılırmak (Halys)'ın doğusundan ayrılarak Kayseri ve Erzurum'a giden askeri yoldu (W. Ramsey, *a.g.e.*, s. 78).

kendilerden önce mevcut olan yol sisteminde herhangi bir değişiklik yapma ihtiyacı hissetmemişler⁷⁰⁰. Ancak başkent Konya istikametindeki yollarda bazı düzenlemeler yapılmış veya yeni şube yolları ilave edilmiş⁷⁰¹. Bununla birlikte Selçuklular döneminde, Anadolu'daki yollarda bir canlanma meydana gelmiştir. Zira Selçuklular'ın hakimiyetinden evvel İslamiyet'in yayılışı esnasında Anadolu, Hristiyan-İslam çatışma alanı haline gelmiş, böylece kuzey-güney ticaretine kapalı kalmıştır⁷⁰². Aynı şekilde deniz yolları da XI. yy'a kadar Anadolu'yu asıl ticari faaliyetlerinin dışında bırakmıştı⁷⁰³. Boğu-Batı ticareti bu dönemde en kısa ve güvenilir bölge olan İran-Irak-Suriye yolunu izliyordu⁷⁰⁴.

İşte Selçuklu hakimiyetine kadar Anadolu'nun maruz kaldığı bu durum, Selçuklu dönemiyle beraber değişmeye başlamıştır. Selçuklular ticari gelişmelerin, doğrudan doğruya ülkenin gelişmesine katkıda bulunacağını bildiklerinden, bu alandaki politikalarını bilinçli bir şekilde uygulamışlardır. Politikalarının başında ticareti teşvik gelirken, bu faaliyetin sürdürülebilmesi için de iyi bir yol şebekesine sahip olunması gerektiğinin de bilincindeydiler. Bunun için, Batı, Güney ya da Kuzey Anadolu'dan başlayarak İran üzerinden Orta Asya'ya giden aynı zamanda Akdeniz limanlarını olduğu kadar Arap Yarımadası'nı da Karadeniz'e bağlayan bir karayolu ağı meydana gelmişti⁷⁰⁵. Bu yol ağını meydana getirirken, Sinop, Antalya ve Kırım'ın fethi ile Karadeniz ve Akdeniz istikametindeki ticari faaliyetler daha yoğunlaşmış ve daha güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamışlardır.

⁷⁰⁰. W. Ramsey, *a.g.e.*, s. 78.

⁷⁰¹. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 104.

⁷⁰². Bu dönemde kuzeyin en değerli ürünlerinden olan kürkler ve köleler İslam ülkelerine ancak Harezm-İran üzerinden ulaşabiliyordu (Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 104).

⁷⁰³. Zira Mısır, Suriye ve Filistin gibi Doğu Akdeniz sahilindeki yerler Arapların eline geçince, Doğu'ya giden Avrupa ticaret gemilerinin Anadolu limanlarına uğramaya gerek kalmamıştır (Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 105).

⁷⁰⁴. Karayolu ile ya da Basra üzerinden Bağdat'a getirilen Asya ürünleri buradan Suriye limanına gönderiliyor, oradan da gemilerle Afrika'ya ve Endülüs limanlarına taşınıyordu (Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 105).

⁷⁰⁵. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 105.

Haçlı Seferleri de Anadolu'nun doğu-batı ticaretinde etkin bir hale gelmesinde rol oynamış ve Anadolu yeni bir köprü niteliği kazanmıştır ⁷⁰⁶. Zira dönemin en büyük ticaret yollarından biri olan İpek Yolu ⁷⁰⁷ Anadolu yol şebekesine bağlanarak Asya-Avrupa ticaretinin büyük bir kısmının Anadolu üzerinde gerçekleşmesini sağlamıştır ⁷⁰⁸.

Anadolu'nun başlıca kervan yollarını şöyle sıralayabiliriz. Doğu-Batı ticaretinde Anadolu üzerinden Tebriz'e uzanan kervan yolları, Akdeniz ve Antalya limanlarından Karadeniz'de ise Trabzon limanından başlıyordu ⁷⁰⁹. Antalya ve Alanya limanlarından gelen bir anayol Konya üzerinden, Aksaray, Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum yoluyla İran (Tebriz) ve Gürcistan'a ulaşırken; bu yolun Sivas'tan Güneydoğu'ya ayrılan bir kolu Maltaya, Diyarbakır, Mardin, Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşıyordu ⁷¹⁰. Anadolu'nun bir diğer yolu da İstanbul'dan başlayarak, İzmit, İzmit, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ulukışla, Adana, Halep, Şam üzerinden Mısır'a ulaşan yol idi ⁷¹¹. Halep'den ayrılan bir kol Kilis-Nuseybin-Musul, Bağdat ve Basra'ya ulaşıyordu ⁷¹². Yine Antalya ve Alanya'dan gelip Konya üzerinden Kuzey'e çıkan bir yol Ankara-Çankırı-Kastamonu-Sinop üzerinden denizden Kırım'a ulaşıyordu ⁷¹³.

Ermeni Krallığı'na ait Ayas'tan başlayıp Kayseri üzerinden Sivas'a ulaşan yol, burada ikiye ayrılıyordu. Birincisi, Erzincan-Erzurum üzerinden Tebriz'e; ikincisi ise, kuzey batıya yönelerek, Tokat, Amasya üzerinden Samsun'a ulaşıyordu. Sivas'tan ikiye ayrılıp Erzincan-Erzurum'dan Tebriz'e ulaşan yolda özellikle XIII. yy'dan itibaren daha sık

⁷⁰⁶. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 105.

⁷⁰⁷. İpek Yolu, Çin başkenti Ch'Ang-An ya da Kan Chou'dan başlayıp, Çin'i Türkistan'a birleştirir. Kaşgar, Semerkat, Buhara, Nişapur, Rey, Hemedan ve Bağdat'tan geçerek İstanbul, Akdeniz ve Batı ülkelerine ulaşan büyük bir yol ağıdır (Ali Mazaheri, *Müslümanların Yayılışı*, s. 342; G.I. Brattonu, *a.g.e.*, s. 111; C. Morazé, *a.g.e.*, s. 9).

⁷⁰⁸. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 105.

⁷⁰⁹. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 106.

⁷¹⁰. A. Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 114.

⁷¹¹. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

⁷¹². A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

⁷¹³. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Vaziyeti I*, İstanbul, 1974, s. 34-35.

kullanılan kervan yoluydu ⁷¹⁴. Sivas'tan kuzey-batıya yönelen öteki kolu Tokat-Turhal-Amasya-Ladik'ten geçerek Samsun'a varıyordu. Böylece Anadolu'nun Karadeniz sahillerini hem doğuya hem de güneye bağlamış oluyordu ⁷¹⁵. Yine XIII. yy başlarında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun başkenti Trabzon'dan başlayıp Gümüşhane-Bayburt-Aşkale'yi izleyerek Erzurum'da ara yolla birleşen yol da önemliydi ⁷¹⁶. Bu dönemde Kral Yolu'nun da önemini korumasıyla Anadolu'nun ne kadar önemli bir yol ağına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2. Ortadoğu'nun Kara ve Deniz Ticaret Yolları

Ortadoğu, Batı Avrupa, Doğu ve Güney Asya arasındaki ticaret yolları üç gruba ayrılabilir. Birincisi karayolu üzerinden geçen Kuzey Ticaret Yolu, diğeri genellikle deniz yolunu takip eden Güney Ticaret Yolu ⁷¹⁷, üçüncüsü ise, Orta Yol adını verdiğimiz bir diğerk yol ağıdır ⁷¹⁸.

Kuzey Ticaret Yolu, Orta Asya, Çin ve Hindistan'la ilgili olup, Karadeniz ve Anadolu üzerinden geçerdi ⁷¹⁹.

⁷¹⁴. Ayas'tan başlayan yol, Anabad'a kadar Ceyhan Nehri'ni takip ediyor, burada nehirden ayrılıp ve onun bir kolu olan, Anabad suyunu takip ediyordu. Geben sularını aştıktan sonra, hiçbir zorluk çekmeden Göksun'a varırlardı. Burdan sonra da Anti Toroslar'ın dağ kolunu aşarak, Sivas'a kadar giden Halys (Kızılırmak) boyunca devam ediyordu (G.I. Brationu, *a.g.e.*, s. 158).

⁷¹⁵. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 106.

⁷¹⁶. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 106.

⁷¹⁷. Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Ege Üniv. Edebiyat Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi III*, 1987, s. 142.

⁷¹⁸. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 62.

⁷¹⁹. Reinhard Hüber "Ortaçağ Ticaret Yolları" haritasında bu yolu şu şekilde vermektedir. Çin ve Doğu Türkistan'dan gelen ve Tarım havzasının kuzey ve güneyinden geçerek Kaşgar şehrinde birleşerek İpek Yolu; bir taraftan Pencap'ta bulunan Keşmur ve Lahar'a uğrayarak Hindistan'a, diğerk taraftan Kaşgar'dan başlayan başka bir yol batı doğrultusunda Belh'e uğrayarak İran'ın İsfahan şehrine ulaşmaktadır. Öte yandan Semerkant'dan başlayan ayrı bir yol da yine batı doğrultusunda devam

Güney yoluna baktığımızda özellikle Kızıldeniz yolunun büyük bir bölümünün deniz yolunu takip ettiği görülür ⁷²⁰. İsfahan'dan başlayan ve batı doğrultusunda giden bu yol, Bağdat ve Şam üzerinden kıyıda bulunan Akka'ya ulaşmaktadır. Şam'dan ayrılan bir kol ise, Kudüs ve Yafa'ya uğrayarak Süveyş'den Kahire'ye ve buradan batıya gitmektedir ⁷²¹. Aden'den başlayan diğer bir deniz yolu Kızıldeniz'e girer, sonra da Arabistan üzerinden Cidde-Şam yolu ile veya Mısır üzerinden Berenice (el-Kuseyir=?)-Kahire yolu ile Akdeniz'e ulaşırdı ⁷²².

Orta yol ise, İsfahan'dan başlayan yol, güneyde Şiraz şehrine ulaşmakta, buradan güney İran'da Hürmüz Boğazı'na uğrayarak Basra Körfezi'ne girerek, Bağdat'a gelir. Sonra ya Fırat boyunca Şam'a veya Dicle boyunca Musul üzerinden Akdeniz'e yani Antakya ve Tarsus'a ulaşıldığı gibi, Toroslar'ı aşarak da İstanbul'a varılmaktaydı ⁷²³.

Ortadoğu görüldüğü gibi gerek Orta Asya'ya, gerekse Uzak Doğu'ya bağlantı sağlayan yol ağına sahip olduğu gibi, Akdeniz yoluyla da Batı'yla bağlantısını kurarak canlı bir ticari trafik yaşanmaktaydı. Ortadoğu'nun karayolu ağının yanı sıra deniz yolu olarak da Akdeniz ve Kızıldeniz vasıtasıyla da ticaret daha kolay ve daha ucuza mal olmaktaydı. Eskiçağ'dan itibaren su yoluyla yapılan ticaret daha tercih edilmekteydi. Çünkü su en ucuz

ederek Buhara'ya gelmekte, Belh'ten gelen ve Horasan'dan geçen yolla birleşerek İpek Yolu halinde yine İsfahan'a vasil olmaktadır. İsfahan'dan kuzey batı doğrultusunda devam eden bir yol Tebriz, Erzurum, Trabzon ve Ankara üzerinden Bizans'a ulaşmaktadır ki, bu yola "Moğol Yolu" denilmektedir (S. Trak, *a.g.e.*, s. 170).

⁷²⁰. A.H. Lybyer, *a.g.e.*, s. 142.

⁷²¹. Diğer taraftan Kahire'den ayrılan bu yol, Nil'i takiben Assuan'a ve buradan Sudan ve Habeşistan'a gitmektedir. Süveyş'ten Akabe'ye gelen bir yol Medine ve Mekke şehirlerine geldikten sonra bir kol Arabistan'ı kat ederek Hürmüz Boğazı'na ulaşmaktadır ki, buna "Mısır ve Arabistan Yolu" denilmektedir. Diğer bir kol ise doğruca Yemen'e ve buradan Aden limanına ulaşmaktadır. Aden'den başlayan deniz yolu ise Hindistan'ın güney batı kıyılarında bulunan Calicut (Kalküta) limanına gelmektedir ki, bu deniz yoluna da "Mısır ve Yemen'in Hindistan Ticaret Yolu" denilmektedir (S. Trak, *a.g.e.*, s. 171).

⁷²². H.S. Selen, *Ticaret Tarihi*, s. 62; İbn Fadullah Ömri Şehabbeddin Ebi Abbas Ahmed b. Yahya (H. 700-749), *Devlet'ül-Memalikul-El-ula*, Beyrut, 1986, s. 43.

⁷²³. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 62; S. Trak, *a.g.e.*, s. 171.

ve en güvenli taşıt yoluydu ⁷²⁴. Hele XIII. yy'dan itibaren 5-6 yüz tonluk gemiler dahi yapılmaya başlanmasıyla bu gemilerle yükün yanı sıra yüzlerce insanın da bölgeler arası nakli sağlanmışır ⁷²⁵. Bu dönemde Yakınoğu'nun bütün malları Akdeniz yoluyla taşınmaktaydı. Orta ve Güney Asya'dan gelen ürünler Trabzon, Antakya, Beyrut ve Doğu'nun anahtarı sayılan İskenderiye'ye gelerek Akdeniz üzerinden batıya nakledilmektedir ⁷²⁶. Yine bu dönemde Kızıldeniz'de Doğu ile Batı arasındaki taşımacılıkta kullanılan en yoğun ve faydalı yolların en önemlilerindendir. Kızıldeniz yolu da, karayolu ile yapılan taşımacılıktaki güçlükleri ve büyük giderleri olabildiğı oranda aza indirgemekteydi ⁷²⁷.

2.3. Bölgenin Önemli Nehir Yolları

Ortaçağ'da bilhassa XII. yy'da ve Haçlı Seferleri'yle ticarete daha bir yoğunluk yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde taşımacılıkta karayollarının zorlukları ve taşıma araçlarının da yetersizliği yüzünden nehir yollarına talep daha fazlalaşmıştır ⁷²⁸. Ortadoğu'da taşımacılıkta kullanılan nehirler Fırat, Dicle ve Nil Nehirleri'ydi ⁷²⁹. Ancak bu nehirler tamamen değil, kısmen taşımacılıkta kullanılıyordu. Mesela Fırat Nehri Anadolu yaylasına inip, Birecik'ten itibaren taşımacılıkta kullanılabiliyordu. Dicle ise Musul'dan itibaren taşımacılığa elverişliydi. Nil ise, Habeşistan'dan itibaren ulaşımaya elverişliydi. Özellikle Dicle çok önemli bir kanal sistemi ile bağlantılı idi. Fırat'ın yüzeyi Dicle'ninkinin

⁷²⁴. S.B. Clough, *a.g.e.*, s. 164.

⁷²⁵. S.B. Clough, *a.g.e.*, s. 164; G. Legaret, *a.g.e.*, s. 52.

⁷²⁶. H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 55.

⁷²⁷. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 422.

⁷²⁸. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 90.

⁷²⁹. Avrupa'da Ren, Weser, Elbe, Oder ve Tuna Nehirleri taşımacılıkta kullanılan önemli nehirler iken, Uzakdoğu'da İndus, Orta Asya'da ise Amu Derya taşımacılığa elverişli nehirler idi (G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 90; A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 357).

üstünde olduğundan Suriye'yi Acem Körfezi'ne bağlayan kanallar kazmak mümkün idi⁷³⁰.

Fırat üzerinde taşınan mallar çok kez Ermenistan'dan gelen odun ve inşaat tahtası ile Suriye'den gelen zeytinyağından oluşuyordu. Bunlar karkur denilen on metre uzunluğundaki gemiler vasıtasıyla taşınmaktaydılar⁷³¹.

Dicle Nehri ise, Fırat'a göre taşımacılık için daha elverişli olup⁷³² Bağdat'ın beslenmesi için gerekli olan sebze ve meyvelerin Doğu Anadolu'dan getirilmesinde kullanılan önemli bir yol idi⁷³³. Bu dönemde Dicle Nehri'nde çok sayıda sandal ve gemiler insan ve yük taşımacılığı yapmaktaydı⁷³⁴.

Nil Nehri ise, Doğu mallarının batıya naklinde en büyük aracı olmuştur. Zira en önemli ürünlerden biri olan Hint'in baharatı Akdeniz'e Nil yoluyla geldiği gibi, Avrupa'da bulunmayan diğer kıymetli eşyalar da Nil veya deniz yoluyla İskenderiye'ye gelmekteydi⁷³⁵. Nil vasıtasıyla Hind'in baharatı daha ucuza gelmekteydi. Nitekim Mısır'da gümrük vergilerinin daha fazla olmasına rağmen, Suriye'de baharatın fiyatı, Mısır'daki baharattan daha fazlaydı. Mısır'da bu ve diğer ürünlerin daha ucuz olması hiç şüphesiz ki Nil'in daha ucuz taşımacılığa vesile olmasındandır⁷³⁶.

Görüldüğü gibi bu dönemde nehir taşımacılığı oldukça önemli olup, taşımacılığa en fazla hizmet veren nehirler ise Nil, Dicle ve Fırat olmuştur.

⁷³⁰ A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 357.

⁷³¹ R. Hartmann, "Dicle", *İA*, C. III, İstanbul, 1993, s. 584.

⁷³² Besim Darkot, "Fırat", *İA*, C. IV, İstanbul, 1993, s. 624.

⁷³³ A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 358.

⁷³⁴ A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 359.

⁷³⁵ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 428.

⁷³⁶ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 429.

3. TAŞIMACILIKTA KULLANILAN ARAÇLAR

Dönemin taşıma araçlarının coğrafyalar farklı olsa da hemen hemen aynı araçlar olduğu, yalnız bazen coğrafi özelliklere göre farklı taşıma araçlarının da kullanıldığı görülmektedir. İşte bu çerçevede Ortadoğu'da kullanılan araçlara bakacak olursak bu dönemde Ortadoğu'da taşımacılıkta deve, katır ve atın kullanıldığı görülmektedir ⁷³⁷. Çöller ve kuru ülkeler için develer, deniz çevresindeki yerler gibi dağlık veya rutubetli yerlerde de katırlar kullanılmaktaydı ⁷³⁸. Bu dönemde, yükler cinsine göre çeşitli şekillerde hayvanın iki tarafına eşit gelecek şekilde yüklenirdi. Mesela, bal, katran, petrol, tereyağı gibi sıvı maddeler keçi derisinden tulumlarda hayvan sırtında taşınırken; tahta, pamuk, yün, iyice bağlanmış balyalar halinde kuru ot, saman ise küçültülüp kurutulduktan sonra fileler içinde hayvan sırtına yüklenerek götürülürdü. Tuz ve tahıl ise, heybelere doldurulur ama kumaşlar ve değerli eşya alacalı kilimlerden kervan çuvallarında taşınırdı. Meyveler, kavunlar, üzüm vb. de derin kamış sepetlere özenle yerleştirilerek taşınırdı ⁷³⁹. Taşımacılıkta daha Eskiçağ'da Sümerler'in yaygınlaştırdıkları, tekerlek sayesinde taşımacılık daha kolaylaşmış, Mezopotamya kökenli arabalar Hindistan'a iki bin yıl içinde de Mısır'a yayılmıştı (M.Ö. 2000). Avrupa'ya ise arabayı ancak üç bin yıl sonra geçebilmiştir ⁷⁴⁰. Ortaçağ'da ise, kara taşımacılığında bu tür araçlar kullanılırken, deniz taşımacılığına ve gemilere bakacak olursak özellikle 1200'lerde Akdeniz yolları hiçbir zaman olmadığı kadar canlı ve işlek bir ticaretin yaşandığı görülmektedir. 1150'lerden itibaren Batı Akdeniz'de Müslümanlarla çatışma yerini kısmi bir barış ortamına bırakmış ve böylece Akdeniz'in bu yanındaki ticaret genişlemeye başlamıştır ⁷⁴¹. Fakat Doğu Akdeniz'e, Mısır ve Karadeniz'e

⁷³⁷. Bu dönemde Avrupa, Hint ve Çin'de arabalar kullanılmaktaydı (A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 346; H. Pirenne, *Ortaçağ Avrupası*, s. 76).

⁷³⁸. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 3.

⁷³⁹. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 348.

⁷⁴⁰. René Sédillot, *Dünya Ticaret Tarihi, Değiş tokuştan Süpermarkete* (Çev: Esat Nermi Erendor), İstanbul, 1983, s. 56.

⁷⁴¹. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 150.

doğru yapılan yolculuklar çok daha önemli olup, bu limanlara yılda ençok birkaç kez demir atılabiliyordu. Çünkü zamanın çoğu her limanda yük toplamakla geçiyor ve kış aylarında tekneler güvenli limanlarda kışlıyorlardı ⁷⁴².

Deniz taşımacılığının kara taşımacılığına oranla daha ucuz mahiyette olmasının yanı sıra ⁷⁴³ bu seferler sırasında çeşitli korsanlık hareketleriyle karşılaşmaları söz konusuydu. Denizlerde görülen korsanlık hareketlerine karşı gemiler de belli sayıda ve belli oranda silah ve asker bulundurulurdu. Bunun için de çok dikkatli olunması gerekiyordu, bu sebepten silah ve savaşçılar da bu gemilerde yer alıyordu. Karşılaşılacak olan bu saldırılara engel olabilmek için ayrıca gemiler konvoy halinde yolculuk etmekteydiler ⁷⁴⁴.

Gemi taşımacılığının bu kadar önemli olduğu bu dönemde gemilere bakıldığında ise; Akdeniz'de tahtalar birbirine çivilenerek, Kızıldeniz ile Hint Denizi'nde ise birbirine çatılarak yapılan gemilerin kullanıldığı görülmektedir ⁷⁴⁵. Bunlar yalnız yolcu taşıyan hafif ve hızlı gemiler ve yalnızca mal taşımaya yarayan kaba gemiler idi ⁷⁴⁶.

Akdeniz gemileri Hind gemilerinden daha büyük olup, iki dümenli gemiler yalnız Akdeniz'de mevcut iken, Hind gemileri ise daima tek güverte ve ekseriye tek direğe sahip

⁷⁴². H. Heaton, *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁴³. Carlo M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet* (Çev: Ali İhsan Karaca), İstanbul, 1993, s. 61.

⁷⁴⁴. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁴⁵. İbn Cübeyr, XII. yy'a ait gemiler için şunları söylemektedir: "Kızıldeniz gemilerine umumiyetle hiç çivi çakılmazdı. Bunlar Hindistan cevizi kabuğu elyafından iplerle birbirlerine bağlanırdı. Tahtalar hurma ağacından kamalar ile delinir, koyun yağı, reçine veya en iyisi köpek balığı ile yağlanırdı." Marco Polo da, XIII. yy Harmuz'da kullanılan gemiler için şunları söylemektedir: "... Tahtalar imkan mertebesinde bir ihtiyat ile iki uçlarından bir matkap ile delindikten sonra tahta çivi ve kamalar bu deliklere sokulur ki, böylece bu tahtalar birbirlerine bağlanmış olur. Bundan sonra Hindistan cevizi kabuğundan bir nevi kablo ipi teşkil eden bir bağ ile bağlanır veya dikilir. Zift kullanılmaz, balık yağından tertih edilen bir yağ ile tahtalar yağlanır." Marco Polo, farklı yapıların sebep olarak odunun çok sert olduğundan balçık gibi pek kolaylıkla parça parça çatladığını ve tahtanın çiviye geri teptiğini ve çivinin kırıldığı şeklinde göstermektedir (A. Mez, "Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Deniz Nakliyatı" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. XI, Mart 1938, s. 10-11.

⁷⁴⁶. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 353.

bulunuyorlardı ⁷⁴⁷. Kızıldeniz gemileri ise geniş ancak birçok kayalar yüzünden altı derin olmayan gemiler idi ⁷⁴⁸.

Bu dönemde deniz taşımacılığında ileri bir seviyeye gelinmiş, yüzlerce ton ve binlerce insan taşıyabilecek kapasitede yelkenli ve kürekli gemiler inşa edilmiştir ⁷⁴⁹. Böylece Ortaçağ deniz ulaşımı ileri bir seviyeye gelmiş ve açık denizlere açılabilinmiştir ⁷⁵⁰.

4. KERVANSARAYLAR VE HANLAR

Ticaretin önemli alt yapılarından biri olan kervansaraylar, sosyal ve siyasi açıdan büyük roller üstlendiği gibi, asıl büyük şöhretini iktisadi alanda verdiği hizmetlerle kazanmıştır. Kervansaraylar, bir ülkenin iktisadi durumunu, ticari faaliyetlerini ve devletlerin bu alanlarda izledikleri politikalarını gösteren en önemli eserlerden biridir. İşte Selçuklu dönemi kervansarayları da bu alanlara ışık tutan önemli belgelerdir. Bu tür sosyal ve ekonomik işlevi büyük olan yapıların geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Çok eski dönemlerden beri, ulaşım kavşaklarında yolcuların, hayvanların ve malların barındıkları konak yerleri mevcut idi. M.Ö. V. yy sonlarında Heredat'da İran ve Orta Akdeniz arasındaki yol boyunca mevcut olan benzer yerlerden bahsetmektedir. Hatta bu Romalılar ve Bizanslılar dönemlerinde de bu konak yerleri olmuş, fakat İslami fetihten sonra hem

⁷⁴⁷. A. Mez, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁴⁸. A. Mez, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁴⁹. C.M. Cipolla, *a.g.e.*, s. 60.

⁷⁵⁰. G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 92. Gemiler, Roma döneminde Ekim'den Nisan'a kadar gemilerin ihtiyacından dolayı kış uykusuna yatma emri verilmekteydi. Aynı şekilde Ortaçağ'da da bu uygulamayı görüyoruz. Mesela 1160 tarihli tarihli Piza kanunlarında benzeri hükümler bulunurken, Venedik'te 1284 tarihli denizcilik yasasında aynı yasak yer alıyordu (F. Braudel, *a.g.e.*, s. 159).

Anadolu'da hem de İran, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerinden İspanya'ya kadar yayılmış ve gelişmiştir ⁷⁵¹.

Selçuklu dönemine gelindiğinde ise, Selçuklular'ın siyasi ve iktisadi alandaki başarılarının bir nevi göstergesi olan kervansaraylar, hiç şüphesiz ki, Anadolu'nun siyasi istikrara kavuşması, Doğu ile Batı arasında yani Avrupa ile Ortadoğu'nun yeniden ticari ilişkilere başlaması neticesinde faaliyetleri yoğunlaşmıştır ⁷⁵². Anadolu'nun kaderi özellikle XII. yy'ın sonuna doğru değişmiş ve yeniden İslam dünyasının Selçuklu hükümdarları izledikleri politikaların ⁷⁵³ neticesinde, Anadolu özellikle XII. yy'ın sonlarına doğru yeniden ticari canlılığına kavuşmuştur.

Anadolu'nun siyasi ve iktisadi istikrara kavuşması neticesinde vücut bulan Selçuklu kervansarayları, İslam ülkelerinde, sınır boylarında askeri amaçlarla yapılan Ribatlar'ın ⁷⁵⁴ bir devamı niteliğindedir. Ribatlar gönüllü asker ve gazileri barındırır ve her türlü ihtiyaçlarını temin eden askeri ve iktisadi yapılar idi. İşte zamanla İslam sınırları daha genişleyince, bu ribatlar askeri mahiyetini büyük oranda kaybederek bu defa da yolculara aynı şekilde hizmet veren kervansaray haline gelmişlerdir ⁷⁵⁵. Yine kervansarayların müstehkam yerlerde kurulmuş olmaları zaman zaman askeri amaçlarla da kullanıldığına bir işarettir ⁷⁵⁶.

⁷⁵¹. Halil Edhem, "Die Seldschukischen Hane in Anatolien", 1917'de verilmiş olan bir konferansın hılasası, s. 1.

⁷⁵². Anadolu, Bizans yönetimi elindeyken İslam ve Hristiyan aleminin çarpışma sahası haline gelmiş, bundan dolayı da iktisadi çöküntüye uğramıştır. Yine Akdeniz'in adeta bir İslam gölü haline gelmesiyle de Avrupalılar bunlara sokulamamışlardır. Yalnız Müslüman tacirlerine münhasır kalan Akdeniz gemileri ise, Anadolu limanlarına uğramalarına gerek kalmıyordu. Akdeniz ticaretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdat'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Bu da Anadolu'nun aleyhine bir durum idi (Osman Turan "Selçuklu Kervansarayları", 39 Sayılı *Belleten*'den ayrı basım, Ankara, 1946, s. 472).

⁷⁵³. Selçuklu Devleti'nin izledikleri politalar için bkz., s. 56-57.

⁷⁵⁴. Ribat hakkında geniş bilgi için bkz., Georges Marçais, "Ribat", *İA*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 734-737; Fuad Köprülü, "Ribatlar", *Vakıflar Dergisi*, S. II, Ankara, 1942, s. 267-278.

⁷⁵⁵. O. Turan, *agm.*, s. 489; F. Köprülü, *agm.*, s. 277.

⁷⁵⁶. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 107.

Askeri amaçlar dışında yolcuların yemek ve yatmaları için kervansaray inşası İslam aleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmekteydi ⁷⁵⁷. Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişiyle birlikte de birçok gelenek gibi, kervansaray geleneği de Anadolu'ya getirilmiştir ⁷⁵⁸. Türkler kervansaray yapımına oldukça önem vermişlerdir. Zira konu Nizamü'l-mülk'ün siyasetnâmesine kadar girmiş, hükümdarların görevlerini sayarken, yerleşim merkezleri ve şehirler kurmak ve yer altı su kanalları ve kanallar açmak, köprüler kurmak, medreseler açmanın yanı sıra kervansarayları inşa etmeleri gerektiğini belirtilmektedir ⁷⁵⁹. Böylece kervansaray inşa geleneği Orta Asya'da doğmuş, İran'da gelişmiş, Anadolu Selçukluları'nda nihai şeklini almıştır ⁷⁶⁰.

Selçuklu hükümdar ve devlet adamları tarafından yapılan kervansaraylar, askeri öneminin haricinde ticari siyaset gereği iki husus gözönünde tutularak inşa edilmekteydi ⁷⁶¹. Bunlardan biri kervanların her türlü saldırıdan korumak ve onlara emniyetli bir konak temin etmektir. İşte bunun için önemli yol üzerlerinde kurulan kervansaraylar müstahkem surlarla çevrilmiş, surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek müdefaa tertibatıyla donatılmıştır ⁷⁶². Kervansarayların yapımında hedeflenen ikinci gaye ise, yolcuların konaklandıkları veya geceledikleri yerlerde her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Nitekim kervansaraylara bakıldığı zaman, yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticari eşyayı koyacak depolar, yolcuların hayvanlarını bırakmaları için ahırlar, samanlıklar, yolcuların namâz kılmaları için mescitler, yıkanmaları için hamam, şadırvan, hastahane, eczane, ayakkabı tamiri için

⁷⁵⁷. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 110; A. Mez, "Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Karayolları" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülke Dergisi*, C. IX, Eylül 1987, s. 26.

⁷⁵⁸. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 110.

⁷⁵⁹. Nizamülmülk, *Siyahatnâme* (Siyerü'l-Müluk) (Çev: Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, 1987, s. 29.

⁷⁶⁰. Figen Tunçdağ, "Selçuklu Kervansarayları", *Önasya Mecmuası*, C. II, Ankara, 1967, s. 13.

⁷⁶¹. Osman Turan "Selçuklu Kervansarayları", s. 477.

⁷⁶². Osman Turan "Selçuklu Kervansarayları", s. 477; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1986, s. 195.

ayakkabıcılar, hayvanların nallanması için nalbantlar gibi yolcuların her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecek teşkilat ve tesisler mevcut idi ⁷⁶³.

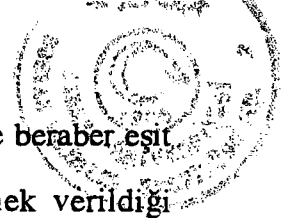
Selçuklu kervansaraylarının pekçoğu vakıf ⁷⁶⁴ olup, yolculara verilen hizmetler de genellikle parasız idi ⁷⁶⁵. Nitekim Selçuklu kervansarayları hakkındaki birçok bilgiyi öğrendiğimiz Karatay Kervansarayı'nın ⁷⁶⁶ vakfiyesinin de bu konuyla da ilgili olarak

⁷⁶³. Osman Turan "Selçuklu Kervansarayları", s. 479; Enver B. Şapolya, "Türk Kervansarayları", *Önasya Mecmuası*, C. II, Ankara, 1967, s. 12.

⁷⁶⁴. Vakıf, bir kişinin kendi mülkiyeti olan bir şeyi ammenin menfaatine ebedi olarak tahsis etmesi ve bunun Allah'ın mülkü olarak değerlendirilmesi esasına denmektedir (Mehmet Zeki Pakalın, "Vakıf Maddesi", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, M.E.B.Y., İstanbul, 1993, s. 577). Vakıfların Türk tarihindeki yeri ve önemi, işleyişi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1970, s. 37; Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1970, s. 279-285; Yağmur Tunalı, "Vakıf Müessesine Bir Bakış", *Milli Kültür*, S. 46, Ankara, 1984, s. 65-66; İsmet Kayaoğlu, "Vakıfın Türk Toplumundaki Yeri", *Milli Kültür*, S. 58, Ankara, 1987, s. 26-27; İsmet Binark, "Türk Vakıflarının Tarihçesi ve Yabancı Gözü ile Vakıflarımız", *Milli Kültür*, C. I, Ankara, 1977, s. 30-35.

⁷⁶⁵. Bunlar maddi büyüklükleri ve teşkilatları oranında zengin vakıflara sahiptirler. Bunlardan Karatay kervansarayına baktığımızda büyük oranda bir geliri istihlak ettiğini, mesela, çevresindeki üç köy, iki han, Kayseri şehrinde kira getiren 10 ev, 36 parça arazi, iki çayır ve Selçuklu ordularının geçtiği ve bayram merasim ve eğlenceleri yapıldığı ovada kain, Meşhed kasabasında 4 ev, bir fırın, 19 tarla, kervansarayın bulunduğu karatay köyünde kira getiren 15 dükkan ve bir takım evler vakfedilmiştir. B, Selçuklular'ın bu geliri yolculara harcadıklarının göstergesidir (O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 108). Kervansarayların ücretsiz hizmet verdiği Eflaki'nin naklettiği şu olaydan da çıkartmamız mümkündür: "... Sultan'ın (I. Alaeddin Keykubad) niyeti, Sultan ül Ulemâ'ya kendi sarayının holünde yer hazırlamak ve onu orada misafir etmektir. Mevlâna kabul etmedi ve «İmamlara medrese, şeyhlere hânîkah, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviyeler, gariplere kervansaraylar münasıptı» diye buyurup Altunpa medresesine indi..." (Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, C. I, (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul, 1986, s. 26.

⁷⁶⁶. Selçuklu Kervansarayları hakkında önemli bilgileri ve vakfiyelerini bulmak zor ve kifayetsiz olmasına rağmen Karatay Kervansarayı'nın gerek vakfiyesi ve gerekse tarihi eserler önemli bilgiler vermektedirler. Tarihi eserler arasında en iyi bilgiyi el-Ömeri ve Kalkaşandi vermektedir. Kalkaşandi, Baybars'ın Kayseri seferinden orduda bulunan Muhiddin bin Abduzzahir'in mektubunu nakletmiştir. Bu mektupta, kervansarayın duvarlarının yontma ve mermer gibi cilâlı kırmızı taşlardan yapılmış olduğu ve üzerlerinde emsali bulunmayacak resimlerin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca han

buraya gelen Müslüman ya da gayr-i müslim her yolcuya birçok hizmetle beraber eşit olarak günde 3 okka ekmek ile 250 gr pişmiş et ve bir çanak yemek verildiği belirtilmektedir⁷⁶⁷.

Selçuklu kervansarayları verdikleri hizmetlerden dolayı iktisadi olduğu kadar sosyal ve medeni cepheleri ile de çok büyük önem arz etmektedir. Kervansarayların üstlendikleri bu kadar geniş hizmetleri yürüten görevlilerden de bahsetmemiz gerekirse; devlet, kervan kabilelerinin başına Kervansalar adıyla bir idareci, Râhdar veya Tutgavul kumandasında bir muhafız kıtası tâyin etmek suretiyle kervanları emniyet altında idare edilmekteydi⁷⁶⁸. Kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için de müteveli, müşrif (müfettiş) ve nâzır bulunurdu. Bunlara maaş olarak müşrif yılda 500 dirhem, 50 mudd buğday, Nazır'a ise, yılda 360 dirhem ile 24 mudd buğday ödeniyordu⁷⁶⁹. Diğer görevliler de yolcuların namaz kılmaları için imam ve müezzin bulunuyor; imamın maaşı 200, müezzinin ise 150 dirhem para, 24'er mudd da buğday idi. Yine gelen yolcuları kontrol edip, onların yemek, yatmak ve diğer işleri idare eden Muzif ile hayvanların hizmetine ve ahır işlerine bakan Hancı bulunup, Muzif'in maaşı 200 dirhem, hancının ise 150 dirhem idi⁷⁷⁰. Kervansarayın erzak ve levazım işlerine bakanın maaşı 200 dirhem para ve 24 mudd buğday olan Havayîç memuru ile yolcuların hayvanlarının hastalıklarına bakan Baytar da kervansaraylarda görev yapan memurlar arasında yer aldıkları gibi bunların da maaşı yılda 100 dirhem para ile 24 mudd buğday idi⁷⁷¹.

kapısının en iyi demirden yapıldığı gibi, içerisinde yazlık köşkler, kışlık mekanlar bulunduğu, burada herşeyi bulmanın mümkün olduğu, ayrıca buranın büyük vakıflarının da bulunduğu verilen bilgiler arasındadır (Kalkaşandi, *Subh'ul-a'sa*, C. XIV, s. 152; Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s. 482).

⁷⁶⁷. Ş. Turan, *a.g.e.*, 107; Sadi Bayram, "Kervansaraylarımız", *Milli Kültür*, S. 8, Ankara, 1972, s. 40-45.

⁷⁶⁸. Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 262.

⁷⁶⁹. O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s. 482.

⁷⁷⁰. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 103-104.

⁷⁷¹. O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s. 483.

Selçuklu kervansaraylarının kuruldukları istikametlere bakıldığında ise, Anadolu'yu Doğu-Batı ⁷⁷², Kuzey-Güney ⁷⁷³ yönünde kesen uluslararası karayolları üzerinde ve takriben 30-40 km mesafelerde kuruldukları görülmektedir. Biz burada Doğu-Batı ve Kuzey-Güney istikametinde uzanan yollar üzerinde mevcut kervansaraylardan sadece önemli olan birkaç tanesini verirken, diğerlerini de bulundukları yer ve isimlerini sadece belirtmekle yetineceğiz. Zira bizim için asıl önemli olan kervansarayların isimleri ve mimari özellikleri olmayıp, bunların ticari alanda verdikleri hizmetleri ile bunlardan yola çıkarak o dönemin iktisadi ve ticari yoğunluğunu ortaya koymak.

Doğu-Batı istikametinde uzanan yollar üzerinde bulunan başlıca kervansaraylar; Alanya'nın 15 km batısında bulunan ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1236-1246) yapılan Şerefzâh Hanı'dır ⁷⁷⁴. Bir diğeri ise Antalya yakınlarında bulunan Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus zamanında (1210-1219) yapılmış olan Evdır Hanı'dır ⁷⁷⁵. Evdır Hanı'dan kolayca ulaşılabilecek ve Antalya yakınlarında bulunan Kırkgöz Han da Selçuklu Kervansaraylarından olup, II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Antalya yakınlarında inşaa

⁷⁷². Doğu-Batı istikametinde uzanan yollar, Antalya ve Alanya'dan başlayarak, Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varır. Moğollar zamanında, Küçük Ermenistan'ın ticari ehemmiyet kazanmasıyla, Yumurtalık (Ayes-Lajozza) limanı inkisaf ederek Antalya'ya rakip olmuştur. Buradan Türkiye'ye giren batı emtiası, Küçük Ermenistan içinden geçerek Konya veya Kayseri istikametlerinden Türkiye'ye gelir ve ana yol İstanbul'a ve Batı Anadolu vadilerine ulaşırdı (O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 96).

⁷⁷³. Kuzey-Güney istikametindeki yol; Türkiye'ye Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alanya veya Yumurtalık vasıtası da dahil olmak üzere, Kayseri'den Sivas'a kadar birinci yolla birleşir veya Suriye-Irak karayolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'dan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla kuzeyin Kırım sahilinde en önemli limanı olan Suğdak'a ulaşırdı. Bu yol, Elbistan, Malatya, Diyarbakır vasıtasıyla Doğu Anadolu ve Irak'a ikinci bir kol verir (O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 97).

⁷⁷⁴. Rudolf M. Riefstohl, *Turkish Architecture In Southwestern Anatolia*, Cambridge Horvard University Press, 1931, s. 60.

⁷⁷⁵. R.M. Riefstohl, *agm.*, s. 62. Evdır Han'ın mimari özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz., R.M. Riefstohl, *agm.*, s. 63; Karl Müller, *Die Karawanseraı Im Vorderen Orient*, Berlin, 1920, s. 33; Kurd Erdmann, *Dos Anatolische Koravansarays de 13. Johrhunderts*, I-II, Berlin, 1961, s. 55.

edilmiştir ⁷⁷⁶. Antalya-Isparta yolunda kurulan kervansaraylar da Susuz Han ⁷⁷⁷, yine II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1238-1239 yıllarında yapılmış olan İncir Han ⁷⁷⁸, Konya-Eğridir yolunda I. Keyhüsrev Keykubad zamanında Atabeg Emir Mübarizeddin Ertokış tarafından yaptırılan Ertokış Hanı ⁷⁷⁹ Sahip Fahreddin Ali tarafından Konya-Çay yolunda yaptırılan İshaklı Han ⁷⁸⁰, Horozlu Han ⁷⁸¹ ve Argıt Hanı (Altun Oba) sayılabilir ⁷⁸². Konya, Aksaray ve Kayseri arasında ise Zincirli Han ⁷⁸³, yine Emir Sadeddin Köpek tarafından 1235-1236-1237 yıllarında yaptırılmış olan Sadeddin Köpek Hanı (Zazadin) ⁷⁸⁴, aynı istikamette XIII. yy'da inşa edilen Obruk Han ⁷⁸⁵, Pervâne Han ⁷⁸⁶, Ağızkara ⁷⁸⁷, Latif ⁷⁸⁸ kervansarayları bulunmaktaydı.

Kuzey-Güney istikametinde bulunan belli başlı kervansaraylar arasında ise, şunları sayabiliriz: Eski Malatya-Kayseri yolunda Emir Celâleddin Karatay tarafından, 1230-1240 yıllarında yaptırılmış olan ve günümüze kadar kitabesi gelmiş olan önemli kervansaraylardandır ⁷⁸⁹. Kayseri yakınlarındaki 1232-1236 yıllarında Aleaddin Keykubad

⁷⁷⁶. R.M. Riefstohl, *a.g.m.*, s. 64; Osman Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁷⁷. R.M. Riefstohl, *a.g.m.*, s. 65.

⁷⁷⁸. M. Kemal Özerin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İst. Üniv. Edb. Fak. Tarih Dergisi*, C. XV, S. 20, Mart 1965, İstanbul, s. 152.

⁷⁷⁹. M.K. Özerin, *a.g.e.*, s. 149; O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁸⁰. M.K. Özerin, *a.g.e.*, s. 153; Halil Edhem, *Die Seldschukischen*, s. 1.

⁷⁸¹. Karl Müller, *a.g.e.*, s. 33; Halil Edhem, *Anadolu Selçukluları Devrinde Mimari ve Tezyini San'atlar*, Ankara, 1947, s. 292 (T.T.K. tarafından yayınlanan Halil Edhem Hatıra Kitabı'ndan ayrı basım).

⁷⁸². O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁸³. M.K. Özerin, *a.g.e.*, s. 164.

⁷⁸⁴. M.K. Özerin, *a.g.e.*, s. 160; O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁸⁵. Karl Müller, *Die Karwanseerai Im Vondernen Orient*, Berlin, 1920, s. 31; K. Özerin, *a.g.e.*, s. 158; Halil Edhem, *Die Seldschukischen*, s. 4.

⁷⁸⁶. Aksarayı, *Müsameret'ül Ahbar*, Ankara, 1944, s. 127; K. Özerin, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁸⁷. O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁸⁸. K. Özerin, *a.g.e.*, s. 157; İbn-i Bibi, *el-Evâmirü'l- 'ala'ıyy* (Tıpkı Basım), Ankara, 1956, s. 590.

⁷⁸⁹. O. Turan, *a.g.e.*, s. 475; K. Özerin, *a.g.e.*, s. 154.

tarafından yaptırılmış olan Sultan Hanı ⁷⁹⁰ Sivas-Kayseri yolunda Lâla Kervansarayı ⁷⁹¹, Sivas-Tokat arasında Yeni Han, Çiftlik Han, Tokat ile Zile arasında Hatun Han ile daha ileride Ezine-Pazar Hanı ⁷⁹², Aksaray-Kırşehir arasında Caca Beg, Sivas-Malatya yolunda Tecer ve Erzincan-Erzurum yolu üzerinde Tercan'daki Mama Hatun Han ⁷⁹³ sayılabilir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz Selçuklu kervansaraylarına baktığımızda dikkatimizi çeken en önemli hususlardan biri, kervansarayların genellikle XIII. yy'da inşaa edildiği ve sayılarının bu dönemde artış gösterdiği'dir. Kervansarayların artışıyla, ticari faaliyetler arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. Dolayısıyla kervansaraylardaki bu artış, ticari faaliyetlerde de bir yoğunluğun yaşandığına işarettir ⁷⁹⁴. Selçuklu Devleti'nin izlediği politikanın bir gereği olarak ticareti teşvik için daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz çeşitli tedbirler alınmıştır. İşte tüccara çok çeşitli hizmetler veren kervansaraylar da bu politikanın alt yapısını oluşturmaktadır. İnşa edilen kervansaraylarla, Anadolu'yu milletlerarası bir transit yolu haline getirilmesiyle iktifa edilmiş, aynı zamanda kervanların güvenliği için de her türlü tedbir alınmıştır ⁷⁹⁵

Selçuklular dönemi Anadolu'da bulunan ve inşaa edilen kervansaraylar bize bu dönemin ticari faaliyeti hakkında bilgi verirken, aynı şekilde bu dönemde Mezopotamya, İran, Suriye ve Mısır'da kervansaraylar ve bunların fonksiyonlarına göz attığımız zaman, Mezopotamya ve İran'daki kervansarayların mimarisi Anadolu'daki kervansaraylardan kısmen farklı ise de burada verilen hizmetler ile insan, hayvan ve eşyaların barınması için gerekli olan kısımlar aynı idi. Vereceğimiz birkaç örnek bize bölgeler farklı da olsa, kervansarayların bazı mimari değişiklikler dışında hemen hemen aynı özellikte olduklarını ve aynı hizmetleri verdiklerini göstermektedir.

⁷⁹⁰. K. Müller, *a.g.e.*, s. 33; R.M. Riefstahl, *a.g.e.*, s. 65; K. Erdmann, *a.g.e.*, I, s. 25.

⁷⁹¹. K. Özergin, *a.g.e.*, s. 156.

⁷⁹². O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 475.

⁷⁹³. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 108.

⁷⁹⁴. O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 476.

⁷⁹⁵. Tüccarların soyulması durumunda sefer dahi düzenlemişlerdir. Nitekim Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Samsun ve çevresini feth etmesi böyle bir olayın sonucunda gerçekleşmiştir.

İşte XIII. ve XIV. yy'da Fırat kıyısında bulunan Rakka şehrindeki Al-Han, kare şeklinde olup, yan yana dizilmiş değişik büyüklükteki odalardan meydana gelmektedir. Bağdat yakınlarında bulunan Assad Han da insanların kalabilmeleri için küçük, hayvanlar için ise daha büyük odaların bulunduğu bir kervansaraydı ⁷⁹⁶. Yine Bağdat yakınlarında Hacı Süleyman tarafından yaptırılmış olan Nasriye Hanı, yolcuların ve hayvanlarının her türlü ihtiyacını karşılamaktaydı ⁷⁹⁷. Irak ve İran'daki mevcut kervansaraylara baktığımızda da bunlarda dönemin ayrıca Roma ve Bizans kervansaraylarının özelliklerini taşıdıkları görülmektedir ⁷⁹⁸.

Halep; ticari öneminden dolayı çok sayıda Han'a sahip olup öyleki, İbn Cübeyr, bunların sayısı sayılamayacak kadar çok olduğundan bahsetmektedir. Ebişekir adındaki bir Han'da dört gün kaldıktan sonra Kinnesrin'e vardıklarını ve burada da Türkmen Han'ı adı verilen bir Han'da konakladıklarını belirtmektedir ⁷⁹⁹. Halep yakınlarındaki Al-Asal Kervansarayı, kayalık bir yere kaya oyularak yapılan ⁸⁰⁰ bu kervansaray çok sayıda yolcuya hizmet vermiştir. Bu ve benzeri kervansaraylar şehrin ticari canlılığına paralel olarak hizmet vermekte ve bunların sayısı oldukça fazlaydı.

Anadolu'daki kervansarayların zaman zaman askeri amaçlarla kullanıldığını, hudutlara yakın olan kervansarayların savaş zamanında hudut ribatları görevini yaptığını biliyoruz. Bunun örneğini Irak'taki Dijetan Han'ında görmekteyiz. Zira kervansarayın pencereleri aydınlatma amacıyla kullanıldığı gibi, gözetleme yeri olarak da kullanılması, bu

⁷⁹⁶. K. Müller, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁷⁹⁷. K. Müller, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁹⁸. Buna göre büyük bir avlu, avlunun etrafında insanlar ve hayvanlar için bulunan odalar ve dışarısında kala gibi büyük bir duvar ve kapılarla çevrilmiştir. Küçük hanlarda odalar hücre şeklinde yan yana dizilmiş vaziyettedir (K. Müller, *a.g.e.*, s. 11).

⁷⁹⁹. İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 228.

⁸⁰⁰. Kervansaray, 13 m. uzunluğunda ve her tarafında üçer oda bulunuyordu. Halep'teki kervansaraylar ve hanlardaki giriş kapılarının üstünde hayvan figürleri bulunurken, Mezopotamya'daki kervansarayların genellikle bu tür bir figüre rastlanmamıştır (K. Müller, *a.g.e.*, s. 12).

kervansarayın ve dönemin diğer kervansaraylarının çoğunun güvenliği temin için derbend görevi yaptığı gerçeği ortaya çıkmaktadır ⁸⁰¹.

Mısır'daki kervansaraylar da Suriye ve Mezopotamya'dakiler gibi olup, burada da önemli ticaret şehirlerinde ve geçiş noktalarında kurulan kervansaraylarda büyük bir avlu, sıralar halinde odalar bulunurdu. Mevcut kervansaraylarda yolculara her türlü hizmet verilirdi ⁸⁰².

Selçuklular döneminde kervansaraylarla hemen hemen aynı işlevi gören, şehir ve kasabalardaki yolcuların ve tüccarların faydalanabildikleri Hanlar da bulunmaktaydı. Hanları kervansaraylardan ayıran en belirgin özellik, hanların tamamen ticari amaca yönelik ve tamamıyla ücretli müesseseler olmasıdır ⁸⁰³. Hanlar, konaklama, depo ve satış yeri olarak hizmet vermekteydiler ⁸⁰⁴. Hanlar bir şehrin ticari canlılığına tanıklık eden müesseseydi. Nitekim Sivas şehrinde 24 hanın bulunması buna delalet etmesinin yanı sıra, hanların ticari yolculara hizmet ettiğini göstermektedir ⁸⁰⁵. Yine bu hanlar, tüccar yolculara hizmet etmenin yanı sıra bizzat tüccarların yerleşip alış-veriş ettikleri yerlerdir ⁸⁰⁶. Hatta bu hanlar ticareti yapılan malın cinsine göre ayrılıyordu. Mesela Pamuk Hanı, Bezaz Hanı, Şekerciler Hanı ⁸⁰⁷ vs. gibi çeşitli ticaret yapan ve tacirleri barındıran hanlar mevcuttu ⁸⁰⁸.

⁸⁰¹. K. Müller, *a.g.e.*, s. 15.

⁸⁰². K. Müller, *a.g.e.*, s. 50.

⁸⁰³. Vakfiyeler de bunu teyit etmekte, bundan dolayı bunlara asla ribat (nâdir olarak kervansaray) denilmeyip sadece Hân denilmiştir (O. Turan, *Sulçuklu Kervansarayları*, s. 495).

⁸⁰⁴. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁰⁵. O. Turan, *Selçuklu Kervansarayları*, s. 495.

⁸⁰⁶. O. Turan, *a.g.e.*, s. 496; K. Müller, *a.g.e.*, s. 16.

⁸⁰⁷. Malların cinsine göre hanların isim alması ve malların bu hanlarda satılması Selçuklular'dan yani Ortaçağ'dan sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Bu gelenek daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş olup Osmanlı şehir mimarisinde hanların belli malların ticaretine hasredilmesi keyfiyeti Osmanlı döneminde şehirlerin fiziki yapılarına da yansımıştır. Bursa'da İpek Hanı, İstanbul'da Un Kapanı, Kayseri'de Bezzazistan vb. isimlendirmeler bu meyandadır (Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, II, s. ????; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (Çev: Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 174-175).

⁸⁰⁸. O. Turan, *a.g.e.*, s. 496.

Hanlar, alış-veriş merkezi, konaklama yerinin yanı sıra, insanlara zevk ve eğlence yeri olarak da hizmet verdiği biliniyor ⁸⁰⁹.

Şehirlerdeki hanlar, kervansaraylara benzer bir teşkilata sahip oldukları gibi, büyük şehirlerdeki hanlar zamanla belli ürünlerin satıldığı ticaret merkezleri haline dönüşmüşlerdir ⁸¹⁰.

Kervansaraylar mal mubadele merkezleri oldukları kadar birer kültür mubadele merkezleri idi. Zira aynı kervansarayda aynı anda Türk, Arap, Acem, Hindi, Avrupalı Müslüman, Hristiyan, Yahudi tüccarlar bir arada bulunuyor ve birbirlerinin kültürlerinden etkileniyorlardı. Hatta pekçok medeniyet unsuru özellikle de iktisatla ilgili hususlar tüccarlar vasıtasıyla bir kültürden diğerine geçmiştir.

5. ÇARŞILAR

Ticaretin yapıldığı yerlerden biri olan ve İslam dünyasında "Sûk" adı verilen çarşılar ticaret hayatında büyük bir öneme sahiptirler ⁸¹¹. Bu dönemdeki çarşıların belli başlı özelliklerine bakacak olursak, İslam şehirlerindeki çarşıların en belirgin özellikleri, şehir merkezinde bulunan büyük caminin etrafında toplanmış olmalarıdır. Bu özellik yalnız İslam şehirlerindeki çarşılarla mahsus olmayıp, gerek Bizans ve gerekse diğer Hristiyan şehirlerinde de çarşılar mabetin yanında bulunuyorlardı ⁸¹².

Burada medeniyetin, insanlığın ortak değeri olduğu sonucu ortaya çıkıyor. Zira medeni eserleri bir dine veya millete maledilmesi yanlıştır. Belki kültür farklılıkları kabul

⁸⁰⁹. Mesela, XIII. yy'da Konya'da bulunan Ziyaeddin Hanı böyle idi. Rivayete göre, burada çok güzel, hoş sesli, Çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin bir çoğu kendisine ve sesine aşık olmuşlardı ki, sultanın hazinedarı Şerefeddin de bunlar arasında olup ve Tavus adındaki bu kadınla evlenmiştir (Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menkabeleri I* (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul, 1986, s. 404).

⁸¹⁰. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 108.

⁸¹¹. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 171.

⁸¹². Y. Can, *a.g.e.*, s. 125.

edilebilir, ama medeniyet ortaktır. Mesela İslam şehirleri, Osmanlı şehirleri, Türk-İslam şehirleri, Hristiyan şehirleri tabirleri yanlıştır. Gerçekte tabii ve iktisadi şartlar şehirlere damgasını vurmuştur. Nitekim vereceğimiz şu karşılaşma şehirlerin fiziki planlarının, umumi kanunların bir tezahürü olduğu ortaya çıkmaktadır ⁸¹³.

Doğu	Ortak Değer	Batı
Sur	Güvenlik	Sur
Çarşı-Bedesten	İktisat	Agora - Pazaryeri
Ulu Cami	Din	Mabed - Kilise
Sivil Mimari	Aile	Sivil Mimari

Bu durumdan çarşının ve ibadet yerinin genellikle şehir merkezinde bulunduğu sonucu çıkmaktadır ⁸¹⁴. İslam coğrafyacılarından Yakut, bir şehir için vazgeçilmez iki unsurun merkezdeki cami ve onun yanındaki çarşı olduğunu söylemesi de bu duruma delalet etmektedir ⁸¹⁵.

Şehirlerde ticari faaliyetler daha ziyade büyük camiinin etrafında yoğunlaşırken, şehir merkezinden uzakta da mevcut çarşı ve pazarlar da bulunmaktaydı ⁸¹⁶.

⁸¹³. Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1998, s. 115.

⁸¹⁴. Y. Can, *a.g.e.*, s. 125; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, s. 77; A. Raymond, *a.g.e.*, s. 196.

⁸¹⁵. Yakut el-Hamavi, *Mucemu'l-Buldan*, C. I, Beyrut, s. 571. Çarşıların mabet gibi şehir merkezinde kurulması son derece mantıki ve tabii bir durumdur. Zira, bir şehirde oturan insanların rahat ve kolayca ihtiyaçlarını temin edebilecekleri ve tacirlerin de mallarını en rahat satabilecekleri yer hiç şüphesiz ki o şehrin merkez kısmıdır. Ayrıca camii ve çarşının aynı merkezde bulunması da ikisinin birlikte mevcut olduğunu, camii sayısının artmasıyla çarşı sayısının da arttığı görülmektedir (Y. Can, *a.g.e.*, s. 125-126).

⁸¹⁶. Y. Can, *a.g.e.*, s. 127.

Bu dönemde çarşıların inşasının gelişi güzel yapılmadığı, bunların genellikle bir sokak boyunca dizilmiş dükkanlardan oluştuğu görülmektedir ⁸¹⁷. Ayrıca yüksek ve geniş yerlere kurulduğu gibi, çarşının sokakları parke taşlarla döşenirken ayrıca çarşının iki tarafında insanların rahat yürümesi için kaldırımlar dahi yapılmıştır ⁸¹⁸. Çarşıların üzerleri genellikle ışık ve havanın girmesi için delikli kubbelerle örtülü idi. Türkistan, İran, Kafkasya, Ermenistan, Afganistan ve Mezopotamya'daki çarşıların üstü kapalı olduğu halde, yağmurun az yağdığı Suriye ve Mısır'da ise üstü hasırlarla serilerek tahtalarla örtülüydü. Ancak Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarındaki çarşıların üstü açık olup, yalnız geniş saçaklar bulunur, gelip geçenleri yağmur ve güneşten korurdu ⁸¹⁹. Ortaçağ'da mevcut olan dükkan tipleri, modern döneme kadar çok az değişikliğe uğramışlardır ⁸²⁰. Sokak seviyesinden biraz yüksekte bulunan dükkanlar çoğu zaman zemin katından ve kimi zaman da büro olarak kullandıkları bir bodrumdan oluşuyordu ⁸²¹.

Sokak boyunca dizilen dükkanlar güvenlik gerekçesiyle uç noktalarından kapatılmaktaydı ⁸²².

Bu dönem gerek Selçuklular ve gerekse diğer İslam devletlerinde, ticari faaliyetin çeşidine göre ayrı ayrı çarşılar bulunmaktaydı ⁸²³. Aynı ticaret çeşidiyle uğraşanlar aynı çarşıda toplanırlardı ⁸²⁴. Nitekim, İslam çarşılarında bakırcılar arasında ayakkabıcıları,

⁸¹⁷. Y. Can, *a.g.e.*, s. 132; A. Raymond, *a.g.e.*, s. ???; N. Elissereff, *a.g.e.*, s. 134.

⁸¹⁸. Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *İslam Devletlerinde Hisbe Teşkilatı (Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe)* (Haz: Abdullah Tunca), İstanbul, 1993, s. 39.

⁸¹⁹. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 243.

⁸²⁰. Andre Raymond, *Grendes Viilles Adl Arabes a l'Epoque Ottomane*, Paris, 1985, s. 240; Y. Can, *a.g.e.*, s. 133.

⁸²¹. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 244; Y.Z. Kavakçı, *a.g.e.*, s. 78.

⁸²². Y. Can, *a.g.e.*, s. 132. Çarşıda yer alan dükkanların ne vitrinleri ne de kapıları bulunuyordu. Akşamlar tüccarlar ve sanatkarlar dükkanlarını tahta bir kepenkle kapatıp üzerinde demir çubuklar geçirir ve bunları uçlardan kilitlerlerdi. Belli bir saatte geceden biraz önce çarşılar boşalır ve tacirler evlerine giderlerdi. Bundan sonra ise çarşının güvenliğini bekçiler sağarlardı. Bu bekçilerin ücretleri dükkan sahipleri tarafından ödenirdi (A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 244; Y. Can, *a.g.e.*, s. 128).

⁸²³. Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *a.g.e.*, s. 39; A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 244; Y. Can, *a.g.e.*, s. 128.

⁸²⁴. Y. Can, *a.g.e.*, s. 127.

kuyumcuların içinde de kumaş satıcılarını bulmak mümkün değildi. Çarşılardaki bu ayrımın batı çarşılarından daha belirgin olduğu ve daha uzun süre korunduğu söylenebilir ⁸²⁵.

Ticaret ve sanat erbabı arasındaki bu ayrım, çarşı isimlerine yansımış ve çarşılar, genellikle orada cereyan eden ticari faaliyet türünün adıyla anılmıştır ⁸²⁶. Ortaçağ'daki bu tür çarşılar için Şam, Basra ve Halep'ten vereceğimiz örnekler bunu açıkça göstermektedir. Çarşılar içinde satılan ürüne göre isim aldığı gibi, çarşının önemi de yine sattığı türünden kaynaklanmaktaydı. İşte bu önemli çarşılardan birisi ipekli ürünlerin satıldığı Suku'l-Harir denilen ipekçiler çarşısıydı ⁸²⁷. Şam'daki İpek Çarşısı, Suku'l-Zira'nın yani dokuma ürünlerinin satıldığı çarşının yanında bulunuyordu ⁸²⁸. Yine Murabbaatü'l-Kazz denilen çarşıda ise ipek, pamuk ve iplik ticareti yapılmaktaydı ⁸²⁹. Bu çarşı da Şamlı kadınlar, pamuk ve yün eğirerek yaptıkları iplikleri buraya getirerek tüccarlara satmaktaydılar ⁸³⁰. Murabbaatü'l-Kutn denilen pamukçular çarşısı da gerek Şam'da gerekse diğer Ortadoğu ülkelerinde çarşılar içinde büyük önem taşımaktaydı ⁸³¹. Basra'da elbise ve kumaş satışlarının yapıldığı Suku'l-Bezzâzin ile sırf elbise satışlarının yapıldığı Suku'z-Ziyâdî çarşısı yer alırken ⁸³², Şam'daki kıymetli kumaşlar ve pahalı eşyalar Sûku'l-Kandil'de satılmaktaydı. Burası kandillerle aydınlatıldığından bu isim verilmiştir ⁸³³.

Ortaçağ İslam dünyasında mücevherciler çarşısı, silah çarşısı, bakırcılar ve demirciler çarşısı ⁸³⁴, terziler çarşısı ⁸³⁵, tahıl ürünlerinin satıldığı çarşılar, sabuncular,

⁸²⁵. Y. Can, *a.g.e.*, s. 128; G. Marçais, *L'Urbanisme Musulman*, Alger, 1957, s. 229-230.

⁸²⁶. Y. Can, *a.g.e.*, s. 128; A. Raymond, *a.g.e.*, s. 169.

⁸²⁷. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 247.

⁸²⁸. Ekrem Hasan el-Alubi, *Dimaşk*, s. 251.

⁸²⁹. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniv. Yay., İstanbul, 1985, s. 186.

⁸³⁰. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 247; C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 186.

⁸³¹. C. Alptekin, *a.g.m.*, s. 186; A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 247.

⁸³². Y. Can, *a.g.e.*, s. 59.

⁸³³. C. Alptekin, *a.g.m.*, s. 186.

⁸³⁴. Bakırcılar çarşısında, bütün gün çekiç sesleri çınlar ve sayısız leğen, ibrik, tencere ve her türlü bakır eşya yapılırken, bir yandan da bunlar yenilenir veya parlatılırlardı. Demirciler çarşısı da aynı yoğunlukta çalışarak, burada kimisi hayvanları nallar, kırık-çıkık tedavi eder, hayvanlardan kan alır,

parfümcüler, ve şekerciler⁸³⁶, kuşçular çarşısı gibi daha sayabileceğimiz çok sayıda çarşı bulunmaktaydı. Saçtığı pırıltılarla en güzel çarşılardan birisi olan mücevherciler çarşısıydı ki, ancak XI. yy'dan başlayarak yalancı mücevher yapılmaya ve Hindistan'dan gelen değerli taşlar mükemmel bir şekilde taklitleri yapılmaktaydı⁸³⁷. Şam'da altın ürünlerinin satıldığı bu pazan Suku'z-Zehebıyn adıyla anılmaktaydı⁸³⁸.

Şam'da Emevi Camii'nin batısında Suku's-Seramıcın denilen ayakkabı çarşısı yer alırken, cariyelerin satışının yapıldığı Suku'l-Cevari ve Rakkik çarşısı, kullanılmış deri ve meşinin satıldığı Suku's-Saktiye çarşısı, tahıl ürünleri ise Süku'l-Kamh denilen şehrin ortasında bulunan çarşıda satıldı ve yine günümüze kadar gelen Suku'l-Menahiliye, Suku'l-Kabakabiye, Suku'l-Bezuriyn, Suku'l-Varakiyn ve Suku'l-Kütübiyn gibi çarşıları da sayabiliriz⁸³⁹. Şam'da bulunan Suku'd-Dakik denen un pazarı, Süku'l-Fevakihe yani meyveciler, Süku'l-Bakl denilen sebzeçiler çarşısı bulunurken, Sükû'l-Tayr Tavukçular ve Darbu'l-Cubn yani peynirciler çarşıları⁸⁴⁰ Ortaçağ'da Ortadoğu'daki mevcut çarşılar arasında yer almaktaydı.

Selçuklu Anadolu'sunda da aynı türden ve aynı işlemlerin sürdürüldüğü çok sayıda çarşı bulunmaktaydı. Mesela Sivas'ta bakkallar, kasaplar, ettarlar, demirciler vs., gibi toplam 16 çarşısı bulunuyordu⁸⁴¹. Yine o dönemde Kırşehir gibi küçük bir şehirde 19

bir kısmı ise, tarım gereçleri ve en basitten gemi demirine kadar türlü gereçleri döverlerdi. Kimileri de çelikten, dökme demirden ve bronzdan eşya yaparlardı. Yine silahlar, çanlar, kapı tokmağı vs. yapılırdı (A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 244-245).

⁸³⁵. Terziler çarşısında, duvarları ipekli, yünlü veya saten kumaş topları bulunuyordu. Kürkçüler, örücüler, iş işleyenler, üttücüler, lekeçiler, müşterisi en fazla olanlar arasındaydı. Kumaşçılar çarşısından alınan kumaşlar buraya getirilerek dikime verilirdi (A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 246).

⁸³⁶. Sabuncular, parfümcülerin dükkanları bütün mahalleyi güzel kokular sarardı. Bunların yanında boyacılar bulunurdu (A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 249).

⁸³⁷. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 246.

⁸³⁸. Ekrem Hasan el-Alubi, *Dimaşk*, s. 251.

⁸³⁹. Ekrem Hasan el-Alubi, *Dimaşk*, s. 251-253; C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 188.

⁸⁴⁰. C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 188.

⁸⁴¹. M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 22.

tane çarşının bulunması, Konya'da ise bu sayının çok daha fazla olması Anadolu'nun ticari canlılığı hakkında bir işaret olmaktadır ⁸⁴².

Ortaçağın en meşhur ticaret şehirlerinden biri olan Halep'in çarşılarına baktığımız zaman, buradaki çarşı düzeninin dönemin diğer şehirlerindeki gibi olduğu görülmektedir. Nitekim çarşılar Ulu Camii çevresinde sıralanmıştır. Ulu Camii çevresinde kumaşçılar çarşısı, Sukku'l-Bazu'l-Hali olarak isimlendirilen eskiciler çarşısı ve bir üçüncü çarşı ise Mecdeddin çarşısı yer almaktaydı ⁸⁴³. Halap'te dikkatimizi çeken çarşılar arasında, ip ve urgan satıcıları bulunduğu Sukku'l-Habbalin, odun satıcılarının bulunduğu Hattabinler çarşısı, ev kuşlarının satıldığı çarşı, sabun satıcılarının yer aldığı sabuncular çarşısı, deri işleriyle uğraşan kişilerin yer aldığı dericiler çarşısı sayılabilir ⁸⁴⁴.

Çok çeşitli çarşıların mevcut olmalarıyla beraber, bunların şehrin hangi noktasında bulunduğu konusu da dikkati çeken ayrı bir husustur. Aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların aynı çarşıda yer aldıkları görülmüyor. Nitekim bakırcılar arasında ayakkabıcıları, kuyumcuların içinde de kumaş satıcılarını bulmak mümkün değildir ⁸⁴⁵. Yine ticareti yapılan malların özelliklerinden dolayı merkezde bulunan çarşıların yanısıra, şehrin dışında satışların yapıldığı çarşılar da bulunmaktaydı. Mesela, her dönemde en gözde ürünlerden olan kuyumcular çarşısı Merkez Camii'nin yanında bulunudğu gibi, yine kumaş ticaretinin yapıldığı çarşılar merkezde bulunurken, dericiler, saman, hayvan ticaretinin yapıldığı çarşılar ise şehrin dış kısmında bulunuyordu ⁸⁴⁶.

Bu dönemdeki çarşıların denetim ve kontrolünü ise Muhtesip yapmaktaydı ⁸⁴⁷. Genellikle toptan ticaretin yapıldığı ve daha ileriki dönemlerde ortaya çıkan Kayseriye ve Hanlar'ı da zikretmemiz gerekir ⁸⁴⁸. Kayseriye, satış yapan dükkanların, atölyelerin,

⁸⁴². M.A. Köymen, *a.g.m.*, s. 22.

⁸⁴³. J.S. Sauvaget, *a.g.e.*, s. 120.

⁸⁴⁴. N. Elisséeff, *a.g.e.*, s. 861-862.

⁸⁴⁵. Y. Can, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁸⁴⁶. Y. Can, *a.g.e.*, s. 127-129.

⁸⁴⁷. Y.Z. Kavakçı, *a.g.e.*, s. 78.

⁸⁴⁸. Y. Can, *a.g.e.*, s. 130.

depoların ve ekseriye hücrelerin, resmi binaların tümüne denilmektedir ⁸⁴⁹. Kayseriye, başlangıçta Sûk'dan daha geniş bir sahaya sahip olmasından dolayı daha geniş bir sahaya sahip olmasından dolayı farklılık arzetydi. Zira Kayseriye üstü açık bir avlu etrafında üstü kapalı birçok yollardan müteşekkil iken, Sûk'un bir tek yolu var idi. Kayseriyeler'in etrafı çevrili ve çok sağlam kapıları bulunduğu gibi, buranın güvenliğini geceleri bekçi sağlamaktaydı. Kayseriyeler de çoğu zaman içinde bulundurduğu mala göre isim almaktaydılar. Mesela, Kumaş Kayseriyesi, Halı Kayseriyesi gibi ⁸⁵⁰. Kayseriye tabirinin Mısır, Suriye, Beyrut ve Şam'da "toptan ticaret yapılan dükkanlar" manasında kullanıldığı görölmektedir ⁸⁵¹. Yine bu tabire Musul, Bağdat ve İsfahan'da da rastlanmaktadır ⁸⁵².

Kayseriyeler, sonraları Han ve Funduk ismini de almışlardır. Yalnız Funduklar satış ve üretim yerinden daha ziyade, depo vazifesini görmekteydi.

Bütün bunlar ve çarşıların çeşitliliği, sayısı ve oluşturduğu düzen, bize bu dönemde Ortadoğu'daki ticari faaliyetlerin işleyiş şeklini ve yoğunluğunu göstermektedir.

6. PAZAR VE FUARLAR (PANAYIR)

Ticaretin önemli alt yapılarından birisi de hiç şüphesiz ki, ürünlerin satışa sunuş şeklidir. Zira ürünlerin üretiminin yanı sıra satışa sunuş şekli de oldukça önemliydi. İşte bahsettiğimiz bu dönemde ticari faaliyetler bedestan, han, çarşı gibi sabit mekanlarda sürdürölürken, bu mekanların dışında da yoğun bir şekilde ticari alış-verişler yapılmaktaydı. İşte bu ticari ilişkilerin yaşandığı yerlerden en önemlileri haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık, milli veya milletlerarası pazar ve panayırlardı. Şimdi biz bu çerçevede Ortaçağ'da ne tür pazar ve panayırlar kuruluyordu, ona bakalım. Herşeyden önce bu

⁸⁴⁹. M. Streck, "Kaysariye", *İA*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 482; N. Elisséeff, *a.g.e.*, s. 858.

⁸⁵⁰. Yakut Hamevi, *a.g.e.*, II, s. 308.

⁸⁵¹. M. Streck, *a.g.m.*, s. 482-483.

⁸⁵². M. Streck, *a.g.m.*, s. 483.

dönemde üç tür pazar ve panayırın olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan biri kentlerin bulunmadığı, kısmen yoğun nüfusu olan yerlerdeki haftalık kırsal kesim pazarları idi ⁸⁵³. Bu tür pazarlar haftanın belli bir gününde bilinen ve ulaşımı kolay bir yerde kurulurdu ⁸⁵⁴. Bu pazarlar kurulduğu güne ya da yere göre isim alırlardı. Geniş ve açık bir alan olan pazara, köylü ve kentliler geliyorlardı. Köylü burada ürününü sattıktan sonra kentin içindeki özel pazarlara giderek kendi ihtiyacı olan ürünleri de bu pazarlardan ve çarşılarından temin ediyordu ⁸⁵⁵. Böylece karşılıklı bir alış-veriş gerçekleşmiş oluyordu.

Genellikle kırsal kesimin ve şehirli kesimin oluşturduğu bu pazarlar ⁸⁵⁶ küçük boyutta olup, bu pazarlar kırsal kesimin ürettiği ürünlerin şehre akışını gerçekleştiren yerlerdir. Bu sebepten dolayı buralara kırsal kesimin insanının yanı sıra şehirli halk da oldukça rağbet etmekteydi. Kırsal kökenli pazarlara, Şam'ın Sûkû'l-ehad, Bağdat'ın es-Selase, Mevsil'in el-arba'a ve Fez ile Marakeş'in el-Hamisi'i örnek verilebileceği gibi, bu tür pazarlarda hayvan sürüleri yüzünden kirli oilen pazarlardan da Küfe pazarı gibi Kunâse ünvanı alan (Şam), el-devab (Halep, Toyedo) pazarları, Sûkû'l-ganem, el-haly, Ve'l-cimal sürekli dolaşım ve hareketli kalabalık sebebiyle tozludurlar Sûkû'l-gubar gibi pazarlar örnek gösterilebilir.

Kırsal pazarlardan sonra, bir diğer pazar türü ise, şehirlerde kurulan ve daha büyük boyutta olan kent pazarlarıdır. Kentte kurulan bu pazarlarda şehirli satış yapar ve pazardaki yerleri de sabittir. Bu pazarlar da ürünlerin çeşidine göre farklı yerlerde bulundukları gibi, satılan ürüne göre de farklı isim almaktaydılar. Kentteki bu pazarların devamlı ve sabit bir yeri vardı. Yani çarşıdaki esnafın her birisinin pazar yerlerinde de sabit yerleri bulunmaktaydı.

⁸⁵³. Pedro Chalmeta, "Pazarlar", *İslam Şehirleri* (Ed. R.B. Serjeant; Çev: Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 142.

⁸⁵⁴. A. Hourani, *a.g.e.*, s. 142.

⁸⁵⁵. P. Chalmeta, *a.g.e.*, s. 145.

⁸⁵⁶. P. Chalmeta, *a.g.m.*, s. 144.

Ticari ilişkilerin sürdürüldüğü bir diğer alan ise panayır ve fuarlardır. Yerel pazarlar, yörede yerleşik nüfusun günlük ihtiyacını sağlayan küçük perakende satışların yapıldığı faaliyetler iken, panayırlar profesyonel tacirler için belirli zamanlarda buluşma yeri idi ⁸⁵⁷. Basit ihtiyaçlar için kurulan haftalık pazarlar artık yetersiz geliyordu ⁸⁵⁸. Panayırlar değişimin ve özellikle de toptan değişimin yapıldığı yerlerdi ve yerel endişelerden uzak, mümkün olan en büyük sayıda insan ve eşyayı çekmek için kuruluyorlardı ⁸⁵⁹. Milletrası ticari mübadelelerin yapıldığı fuarlar genelde şehirlerin dışında yerleşme yerlerinden uzak ve önemli yol kavşaklarında belli zamanlarda kurulur ve bir kısmı haftalarca devam ederdi. Hatta bunlardan daimi olanları da vardı ⁸⁶⁰. Fuarlar, özellikle XI. yy'da belirmeye başlamış, XII ve XIII. yy'larda sayıları artmıştır ⁸⁶¹. Fuarlar, ürünler ve milletler bakımından çok çeşitlilik arz etmekteydi. Bu dönemin en meşhur fuarlarından birisi Anadolu'da Kayseri ile Pınarbaşı yolu üzerinde bugünkü Pazar Ören'in bulunduğu yerde kurulan Yabanlu Pazarı'dır ⁸⁶². Bu pazara doğulu-batılı, güneyli-kuzeyli tüccarlar katılmak için büyük çaba harcarlardı. Zira burada Doğu ticaretinin emtiasını batılı tacirler, kuzeyden gelenlerin mallarını güneyli tacirler alırlardı. Bu fuarda Türk ve Rum köleler, güzel atlar, katırlar, atlas kumaşlar, elbiseler, kürkler vs. ürünler alınıp satılırdı ⁸⁶³. Burada satılan bir mal asla geri alınmazdı.

Yabanlu Pazarı'nın kurulma mevsimi Mayıs veya en geç Haziran ayları olduğu kuvvetle muhtemeldir ⁸⁶⁴. Yabanlu Pazarının, XIII. yy sonlarıyla XIV. yy'da Moğollar döneminde önemini yitirdiği anlaşılmaktadır ⁸⁶⁵.

⁸⁵⁷. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 82.

⁸⁵⁸. Leo Humberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, s. 29.

⁸⁵⁹. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 82.

⁸⁶⁰. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 109; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 54.

⁸⁶¹. S.B. Clough, *a.g.e.*, s. 166.

⁸⁶². Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 1985, s. 22.

⁸⁶³. F. Sümer, *a.g.m.*, s. 14.

⁸⁶⁴. F. Sümer, *a.g.m.*, s. 19.

⁸⁶⁵. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 109.

Yine milletlerarası fuar niteliği taşıyan Mardin'in güneyindeki Dunaysar (Koçhisar-Kızıltepe) Fuar'a Selçuklular dönemindeki önemli fuarlardan idi. Bu pazara daha ziyade Suriyeli tacirler gelmekteydi ⁸⁶⁶. Bir diğer pazar ise Kayseri-Kırşehir yolu üzerinde kurulan Ziyaret Pazarı'dır ⁸⁶⁷. Ayrıca Amasya-Tokat arasında Azine Pazarı, Germiyan'daki Alemüddin Pazarı da Anadolu'nun meşhur panayırlarındandır ⁸⁶⁸.

Anadolu'nun dışında Ortadoğu ülkelerinde de yine milletlerarası mübadelelerin yapıldığı panayırların da mevcut olduğu bir gerçektir. Nitekim daha IX. yy'da Şam'da büyük bir pazarın bulunduğu, burada tüccarların alış-veriş yaptıkları, burada Bağdat, Belh, Merv, Buhara, Kâbil, İstaharç Harezmi halkından tüccarların bulunduğu belirtilmektedir. Yine Basra'da da Dicle Nehri üzerinde yapılan köprü geçildikten sonra çeşitli maddelerin ticaretinin yapıldığı büyük bir pazarın bulunduğu ve burada köle ticaretinin yapıldığı ve Horasan'dan gelen tüccarların bez sattıkları söylenmektedir ⁸⁶⁹. Yine Halep'te de uluslararası boyutta panayırların kurulduğunu İbn-i Şihne'nin Halep'in ürettiği meşhur ipeğin, panayır döneminde oldukça fazla satıldığı ve şehir bu dönemde oldukça yoğun ve kalabalık olduğunu belirtmesinden anlıyoruz ⁸⁷⁰. Artık yerel pazarların ihtiyaca ve ticari canlılığa cevap vermemesi, ulaşım ve teknolojiadaki değişimler Avrupa'da da büyük panayırların kurulmasına sebep olmuştur. Avrupa'da kurulan bu fuarların en önde geleni Fransa'daki Şampanya Fuarı idi ⁸⁷¹. XII ve XIII. yy'larda Champagne fuarı bir yandan Flanders ve Almanya, diğer yandan Provence ve İtalya tüccarlarını kendine çeken büyük bir buluşma yeri idi. Burada flaman kumaşı, Doğu Akdeniz'den gelen baharat, ipek ve diğer lüks malların mübadelesinin yapıldığı yeri ⁸⁷². Yine İngiltere'de Cambridge

⁸⁶⁶. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 109.

⁸⁶⁷. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 172.

⁸⁶⁸. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 270.

⁸⁶⁹. Ahmed b. Ebi Yakub Yakubi, *Kitab'ul-Buldan*, Brill, 1982, s. 245-248.

⁸⁷⁰. İbn-i Şihne, *Ed-Dürü'l Münteħab* (Nşr. Yusuf b. Serkis), Beyrut, 1909, s. 254.

⁸⁷¹. E. Zeytinoğlu, *a.g.e.*, s. 74; L. Humberman, *a.g.e.*, s. 31.

⁸⁷². Raymond de Roover, "Onüçüncü Yüzyıl Ticaret Devrimi", *Tarih Risaleleri* (Derleyen: Mustafa Özel), İstanbul, 1995, s. 112.

yakınıdaki Stourbridge, Flandre'de Bruges, Yypres ve Lille, Lyons ve Cenova fuarları da Avrupa'nın en meşhur uluslararası fuarları idi ⁸⁷³.

Gerek Anadolu, gerek Ortadoğu ve Avrupa'daki fuarlar bize, artık ticari ilişkilerin daha büyük boyutlarda gerçekleştiğini göstermektedir.

Selçuklu Devleti'nde, mahalli ihtiyaç için şehrin içinde ve dışında kurulan pazarların yanı sıra uluslararası boyuttaki panayırılar devletin himayesi ve kontrolü altında bulunuyordu. Devlet, pazar ve panayırılardaki faaliyetler için belli bir vergi alırken, bunun karşılığı olarak buraların güvenliğini temin etmekle yükümlüydü ⁸⁷⁴. Aynı uygulama Avrupa panayırılarında da görülmüyordu. Buralarda da devlet giriş-çıkışta vergi alırken, buraya gelen tüccarların mal ve can güvenliğini sağlamakla yükümlü bulunuyordu.

Pazar ve panayırılarının kuruldukları yerler zamanla kasaba ve şehire dönüştüğü görülmekteydi. Zira buralarda kurulan hanlar, dükkanlar ve oluşan kalabalık zamanla bir şehre ortam oluşturmuyordu. Nitekim, Mardin'in güneyinde Koçhisar (Dunaysar, Kızıltepe)'da ilk önce böyle bir pazar olarak kurulmuş zamanla da şehir haline gelmiştir ⁸⁷⁵. Aynı şekilde ziyaret pazarı da zamanla kasaba haline gelmiştir ⁸⁷⁶.

Aynı zamanda fuarlar ve panayırılar doğu-batı, kuzey-güney mallarının alıp satıldığı bir merkez olmakla beraber diğer ticari mekanlar gibi birer kültür mübadele merkezi görevini yerine getirmişlerdir. Öte yandan bu gelenek modern ekonomilerde ve çağdaş şehirlerde de varlığını sürdürmektedir. Hatta pazar ve panayırılarının gelenekleri, işleyiş tarzı gelip-giden mallardan vergi alınması gibi hususlarda da önemli bir değişiklik olmamıştır.

⁸⁷³. S.B. Clough, *a.g.e.*, s. 166.

⁸⁷⁴. M.Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 116-117.

⁸⁷⁵. M.A. Köymen, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁷⁶. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 270.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TİCARETİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Ticaret, iktisadi durumun yanı sıra, siyasi ve sosyal olayların da bir göstergesidir. Bütün bu olaylar birbirine bağlı olup, bir alandaki karışıklık ve başarısızlık diğer alanları da doğrudan etkilemektedir. Zira bir ülkedeki ticari canlılık, o ülkenin iktisaden olduğu kadar, siyasi ve sosyal açıdan da başarılı olduğuna bir işarettir. Çünkü, ticaretin rahat yapılması, siyasi istikrarın mevcudiyetine delalet etmektedir. Siyasi ve sosyal istikrarın olmadığı dönemlerde ticaret de sekteye uğramaktadır.

Ticaretin ve ekonomik kalkınmanın büyük oranda siyasi istikrara bağlı olmasının yanı sıra, siyasi başarı da yine ekonomik başarıyla doğru orantılı olmaktadır. Nitekim ülkeler siyasi hedeflerini belirlerken bunu ekonomik çıkarlar doğrultusunda yapmaktadırlar. Zira tarih boyunca ekonomik hedeflere yönelik büyük savaşların yapılmış olması buna en güzel örneği teşkil etmektedir.

Bütün bunların yanı sıra, siyasi karışıklıklar ile savaşlar ticaretin akışını etkilerken, yine devletlerin birbirlerine karşı olan tutumları da bunu doğrudan etkilemektedir. Yine bazı olaylar da vardır ki, insanın iradesi dışında gerçekleşmekte ve bunlar iktisadi ve ticari hayatı doğrudan etkilemektedir. İşte biz bu bölümde ticareti etkileyen bu siyasi ve beşeri olaylar üzerinde duracağız.

1. SAVAŞLAR

Savaşların sebepleri ve sonuçları siyasi görünse de bu olayın asıl temelinde yatan ekonomik sebeplerdir. Zira devletlerin ve milletlerin en büyük hedefleri daha geniş bir coğrafyaya ve daha iyi ekonomik yaşantıya sahip olmaktır. Bu sebepten dolayıdır ki, insan oğlunun var oluşundan itibaren bu hedeflerini gerçekleştirmek için birbirleriyle yaptıkları çarpışma ve savaşlar eksik olmamıştır.

İncelediğimiz dönem içerisinde (XI-XIII. yy'lar) ilk planda göze çarpan siyasi sonuçları kadar ekonomik sonuçları itibariyle de oldukça önemli olan Haçlı Seferleri dikkati çekmektedir. İşte bu sebepten dolayı burada Haçlı Seferleri hakkında çok kısa bir bilgi verip, bizi asıl ilgilendiren kısmı olan ekonomik boyutu ve Ortadoğu ticaretine olan etkisi üzerinde duracağız.

Öncelikle Haçlı Seferleri'nin ortaya çıkışı döneminde Batı'nın durumuna bakacak olursak şöyle bir tablo ortaya çıkar. Şöyle ki, Avrupa, Batı Akdeniz'deki İslam hakimiyeti neticesinde dünya ticaret yolları dışında kalmış ve bu da iktisadi bakımdan boğulmasına sebep olmuştur. Bir de buna iç savaşlar ve yağmalar eklenince Avrupa'nın doğu karşısında ezikliği iyice ortaya çıkmış, Doğu'nun iktisadi ve medeni sahadaki üstünlüğü bir kez daha kanıtlanmışdır. Bu dönemde Arap hakimiyetinin yanı sıra, Selçuklu Türkleri de büyük siyasi başarılar kazanarak, Anadolu'da hakimiyetlerini kurmaktaydılar. İşte Türkler'in bu ilerleyişinden endişe duyan Bizans Kilisesi, hernekadar aralarındaki münasebet kesik ise de yardım için yine de Latin Kilisesi'ne başvurmaktan çekinmemiştir. Papa da, Bizans'ın uğradığı bu felaketi, Latin Kilisesi'nin üstünlüğünü Yunanlılar'a kabul ettirmek için bir fırsat olarak görmüş ve yardımı kabul etmişti ⁸⁷⁷. Bütün bunların yanı sıra Avrupa, bir zamanlar saldırılarına maruz kaldıkları Normanlar'ı da kendi saflarına alarak Akdeniz yollarını kendisine kapayan İslam ablukasını kırmak, böylece Suriye ve Mısır sahillerine ulaşmak için bir Haçlı Seferi zihniyeti ile teşkilatlanmışlardır ⁸⁷⁸. Ancak Cenova ve Piza'nın İspanya Müslümanlar'ına karşı seferleri ⁸⁷⁹, Sicilya'nın Normanlar tarafından fethi, Bizans İmparatorluğu'na karşı Robert Guiscard tarafından yapılan hücum Haçlı ruhunun çok daha önceden belirmeye başladığını göstermektedir ⁸⁸⁰.

⁸⁷⁷. H.G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi*, s. 204.

⁸⁷⁸. Ömer Lütfi Berkan, *İktisat Tarihi (Ders Notları)*, İstanbul, 1975, s. 67; H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 204.

⁸⁷⁹. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 143. Ancak 1095-1270 yılları arasında yapılan sekiz büyük sefer Haçlı Seferi adı altında tarihçiler arasında anılmaktadır.

⁸⁸⁰. Müslümanlar tarafından 718 tarihine doğru zabtı tamamlanmış olan İspanya'nın Hristiyanlar tarafından tekrar zaptı bu bölgelerde Müslümanlarla hakiki bir Haçlı zihniyeti içinde uzun müddet devam eden bir mücadele neticesinde mümkün olmuştur. Gerçekten, bu büyük mücadelenin dikkati çeken kısmı,

Avrupa'da Hristiyanlar, İsa'nın Kudüs'teki mezarını Müslümanlar'ın elinden kurtarmak amacını ileri sürerek Haçlı Seferi tertiplenmesi için teşebbüse geçmişlerdi. Pierre l'Ermite adındaki bir adam, Fransa ve Almanya'yı dolaşarak, her yerde vaazlar vererek, Türkler'in Hristiyan Hacılara zulüm yaptıklarından ve İsa'nın Müslümanlar'ın elinde bulunmasından duyduğu utancı anlatarak, insanları heyecana getirmiş, bu sayede Batı dünyası Hristiyanlığı'nı iyice idrak etmiştir⁸⁸¹.

Papa II. Urban'ın gösterdiği büyük çabalar⁸⁸² sonunda başta Pierre l'Ermite olmak üzere Fransız, Alman ve İtalyan liderlerin kumandasında harekete geçen, yoğun bir halk kitlesi İstanbul'a gelerek, İmparator Aleksios tarafından Anadolu yakasına geçirilmişlerdir. Ancak 1096 tarihinde Selçuklular Haçlılar'ı İzmit yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratmışlardır⁸⁸³. Bu ilk Haçlı teşebbüsü başarısızlığa uğraması üzerine, askerlik sanatını iyi bilen zırhlı şövalyelerden oluşan dük ve kontların komutasındaki İtalya ve Balkanlar üzerinden İstanbul'a gelmiş ve buradan Bizanslılar tarafından Anadolu'ya geçirilmişlerdir⁸⁸⁴. Haçlılar Bizanslılarla beraber Selçuklular'ın başkenti İznik'i kuşatmış, Selçuklular'ın bütün çabalarına rağmen 19 Haziran 1097'de yirmi iki yıllık Selçuklu başkenti İznik, Bizanslılar'a teslim edilmiştir⁸⁸⁵.

İspanya'daki Uçbeyliklerinde karşılanan kuvvetlerin mahalli kıtalara inhisar etmeyip, gerek Hristiyan Avrupa'nın ve gerekse İslam dünyasının her tarafından gelmiş sergüzeşt unsurların ve her iki tarafta da milletlerarası dini tarikatlar halinde teşkilatlanmış olan gönüllülerin destanlar yaratan bir dini vecd içinde bir mukaddes cihat havası ve Haçlı Seferi zihniyeti ile çarpışmış olmasıdır. Bu mücadelede Papa'nın Fransız şövalyelerinin ve şubaları Avrupa'ya yayılmış olan dini tarikatların rolü büyük olmuştur. Bu seferlerde şehir halkının serbest ticaret yapma ihtiyacı ve kazanç ihtirasının yanı sıra İslam düşmanlığının dini amaçlarının da büyük etkisi vardır (Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 68); Steven Runciman, *a.g.e.*, I, s. 70-71.

881. Pierre l'Ermite'un faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Rene Grousset, *L'epopee Des Croisades*, Polon, 1939, s. 19-23.

882. Papa II. Urban'ın faaliyetleri için bkz., R. Grousset, *a.g.e.*, s. 7-18; Steven Runciman, *a.g.e.*, I, s. 83-90.

883. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Ankara, 1993, s. 130.

884. Haçlılar Bizans İmparatoru Aleksios ile Bizans'tan yardım ve destek almalarına karşılık Anadolu'da ele geçirecekleri yerleri Bizans'a bırakacakları hususunda bir antlaşma yapıp, Bizans'a bağlılık antı içtiller (Ocak 1097) (A. Sevim, *a.g.e.*, s. 130).

885. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi.*, s. 130-131.

Haçlılar'ın hedefleri olan Kudüs'e ulaşmadan önce Anadolu'da iki küçük Haçlı devletçisi kurulmuş; bunlardan biri Baudouin de Boulogne tarafından 10 Mart 1098 tarihinde kurulan Urfa Kontluğu ve Antakya'nın ele geçirilmesiyle de 3 Haziran 1098 tarihinde Bohemund tarafından Antakya kontluğu kurulmuştur ⁸⁸⁶. Haçlılar Haziran ayında Kudüs'ü muhasara etmiş ve bir ay sonra 15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'ü ele geçirerek burada da Haçlı devleti kurmuşlar, 1103'de ise Trablus kontluğu adını alacak olan devletin kurulmasıyla Haçlı teşekkülleri dörde çıkmıştır ⁸⁸⁷.

II. Haçlı Seferi ise, Kuzey Suriye ve Irak Türk Atabekler devletinin hükümdarı İmadeddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırması üzerine düzenlenmiş, neticede Selçuklu Sultanı Mesut, Haçlılar'ı 1147 yılında ağır bir yenilgiye uğratmış, Bizans ve Haçlılar'a karşı kazanılan zafer neticesinde Selçuklular Anadolu'da yeniden hükümlarlıklarını kurmuşlardır ⁸⁸⁸.

III. Haçlı Seferi ise, Selehaddin Eyyubi'nin Hıristiyanlar'a karşı cihat ilan etmesi ve 1187'de Kudüs'ü Hıristiyanlar'dan geri alması ⁸⁸⁹ neticesinde, Avrupalılar bunu sindiremeyip Haçlı Seferleri'nin en büyüğü olan III. Haçlı Seferi'ni düzenlemişlerdir. 1189-1192 yıllarında yapılan bu Haçlı Seferi'nde de başarılı olamamışlar ve Kudüs'ü geri alamamışlardır ⁸⁹⁰. Neticeleri itibariyle önemli olan IV. Haçlı Seferi (1202-1204), Bizans kilisesiyle, Latin Kilisesi arasındaki çekişmeden dolayı meydana gelmiştir. Latin Kilisesi, Bizans İmparatorluğu'na karşı cephe almış ve Venedik'ten yola çıkan Haçlılar 1204 yılında İstanbul'u muhasara etmişlerdir. İstanbul'daki tahta Flanderli Boldwin oturtulmuş, böylece

⁸⁸⁶. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, T.T.K.Y., Ankara, 1987, s. 2.

⁸⁸⁷. I. Demirkent, *a.g.m.*, s. 2; H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 206.

⁸⁸⁸. A. Sevim, *a.g.e.*, s. 143-144.

⁸⁸⁹. İbn'ül Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 432-433; Ebu'l Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi* (Çev: Ömer Rıza Doğrul), C. II, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 444-445; Mustafa Hıyarî, *Selahad-Din Dar el Garbel-İslami*, Beyrut, 1987, s. 300.

⁸⁹⁰. H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 206.

Latin ve Yunan kiliseleri birleşmiş, 1204'ten 1261 yılına kadar İstanbul'da Latin hakimiyeti devam etmiştir ⁸⁹¹.

Diğer Haçlı Seferleri ise daha ufak çaplı olup, 1228-1229'da V. Haçlı Seferi, 1248-1270 yıllarında VI. ve VII. Haçlı Seferleri düzenlenmiştir ⁸⁹².

Avrupa'da İsa'nın mezarını Müslümanlar'ın elinden kurtarmak ve Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla organize edilen Haçlı Seferlerinde onbinlerce Hristiyan, Türkler'in üzerine saldırmıştır. Bu seferlerin önemli siyasi sonuçları olmuş, nitekim İzmit ve İzniği fethederek İstanbul kapılarına dayanan Selçuklular'ın mukameti kırılmış ve daha 1096'da mümkün gözüken Bizans'ın sukutu 1453'e kalmış ve böylece üçbuçuk asır gecikmiştir ⁸⁹³. Haçlı Seferleri'nin bu siyasi ve askeri neticeleri yanı sıra asıl büyük netice iktisadi alanda kazanılmıştır. Zira ilk bakışta bu seferlerin dini hedefler için düzenlendiği ve bu amaçla gayret sarfedildiği gibi gözükiyorsa da, asıl amacın ekonomik kazançlar temin etmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Avrupa derebeyleri yeni araziler bulmak ve bir kısım Avrupalı nüfusun yabancı memleketlere aktarılması ihtiyacı hissederken, İtalya şehirleri de denizlerde hakimiyet kurmak ihtirası içindeydiler ⁸⁹⁴. Seferler neticesinde iktisadi karlar elde edilmeye ve Suriye'nin nimetleri görülünce Haçlılar gevşeyerek mukaddes harp ruhunu kaybetmişlerdi ⁸⁹⁵.

Böylece Haçlı Seferleri'yle beraber Ortadoğu'nun siyasi çehresi değiştiği gibi iktisadi yapısında da değişim ve canlılık görülmeye başlanmıştır. Zira Doğu'nun sahip olduğu zenginlikten Avrupalılar faydalanmasını bilmiş ve Avrupa-Ortadoğu arasında yoğun bir ticari trafik yaşanmaya başlamıştır. İşte bu noktada Haçlı Seferi'nin ticarete olan

⁸⁹¹. H.G. Wells, *a.g.e.*, s. 207. Latinler'in İstanbul'u işgalleri sonunda İstanbul'da bulunan Ortadoks halk ve papazlar Trabzon'a göçerek 1475 yılına kadar sürecek olan Trabzon Rum İmparatorluğu'nu kurmuşlardır.

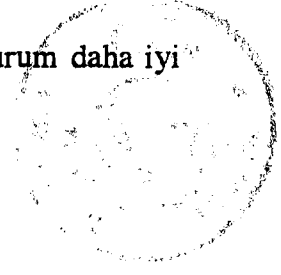
⁸⁹². G. Köhnen, *a.g.e.*, s. 48.

⁸⁹³. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 70.

⁸⁹⁴. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁹⁵. Ö.L. Berkan, *a.g.e.*, s. 71; René Sédillol, *Dünya Ticaret Tarihi, Doğuştan Süpermarkete* (Çev: Esat Nermi Erendar), İstanbul, 1983, s. 176-177.

etkisi ve bunda en fazla kar elde eden milletlere bakacak olursak bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

1.1. Haçlı Seferleri'nin Dönemin Ticaretine Olan Etkileri

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, görünüşteki dini gayesi Hz. İsa'nın Kudüs'teki mezarını Müslümanlar'ın elinden almak olan Haçlı Seferleri'nin, asıl önemli hedefi ekonomik idi. Çizeceğimiz tablo bu sonucu açıkca ortaya koymaktadır. Nitekim, XI. yy'a kadar Akdeniz havzasında üç büyük güç bulunuyordu. Bunlar; zayıflamaya yüz tutmuş Bizans dünyası; ikincisi, bölgede önemli pazarlara ve ticaretin altyapısına sahip İslam dünyası; üçüncüsü ise, Batı Hristiyan dünyası ⁸⁹⁶. Mevcut bu üç güç arasında yer alan Bizans siyasi gücünü gittikçe kaybetmeye yüz tuttuğu gibi bir diğer güç olan Avrupa ise siyasi ve dini çalkantılar yanında Doğu ile ticari bağlantısının ⁸⁹⁷ kopuk oluşu yüzünden boğulma dönemini yaşıyordu. Ancak Avrupa'nın doğu ile kopuk olan ticari ilişkisine rağmen, İtalyan şehirleri özellikle de Venedik, bütün ticaret yollarının son duraklarıyla temas halindeydi. Zira bunlar kutsal topraklara hacı taşımakta, İstanbul, Güney Rusya, Suriye ve Mısır'la ticaret yapmaktaydılar ⁸⁹⁸.

⁸⁹⁶. G. Lafrance, *a.g.e.*, s. 35.

⁸⁹⁷. Asya malları (Doğu) Avrupa'ya üç ana yoldan ulaşmaktaydı. Birincisi, Çin'in içlerinden İran'dan veya Hindistan'dan uzun kervanlar halinde Güney Rusya veya Anadolu'dan geçerek ulaşmaktaydı. Yol buradan kollara ayrılarak İstanbul veya Güney Akdeniz'e, kuzeyde Rusya'yı katederek Vareng yolundan Baltık'a veya Kiev'e ve buradan da Polonya ve Bohemya'dan batıya ve Macaristan ve Avusturya'dan merkezi Avrupa ve Ren bölgesine ulaşmaktaydı. İkinci yol, Avrupa'ya Dicle-Fırat vadilerini aşarak ve Suriye kıyılarından Akdeniz'e ulaşarak gelmekteydi. Üçüncü yol ise, Hint okyanusu ve Kızıldeniz'i kullanmakta ve buradan Nil'e ve çöle doğru kısa bir çıkıntı yaptıktan sonra İskenderiye'de Akdeniz'e ulaşmaktaydı. Bu yolculuğun Asya bölümü Araplar'ın ve diğer doğuluların elinde bulunurken, Baltık ticareti İskandinavlar'ın Orta Avrupa'ya doğru olan trafik Yahudiler'in, Akdeniz pazarları ise Suriyeliler ve Bizanslılar'ın elindeydi (H. Heaton, *a.g.e.*, s. 148).

⁸⁹⁸. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 148; Steven Runciman, *a.g.e.*, I, s. 40.

Bahsettiğimiz bu üç dünya arasındaki kopukluk XI. yy'dan özellikle de XII. yy'dan itibaren Haçlı Seferleri sebebiyle farklı bir boyut kazandı. Haçlı Seferleri'nde Müslüman Doğu ile siyasi ve askeri açıdan yoğun bir mücadele yaşanmasına rağmen, ekonomik açıdan ise, Avrupa ile Ortadoğu arasında sıkı bir bağ kurulmuş, bu seferlerin siyasi boyutu ikinci dereceye düşmüştür. Ekonomik hedef özellikle III. Haçlı Seferleri'nden itibaren daha da belirginleşmiştir ⁸⁹⁹. Zaten yaklaşık ikiyüzyıl süren ve binlerce insanın ölümüyle neticelenen bu seferler ile siyasi ve askeri açıdan istenilen başarıya sahip olunamamış ve bu açıdan hedeflerine ulaşamamışlar ⁹⁰⁰, kurdukları Haçlı prenslikleri kısa sürede Türkler tarafından yıkılmış ⁹⁰¹, Haçlılar'ın Suriye Hakimiyeti sona erdirilmiştir ⁹⁰².

İşte milyonlarca Hıristiyan ve Müslüman insanı karşı karşıya getiren, binlerce insanın ölümüne sebep olan, şehir ve ülkelerin yakılıp yıkılmasına, milyonlarca altının harcanmasına yol açan Haçlı Seferleri, çarpışan tarafları bir süre karşı karşıya getirmişse de belli bir süre sonra da yan yana getirmiştir. Böylece farklı kültürden insanları kültürel yönden kaynaştırıp, ekonomik yönden de alış-verişi hızlandırmıştır ⁹⁰³. Belki de Haçlı Seferleri'nin en önemli sonucu siyasi ve askeri olmaktan çok iktisadi açıdan olmuştur. Zira Haçlı Seferleri o dönemdeki dünyayı kökten değiştirmiştir. Bu değişiklik dini alanda olmayıp, iktisadi alanda idi. Din açısından ele alındığında ise geçici başarılarla rağmen, Haçlı Seferleri tümlüyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı ⁹⁰⁴.

Nitekim bir savaşın ticarete öncülük sağlamasını ilk kez belki de tek olarak Haçlı Seferleri'nde görüyoruz. Haçlı Seferleri, savaşın parçaladığı halkları ticaretle birleştirmiştir

⁸⁹⁹. G. Lafrance, *a.g.e.*, s. 35.

⁹⁰⁰. E. Zeyinoğlu, *a.g.e.*, s. 64.

⁹⁰¹. Urfa Haçlı Kontluğu, Urfa'nın (Endesse) 1144'te, Şam'ın 1154'te Türkler tarafından ele geçirilmesi, 1183'te Selaheddin Eyyubi'nin Halep'i 1187'de Akka, Sayda, Nasıra, Beyrut, Askalan ve nihayet Kudüs'ü ele geçirmesiyle, Haçlı hakimiyetine son verilmiştir.

⁹⁰². H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 31.

⁹⁰³. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 76.

⁹⁰⁴. René Sédillot, *a.g.e.*, s. 176.

⁹⁰⁵. Netice olarak 200 yıl süren Haçlı Seferleri süresince zannedildiği gibi iki dünya sürekli olarak birbirleriyle savaşmamışlardır. Aksine her türlü alış-verişi bu savaşlar sayesinde yürütmüşlerdir. Hatta öyle ki, her iki tarafa da mal satan tüccarların varlığı bilinmektedir.

Haçlı Seferleri'nin ekonomik sonuçlarını maddeleştirecek olursak şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bu seferler esnasında Batı'nın Doğu ile yakın teması sonucu Doğu ticareti yoğunlaşmış, uluslararası ticaret ortaya çıkmıştır. Bu döneme kadar Avrupa ile Doğu arasında mevcut Akdeniz'deki tesadüfi ticaretin yerini bundan sonra büyük ticaret faaliyetleri almıştır ⁹⁰⁶. Doğu'ya gelen Haçlılar'ın büyük bir kısmı deniz yolunu tercih etmeleri, Akdeniz'in önemini arttırmış ve bu önemi uzun yıllar devam etmiştir.

2. İslamiyet'in yayılışı döneminde Akdeniz'de ticaret duraklamış, Avrupalılar'ın bir tahta parçası dahi yüzdüremedikleri Akdeniz, bu seferlerle yeniden Batılılar'ın yoğun ticari faaliyetlerine sahne olmuştur. Yani Haçlı Seferleri Akdeniz ticaretine büyük bir canlılık kazandırmıştır ⁹⁰⁷. Zira Doğu'nun mallarını Avrupalılar bilhassa transit merkezlerden İskenderiye ve Bizans şehirlerinden alarak Avrupa'ya naklederlerdi ⁹⁰⁸. Ancak Haçlı Seferi esnasında İskenderiye ve Bizans, bu mevkilerini kaybederek, Bağdat ve Şam'dan kervanlarla Suriye ve Filistin'in kıyı şehirlerine taşınan mallar buralardan temin edilmeye başlandı ⁹⁰⁹.

Ayrıca tüccar uluslar bu şehirlerde ticaret kolonileri kurarak, kendilerine mahsus mahalleler vücuda getirmişlerdir. Bununla beraber Doğu'ya gidip yerleşen tüccarların yabancı ülkelerde haklarını koruyan ve birbirleriyle olan münasebetlerini düzenleyen konsolosluklar dahi kurdukları görülmektedir. Hatta zaman zaman konsoloslar da bizzat

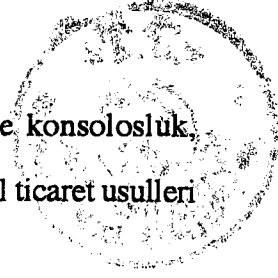
⁹⁰⁵. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 76.

⁹⁰⁶. S. Trak, *a.g.e.*, s. 179.

⁹⁰⁷. Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 234.

⁹⁰⁸. S. Trak, *a.g.e.*, s. 180.

⁹⁰⁹. S. Trak, *a.g.e.*, s. 180.

kendi hesaplarına, ticaret muamelelerine de girişmekteydiler ⁹¹⁰. O halde konsolosluk, havale, çek, imtiyaz, garanti, sigorta gibi ticaret müesseseleri ve beynelminel ticaret usulleri Haçlı Seferleri döneminde gelişmiş ve müesseseleşmiştir.

3. Haçlı seferleri'yle birlikte, Doğu'nun sahip olduğu zenginliği ve o zamana kadar hiç görmedikleri birçok ürünü Batılılar bu dönemde tanıdılar. Özellikle de İtalyan şehirleri bu malları alarak, Avrupa'ya sevkettikleri gibi ⁹¹¹, burada tanıdıkları bazı malları da memleketlerinde yapmaya koyulmuşlardır. Bu sayede İtalyan şehirleri büyük servetler kazandıkları gibi, sanat ve bilim alanında da gelişme göstermişlerdir ⁹¹². Ticaret alanında yaşanan bu canlılık beraberinde bankacılık, kredi gibi işlemlerin de gelişimini beraberinde getirmiştir.

4. Haçlı Seferleri'yle beraber, endüstri alanında da gelişmeler kaydedilmiştir. Çünkü doğuya giden binlerce askerin teçhiz edilmesi; harp silahları, harp malzemesi, bunları taşıyacak nakil vasıtaları, askerin giyinmesi için lazım olan elbise ve bunun için de kumaş üretimi artmış, böylece endüstri alanında gelişme kaydedilmiştir ⁹¹³.

Kısacası Haçlı Seferleri, dış ticaretin genişlemesi, ticaret maddeleri ve ulaşımın artması, çeşitlenmesi, ziyaret ve seyahatin çoğalması gibi ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Yalnız özellikle Batı'nın bu işten sağladığı büyük karların yanı sıra, Doğu'nun ekonomisi ve ticareti üzerinde olumsuz yönlerinin de olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira Doğu'nun zenginlikleri Batı'ya taşındığı gibi Doğu'nun birçok sanatı da aynı şekilde batı tarafından öğrenilerek, doğuyla rekabete girilmiş, hatta bunun ticaretini batılılar ellerine geçirmişlerdir ⁹¹⁴.

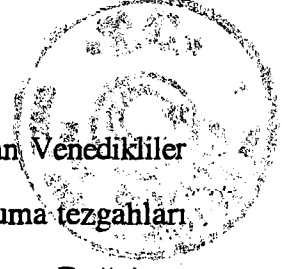
⁹¹⁰. S. Trak, *a.g.e.*, s. 180.

⁹¹¹. Avrupalılar'ın Doğu'nun hangi ürünlerini alıp götördükleri hakkında bilgi için bkz., Ürünler Bölümü, s. 111-137.

⁹¹². S. Trak, *a.g.e.*, s. 181.

⁹¹³. S. Trak, *a.g.e.*, s. 179.

⁹¹⁴. Louis André, *Ekonomik Tarih* (Çev: M. Ziya Karamursal), İstanbul, 1938, s. 14-15; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 25-26; S. Trak, *a.g.e.*, s. 182; Charles Morezél, *Histoire Economique et Sociale*, Paris, 1956-1957, s. 11.

Bu dönemde Batılılar özellikle de Avrupa'nın doğu temsilcisi olan Venedikliler vasıtasıyla Doğu'daki tekstil tekniği kumaş, boyama çeşit ve usulleri, dokuma tezgahları batıya götürülmüş oradan da kuzey ülkelerine ve İngiltere'ye kadar yayılmıştır. Doğu'nun hububat ve kerestesi canlı hayvanı Batı'ya ihraç edilmiş olmakla Batı içerisinde bulunduğu iktisadi krizden kurtulmuştur. Haçlı Seferleri'yle Batı, Doğu tarafından Akdeniz'den İspanya'ya kadar çevrilen kuşatma zincirini kırmışlar ve içerisinde bulundukları fakru zarurettten, açlık ve sefaletten kurtulmuşlardır. Bu seferlerle Doğu'nun ezici üstünlüğü efsanesi de sona ermiştir. Batılılar'ın kendilerinden çok uzakta Doğu Akdeniz'de dini ve siyasi merkezleri fethetmeleri, hatta Bizans'ı işgal etmeleri, buralarda koloniler kurmaları, Batı siyasi tarihinde adeta bir inkılap yaratmıştır. O zamana kadar Batı'nın kendi toprakları dışında bu tarzda başarılar elde ettiği, koloniler kurduğu görülmemiştir. Netice olarak belki Avrupa Haçlı Seferleri'yle uzun vadeli asker ve siyasi başarılar elde edememiştir, ama adeta o Avrupa'nın makuz talihini kırmıştır.

1.1.1. Venedik Ticaretine Olan Etkisi

Haçlı seferleri'nde en fazla kâr sağlayan milletlerin başında İtalyanlar gelmekteydi. Zira bu seferler esnasında, İtalyanlar Haçlı Orduları'nı Doğu'ya nakletme görevini üstlenmiş ve bunun karşılığında kazanç temin etmiştir. Sonra da Ortadoğu'nun önemli liman ve sahil şehirlerinin işgalinde yer alarak buralardan büyük ekonomik menfaatler elde etmemişlerdir⁹¹⁵. İtalyanlar Haçlı Seferleri'nden büyük oranda faydalınırken, Haçlılar da İtalyanlar'dan faydalanmışlardır⁹¹⁶. Zira İtalyan şehir devletlerinin desteği olmaksızın Haçlılar'ın başarılı olmaları oldukça güç idi. İtalyanlar gemileriyle Haçlılar'ı doğu'ya taşımakta ve erzak temin etmekteydiler. Zira Haçlı Seferleri umumiyetle deniz yoluyla

⁹¹⁵. Cavid Oral, *Akdeniz Meselesi*, Adana, 1943, s. 51.

⁹¹⁶. René Sédillot, *a.g.e.*, s. 186.

gerçekleşmekteydi ⁹¹⁷. İtalyan şehir devletlerinin yardımına her zaman ihtiyaç vardı. Bu da şehir devletlerinin bir takım imtiyazlar elde etmeleri ve nüfuzlarının artması manasına geliyordu ⁹¹⁸.

İtalyan şehirleri, Doğu'da ele geçen yerler arasında aslan payını kendine ayırmayı becermiş, siyasi alanda da varlıklarını kabul ettirmişlerdir ⁹¹⁹. Haçlı Seferleri'yle birlikte İtalyan şehirlerinin Bizans'ın iradesine boyun eğmiş vasallar olduğu hayali de yıkılmış, Cenova ve Piza gibi geçmişte Bizansla ilişkisi olmayan yeni güçler ortaya çıktığı gibi, eski vasallar da geçmişteki bağlarını umursamadan kendi çıkarları peşinde gitmişlerdir ⁹²⁰.

İşte Haçlı Seferleri'ni kendi ekonomik çıkarları yönünde kullanan ve büyük kazançlar elde eden İtalyan şehirlerinden kısaca bahsedecek olursak bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Venedik, İtalya'nın en önemli ticaret ve sanayi şehirlerinden birisidir ⁹²¹. Daha Haçlı Seferleri'nden önce Doğu ile temas halinde olup, Doğu'nun değerli ürünlerini Batı'ya taşıırken Doğu'ya da Batı'nın ürünlerini ihraç etmekteydi ⁹²². Ancak Haçlı Seferleri Venedik'in Doğu ile olan temasını daha artırmış ve büyük kazançlar elde etmesine vesile olmuştur ⁹²³. Haçlı Seferleri'nin yapılmasına sebep olarak gösterilen dini etkenlere Venedikliler oldukça ilgisiz kalmışlardır. Nitekim ilk önceleri Haçlı Seferleri'ne iştirak

⁹¹⁷. H. Pirenne, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁹¹⁸. Steven Runcman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Ankara, 1992, s. 25; H. Pirenne, *Ortaçağ Avrupası*, s. 32; S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 60; Réne Sédillot, *a.g.e.*, s. 186.

⁹¹⁹. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 60.

⁹²⁰. S. Yaresimos, *a.g.e.*, s. 61.

⁹²¹. Venedik sanayi açısından da büyük şöhret kazanmış olup, ürettiği yün kumaşlar, altın ve gümüş işlemeli kumaşlar, ipekler ve danteller; deri işlemeciliği ve cam üretimi buna delalet etmektedir (G. Legaret, *a.g.e.*, s. 72).

⁹²². Venedik Doğu'nun baharatını, değerli kumaşlarını, yünlerini alırken, Doğu'ya özellikle Kahire'ye kendi dindaşları olan Hristiyan köleleri getirip satmaktaydılar. Ayrıca Doğu'ya metaller, ağaç ve silah gibi emtiayı da yine Venedik taşımaktaydı (A. Schoube, *a.g.e.*, s. 23).

⁹²³. Freddy Thunet, *Histoire du Venise*, Paris, 1961, s. 23.

etmemişlerdir ⁹²⁴. Venedik, Haçlı Seferleri'ne ancak 1100 yıllarında iştirak etmiştir. Bu iştirakini dini amaçtan ziyade ticari hedefe yöneltmiş ⁹²⁵, bu seferlerdeki yardımlarının karşılığında çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdir ⁹²⁶. Venedikliler elde ettikleri imtiyazlarla, batılı tüccarlar arasında ilk sırayı almaktaydılar ⁹²⁷. Venedik, Kudüs krallığından kapitülasyon diyebileceğimiz çok büyük ayrıcalıklar elde etmişlerdir ⁹²⁸. Yine Antakya, Beyrut, Trablus, Akka ve Yafa'da da kendilerine mahsus mahalleler kurmuşlar ve koloniler oluşturmuşlardır ⁹²⁹. Ancak Venedik daha ziyade gücünü İstanbul'da Latin İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesine ve böylece Bizans'tan kendi payına düşen Ege Bölgesi'nin egemenlik altına alınması için harcamıştır. Bu sebepten dolayıdır ki, Suriye ve Filistin'deki ticarete fazla etkili olmamış ve bu alandaki üstünlük Cenevizliler'in ve Pizalılar'ın elinde olmuştur ⁹³⁰. Venedik Latin devletinden beklediği imtiyazları elde etmiş, daha önceleri Cenevizliler'in elinde olan Galata'yı, Akdeniz'de Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos adalarını ele geçirirken ⁹³¹, İstanbul'daki kendilerine ait mahallelerin alanlarını da genişletmiş, hatta kendisine yasak olan Karadeniz'e dahi girmişlerdir ⁹³². Venedik Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla büyük imtiyazlar elde ettiği gibi, İstanbul adeta ikinci vatanı haline gelmiştir. Her ne kadar İstanbul'da diğer tacir uluslardan Provonslılar, Pizalılar, Ankonlular bulunuyor iseler de, bunların hepsi Venedik önünde bayraklarını indirmek zorundaydılar ⁹³³.

⁹²⁴. Mahmut H. Sakıroğlu, "Venedik Arşivi ve Kitaplarından Türk Tarih ve Kültürüne Ait Kayıtlar", *ERDEM*, C. III, S. 7, Ocak 1987, Ankara, s. 111.

⁹²⁵. Charles Morazé, *Histoire Économique et Sociale*, Paris, 1956-57, s. 11.

⁹²⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 80.

⁹²⁷. F. Thuriot, *a.g.e.*, s. 24.

⁹²⁸. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 80.

⁹²⁹. Mehmet Kenan, *a.g.e.*, s. 93; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 57; S. Trak, *a.g.e.*, s. 215; W. Heyd, *a.g.e.*, s. 367-368.

⁹³⁰. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 81.

⁹³¹. S. Trak, *a.g.e.*, s. 216.

⁹³². F. Thuriot, *a.g.e.*, s. 25; A. Ebisel, *a.g.e.*, s. 15-19.

⁹³³. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 326.

Kısacası, Haçlı Seferleri Venedik için tam anlamıyla kârlı bir iş olmuş, bu seferlerden gelişmesi için daha büyük fırsatlar yakalamıştır. Zira, seferler neticesinde Venedikliler Akdeniz'e yerleşmeyi başarmışlardır⁹³⁴.

1.1.2. Ceneviz Ticaretine Olan Etkisi

İtalya'nın önemli ticaret şehirlerinden olan Cenova, daha Haçlı Seferleri'nden önce Doğu ile ticari ilişki içerisinde bulunuyordu. Nitekim Fatimilerle ilişkiye geçilerek Mısır ile yoğun bir ticaret yapılmaktaydı⁹³⁵. Avrupa'nın Haçlı Seferi'ni başlatmak için yaptığı çağrılar, Cenevizlilere de iletilmiş ve bu çağrıya Cenevizliler iştirak etmişlerdir. Ceneviz'in bu seferlere iştirakteki amacı siyasi olmaktan çok daha ziyade daha önce bu bölgede sahip olduğu ticari menfaatleri yeniden elde etme isteğiydi⁹³⁶. Ceneviz ilk Haçlı Seferi'ne 12 yük gemisi, bir sandal ile katılmış ve Kuzey Suriye bölgesinin Haçlılar tarafından ele geçirilmesinde, Süveydiye Limanı'nın ve Antakya'nın zaptında büyük rol oynamıştır⁹³⁷. Bu yardımları hiç şüphesiz ki karşılıksız kalmamış ve 12 Temmuz 1098 tarihli bir antlaşmayla Antakya'da 30 ev, 1 funduk, Saint Jean Kilisesi'nin mülkiyeti ve malların konması için bir deponun mülkiyeti elde edilmiştir⁹³⁸.

Aynı şekilde Cenevizliler Kudüs'ün kuşatılmasında yaptıkları hizmetler karşılığında da bir takım ayrıcalıklar elde ederken; Trablusşam'ın da ancak Cenevizliler sayesinde ele geçirilmesi karşısında emekleri karşılıksız kalmamış ve önemli imtiyazlar elde etmişlerdir

⁹³⁴. F. Thiriet, *a.g.e.*, s. 23; G. Legaret, *a.g.e.*, s. 73.

⁹³⁵. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 435; Adolf Schaube, *Hondelsgeschichte Der Romanischen Völker Des Mitteleorgebiets Bis Zumende Der Kreuzzuge*, s. 64; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 73.

⁹³⁶. A. Schaube, *a.g.e.*, s. 65.

⁹³⁷. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 46; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 78.

⁹³⁸. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 46.

939. Cenevizliler, Haçlı prensliklerine ait topraklarda önemli imtiyazlar elde etmişler, yalnız Urfa kontluğu bunun dışında tutulmalıdır ⁹⁴⁰.

Ancak Ceneviz'in Akdeniz'deki bu üstünlüğü ve söz sahipliği daimi olmamış, Haçlı devletlerinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle bu statüsü sarsılmış, burada tutunamayacağını anlayınca, gözünü Bizans ve Karadeniz'e dikmiştir. Nitekim Cenevizliler İstanbul'da 1281 yılından itibaren pazarlar elde ederek; Karadeniz'de Kırım ve Kafkasya kıyılarında koloniler vücuda getirmişlerdir ⁹⁴¹. Bununla beraber Ege Denizi'nde Sisam, Sakız ve Midilli adaları her ne kadar daha sonradan Venedikliler'in eline geçmişse de o döneme kadar burada da koloniler vücuda getirmişlerdir ⁹⁴².

Görüldüğü gibi, Cenevizliler sahip oldukları ticari üstünlüklerini Haçlı Seferi'yle daha da pekiştirmiş ve etki alanlarını genişletmişlerdir.

1.1.3. Amalfi Ticaretine Olan Etkisi

İtalyan şehirlerinden Amalfi, Doğu ile ticaret yapan ve buranın zenginliğini keşfeden şehirler arasında yer almaktadır ⁹⁴³. Zira daha Haçlılar bu bölgeye gelmeden Amalfiler Fatımiler ile ticari ilişki içinde bulunuyorlardı ⁹⁴⁴. Zira Mısır ile yaptığı ticaretle ilgili 978 yılına ait bir antlaşma vardır ⁹⁴⁵. Amalfi Mısır ile olan ticari ilişkisinin yanı sıra Fatımiler'den Kudüs'te tebaasına bir mahalle ayrılması hakkını elde etmiştir (1063). Ayrıca

⁹³⁹. G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 46; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 78.

⁹⁴⁰. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁴¹. G. Legaret, *a.g.e.*, s. 71; S. Trak, *a.g.e.*, s. 218; H.S. Selen, *a.g.e.*, s. 58.

⁹⁴². Louis André, *Ekonomik Tarih, Eski Zamanlardan Genel Harbin Sonuna Kadar* (Çev: Ziya Karamursal), İstanbul, 1938, s. 23.

⁹⁴³. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 72; Albert Haurani, *Arap Halkları Tarihi* (Çev: Yavuz Alagan), İstanbul, 1997, s. 145.

⁹⁴⁴. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁴⁵. Claude Cahen, "Un Texte Peu Connu Relatif Au Commerce Oriental D'Amolfi Au X'e Siecle", *Turcobszantine et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 3.

Antakya şehrinde de Amalfililer için ayrılmış bir mahalle mevcuttu ⁹⁴⁶. Amalfiler İskenderiye ve Antakya'da ticaret yapıyorlardı ⁹⁴⁷. Görüldüğü gibi Amalfiler Ortadoğu'da aktif bir ticari faaliyet içerisinde bulunuyordu. Ancak Amalfi'nin Fatimilerle yaptığı ticarete zaman zaman papalığın ambargosu engel oluyordu ⁹⁴⁸. Bu durum dahi Amalfi'nin Doğu ile yoğun bir ticari faaliyet içinde bulunduğunu göstermektedir.

Haçlı Seferlerinin, diğer İtalya devletleri gibi Amalfi'ye pek kazanç getirdiğini söylememiz doğru olmaz. Zira Amalfiler'in, Haçlı seferlerine katılımları ve Haçlı devletlerinin kurulmasına pek katkıları olmamış, neticede ise ayrıcalık ve imtiyazlar kazanamamışlardır ⁹⁴⁹. Yani Suriye ve Filistin'de yeni haklar kazanamayıp, Antakya'daki mahallelerini korumak ve Akka'da ölülerini gömmek için ençok bir mezarlık kesmine sahip olabilmışlardır ⁹⁵⁰.

1.1.4. Floransa Ticaretine Olan Etkisi

İtalya'nın önemli şehirlerinden biri olan Floransa, Ortaçağ'daki meşhurluğunu ticaretten ziyade endüstriden kazanmıştır ⁹⁵¹. Zira ürettiği kumaşlarla dünya pazarlarında önemli bir kazanmış ve kumaşları yoğun ilgi görmüştür.

Haçlı Seferleri Floransa'yı da etkilemiş, bu sefer neticesinde Floransa da kâr elde etmiş ve zenginleşmesinde önemli etken olmuştur ⁹⁵².

Floransa, Haçlı Seferleri'yle Doğu'da imtiyaz elde etmeden ziyade, bu sefer neticesinde Doğu ve Batı arasında hızlanan ticaretten faydalanmış, her iki bölge arasında bir

⁹⁴⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁴⁷. A. Schaube, *a.g.e.*, s. 33-36.

⁹⁴⁸. C. Cahen, "Un Texte Peu Connue Relatif Au Commerce...", s. 6.

⁹⁴⁹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁵⁰. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁵¹. L. Andre, *a.g.e.*, s. 25; S. Trak, *a.g.e.*, s. 219.

⁹⁵². Henri Seé, *Les Origines du Capitalisme Moderne*, s. 13.

aracı görevi yapmıştır. Ayrıca Floransa'nın kumaş üreticileri Doğu'da önemli satışlar yapmaktaydılar. Bu satışlar e diğer ticari ilişkilerin yoğunlaşması neticesinde, Doğu'da temsilcilikler kurulmuş, böylece bu ilişkiye daha geniş ve düzenli bir boyut kazandırılmıştır

953.

1.1.5. Piza Ticaretine Olan Etkisi

Pizalılar da Haçlı Seferleri'nden ekonomik çıkarlar ve imtiyazlar elde eden İtalyan şehirlerinden biridir. Pizalılar, Haçlı Seferleri'nde bizzat aktif bir rol üstlenmişlerdir. Nitekim Haçlı Seferleri'ni organize eden II. Urban 1094 sonbaharında bizzat Piza'da kalmış, burada Haçlı Seferleri için destek toplamıştır. İşte Piza baş piskoposu da bu faaliyetlerde önemli roller üstlenmiş ve Haçlı Seferi'ni organize eden ruhanı meclise iştirak etmiştir⁹⁵⁴.

İşte Pizalılar'ın Haçlı Seferleri'ndeki katkıları karşılıksız kalmamış ve diğer İtalyan şehirleri gibi bunlar da Doğu'da çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdir. Böylece bölgedeki ticari faaliyetleri daha fazlalaşmıştır.

Haçlı Seferleri neticesinde ekonomik ve ticari kazançlar temin eden şehirlerden Provanslılar'ı Marsilya'yı, Montpeliler şehirlerini de sayabiliriz. Haçlı Seferleri'nden sonra yoğunlaşan ticari ilişkilerde Provanslılar da oldukça ileri bir noktada bulunuyorlardı. Nitekim Provanslılar Kıbrıs'la Selçuklular arasında transit ticareti yaparak, Kıbrıs'a şap, yün, deri, ham ipek ve ipekli mensucat getiriyorlardı⁹⁵⁵.

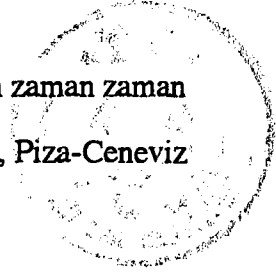
Yukarıda görüldüğü gibi Haçlı Seferleri'nin siyasi boyutundan çok ekonomik boyutuyla ilgilenen İtalyanlar bu seferler sonucunda Doğu ticaretinde söz sahibi olan milletlerin başında gelmişler ve burayı adeta tekellerine almışlardır. Ancak bölgede tek söz

⁹⁵³. H. See, *a.g.e.*, s. 13.

⁹⁵⁴. A. Schaube, *a.g.e.*, s. 57.

⁹⁵⁵. Le de Mas Latric, *l'île de Chypre*, Paris, 1879, s. 210; W. Heyd, *a.g.e.*, s. 334, 370-371.

sahibi olmak ve Ortadoğu'nun önemli ticaret merkezlerine sahip olmak için zaman zaman aralarında amansız mücadeleler olmuştur. İşte Venedik ve Ceneviz ⁹⁵⁶, Piza-Ceneviz çatışmaları ⁹⁵⁷ buna örnek olarak gösterilebilir ⁹⁵⁸

1.2. Moğol Hakimiyetinin Dönemin Ticaretine Olan Etkisi

Dönemin önemli siyasi olaylarından birisi de hiç şüphesiz ki, XII. yy'ın başlarında kurularak Cihan İmparatorluğu şeklinde gelişen ve az bir istisnayla bütün Türk boy ve ülkelerini içine alan Moğol hakimiyetidir ⁹⁵⁹. Cengiz Han'ın kurmuş olduğu büyük imparatorluk daha kendisi hayatta iken, eski geleneğe göre devlet, sülalenin malı sayıldığından, çeşitli bölgeleri oğulları arasında taksim edilmişti. Buna göre büyük oğlu Coçi (Cuci) kuzey-batı, yani Kıpçak ülkesini; Çağatay Türkistan'ı; Ögedey Doğu bölgelerinin yönetimini ele alırken, küçük oğlu Toluy da baba ocağını devam ettirmek üzere esas merkezde kalmıştı ⁹⁶⁰. Merkez güçlü olduğu müddetçe, Cengiz'in oğulları ülkelerini bir vali gibi yönetmiş, ancak daha sonradan imparatorluk parçalanarak 1. Kubilay ile başlamış olan Çin Yüan sülalesi, 2. Çağatay oğullarının idaresinde bulunan Türkistan, 3. Cuci oğullarının elinde Altın Ordu, 4. Hülagü ailesinin elinde bulunan İlhanlılar olmak üzere dört kısma ayrılmıştır.

Böylece gerek Cengiz Han'ın gerekse daha sonra da kurulan bu dört ayrı devlet çok geniş bir coğrafya üzerinde hüküm sürerek, dönemin siyasi ve iktisadi olaylarına

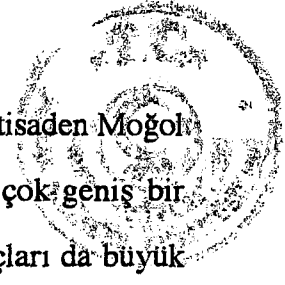
⁹⁵⁶. Bu çatışma hakkında geniş bilgi için bkz., W. Heyd, *a.g.e.*, s. 382-394.

⁹⁵⁷. Geniş bilgi için bkz., G.I. Bratianu, *a.g.e.*, s. 50-53.

⁹⁵⁸. S. Runciman, *Haçlı Seferleri III*, s. 306; Cavid Oral, *Akdeniz Meselesi*, Adana, 1943, s. 64-66; Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 81; S.B. Claugh, *a.g.e.*, s. 163.

⁹⁵⁹. Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı'ndan Ayrı Basım*, Ankara, 1975, s. 910.

⁹⁶⁰. A. Temir, *a.g.m.*, s. 915; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çev: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981, s. 484-485.

damgalarını basmışlardır. İşte bu noktada yani gerek siyaseten ve gerekse iktisaden Moğol dönemini farklı açıdan değerlendiren görüşler ileri sürülmektedir. Zira çok geniş bir coğrafyayı hükmü altında tutmanın hiç şüphesiz ki siyasi ve iktisadi sonuçları da büyük olacaktır. Moğol döneminin siyasi başarıların yanında iktisadi alanda da büyük gelişmelere damgasını vurduğu yönünde bir görüş ileri sürülürken; bir diğer görüş de bunun tam aksi yönünde olmuştur.

Şimdi öncelikle bu konuda olumlu düşünceleri ileri süren görüşlere bakacak olursak, bunların başında Zeki Velidi Togan gelmektedir. Zeki Velidi Togan, Moğol hakimiyetinin zannedildiği gibi memleketlerin iktisaden iflasına değil, bilakis bu alanda bir kalkınmaya neden olduğunu belirtmektedir ⁹⁶¹. Buna kanıt olarak da ülkede toplanan vergi oranlarının yükselmesini, ayrıca ticari ilişkilerde kullanılan çek, kağıt para, ortaklıklar gibi işlemlerin oldukça yaygın hale gelmesini göstermektedir ⁹⁶². Yine Moğol hakimiyetiyle, Uzakdoğu ile Önasya arasındaki ticari ilişkilerin daha yoğunlaştığını, Önasya ve Uzakdoğu'da bulunan iki kardeşin kurdukları devletler sayesinde kredi ve deniz ticareti münasebetinin arttığını belirtmektedirler. Moğol dönemi ticaretinde Kubilay Han'ın Cava ve Malay adalarını aldıktan sonra İran'ın Uzakdoğu ile olan ticaretinin arttığı; İlhanlı ticaretinin gelişmesinde ise, Hristiyanlarla Yahudiler'den alınması gereken Cizye'nin alınmamasının ^x büyük etkisi olduğu belirtilmekte ⁹⁶³. Bütün bunlar Moğollar dönemi ticari faaliyetlerin geliştiğine işaret olarak kabul edilmektedir.

Cengiz Han, tüccar ve ticarete önem verdiğine dair bir takım deliller ve örnekler bulunmaktadır. Nitekim Cengiz Han'ın ilk müşavirleri tüccarlar olup, Müslüman dünyasına

⁹⁶¹. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, 3. Baskı, *İ.Ü. Edb. Fak. Yay.*, İstanbul, 1981, s. 302-304; A. Zeki Velidi Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, *T.H.İ.T.M.*, C. I, İstanbul, 1931, s. 30-35;

⁹⁶². Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 121-128.

^x. Bu cizye Olcaytu zamanında alınmaya başlanmıştır.

⁹⁶³. A.Z.V. Togan, *a.g.m.*, s. 309.

yapmış olduğu seferlerde ona büyük yardımlarda bulundukları bilinmektedir ⁹⁶⁴. Yine Cengiz Han, Harezmşah Devleti üzerine yaptığı 1220-1221 yılındaki büyük seferin yani Batı Seferi'nin ⁹⁶⁵ sebebi, Moğolistan'dan gelen tüccar kfilesinin Otrar şehrinde katledilmeleri üzerine yapıldığı ve bütün Türkistan'ın zaptedildiği ⁹⁶⁶ gerçeği Cengiz Han'ın bu konudaki tutumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Altın Ordu ⁹⁶⁷ ve İlhanlılar'ın bu alandaki faaliyet ve politikalarına bakacak olursak her iki devletin de bu bölgedeki ticarete yeniden bir canlılık kazandırdığı görülmektedir. Zira XIII. yy'da Memluk-Altınordu-Venedik arasında ticari menfaatler üzerine siyasi bir birlik kurulurken aynı şekilde İlhanlı-Bizans ve Ceneviz de ayrı bir blok oluşturmuştur ⁹⁶⁸. Memluk-Altınordu-Venedik arasındaki üçlü blokun ticari ilişkisinin ana unsurunu köle ticareti oluşturmaktaydı. Bilindiği gibi Memluklar'ın askeri ve siyasi kadrolarının büyük kısmını Kıpçak köleleri meydana getirmekteydi. Dolayısıyla Memluk devletine yoğun bir köle akışı gerçekleşmekteydi. İşte oluşturulan bu blok döneminde ise, Memluk Devleti'ne köle akışını Altınordu sağlamaktaydı. Ticari menfaatler iki devlet arasında sıkı bir bağ oluştururken, bu blokta yer alan Venedik ise, her iki devlet arasında mevcut olan köle ticaretinin sevkîyatını gerçekleştirmekteydi ⁹⁶⁹.

İlhanlı-Bizans ve Cenevizliler'in oluşturdukları bloka baktığımızda ise, temelinde Haçlı Seferleri yüzünden Venedik ve diğer Avrupalı devletlerin sömürgesi haline gelen

⁹⁶⁴. W. Barthold - M. Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Baş. Yay.*, 4. Baskı, Ankara, 1977, s. 61.

⁹⁶⁵. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güş I* (Çev: Mürsel Öztürk), *Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.*, Ankara, 1988, s. 171-175.

⁹⁶⁶. W. Barthold-M.F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 61; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi, T.T.K.Y.*, 2. Baskı, Ankara, 1984, s. 242-243; V.V. Barthold, *a.g.e.*, 490-494.

⁹⁶⁷. Altın Ordu Devleti hakkında geniş bilgi için bkz., A. Yu Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev: Hasan Eren), Ankara, 1992; Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükselme Devirleri*, İstanbul, 1976.

⁹⁶⁸. A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 233-237.

⁹⁶⁹. A. Yuvalı, *a.g.m.*, s. 237.

Bizans'ın İlhanlı ve Ceneviz gücüne dayanarak tekrar bağımsızlığa kavuşma çabasının yattığı görülmektedir⁹⁷⁰.

Özellikle oluşturulan bu bloklarla canlı bir ticari faaliyet sürdürülürken, dikkatimizi çeken husus, bu dönemde de İtalyanlar'ın bölgede söz sahibi olduklarıdır⁹⁷¹. Ayrıca özellikle de Karadeniz ticaretinde daha büyük bir canlılığın yaşandığı dikkati çeken bir diğer husustur. Zira bu dönemde Uzakdoğu'dan gelen ana ticaret yolunun değiştiği Moğolların İç Asya'yı zaptettikten sonra tüccarları Çin'den itibaren Türkistan'ın içinden Kuzey Karadeniz limanlarına veya Hazar Denizi'nin güneyinden İran içinde Karadeniz'in güney limanı Trabzon'a veya Çukurova'da Ermeni Krallığı'nın Ayas limanına giden yolları kullanmayı teşvik ettiği görülmektedir⁹⁷². Böylece Karadeniz daha fazla ticari aktiviteye sahne olup, Tebriz-Trabzon ticaretinde büyük canlılık yaşanarak Trabzon ve Küçük Ermenistan ara istasyon olarak kullanılmış⁹⁷³ ve bu yol yani Trabzon-Tebriz yoluyla Cenevizliler İlhanlılar'ın siyasi koruması altına alınmıştır⁹⁷⁴. Ayrıca bu dönemde Ayas, Akdeniz'in en önemli limanı durumana gelirken, Frank limanlarının önemi azalmıştır⁹⁷⁵. Ancak Akka ve Lazkiye yine önemli ticaret limanı olma özelliklerini korumuşlardır⁹⁷⁶.

Moğol hakimiyetinin Anadolu ve Ortadoğu iktisadını dolayısıyla da ticaretini olumsuz etkilediğini ve yıprattığı yönünde görüş ileri sürenler de bulunmaktadır. Şöyle ki, Memluk ve İlhanlılar arasındaki siyasi çekişmelerin Anadolu ticaretini çok sarsmış olduğu; Ermeniler'in Moğollar namına Anadolu-Suriye büyük kervan yolunu basarak ticarete büyük darbe vurduğu belirtilmektedir⁹⁷⁷. Bu tür baskın hareketlerine örnek olarak 1274 yılında Anadolu'dan Suriye'ye Türkmen at ve katırları götüren bir kervanın Ermeniler

⁹⁷⁰. A. Yuvalı, *a.g.m.*, s. 237.

⁹⁷¹. B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 473.

⁹⁷². S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 306.

⁹⁷³. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 437.

⁹⁷⁴. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 473.

⁹⁷⁵. S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 306.

⁹⁷⁶. S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 307.

⁹⁷⁷. O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 273.

tarafından Göynük'te soyulduğu ve bunun üzerine Memluk Sultanı Baybars Kilikya'ya girmek zorunda kaldığı gösterilebilir⁹⁷⁸.

Yine Moğollar, Selçuklular ve Memluklarla olan mücadelelerinde doğu-batı veya Müslüman-Hıristiyan rekabetini Hıristiyanlar'ın lehine değiştirdiği, Moğollar'ın Müslümanlar'a karşı Hıristiyanlar'ı desteklediği ve onları koruduğu, böylece Doğu Akdeniz ticaretinde Avrupalılar'ı yeniden söz sahibi ettiği noktasında da eleştirilmektedir⁹⁷⁹.

Görüldüğü gibi Moğol hakimiyetinin Ortadoğu ve Anadolu iktisadına olumlu ve olumsuz yönde etki ettiği yönünde farklı görüşler ileri sürülmektedir. Biz ise sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Moğol dönemi hiç şüphesiz ki, yoğun siyasi çekişmelere sahne olurken, şehirler yıkılıp yakılmış, çok sayıda insan kanı dökülmüş, özellikle Cengiz Han'ın Batı Seferi sırasında bütün Türkistan yerle bir edilmiştir. Hatta Cüveyni'nin ifadesine göre Semerkant ve Buhara şehirlerinin yeri sürülmüştür⁹⁸⁰. Öyle ki, Moğollar'ın ilk istila senelerinin dehşetleri önünden koşan İbn Alathur ve Yakut Hemavi gibi Arap müellifler ile Cüveyni, Reşidüddin ve Vassaf gibi Moğollar'ın hizmetinde bulunan İranlı alimler dahi Moğol idaresini Müslüman ahali için bir Semavi afet olarak nitelendirmektedirler⁹⁸¹. Moğol yıkımları Yakın Doğu'da da aynı şekilde de sürmüş, Tebriz, Erzurum, Sivas, Bağdat yıkılıp yakılmıştır. Bu ortamda ne zirai üretim ne de ticaret yapılyordu. Ancak Moğollar'ın himayesindeki tüccarlar ticaret yapabilmişlerdir. Bu da ticarete tekelleşmeyi doğurmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Zeki Velidi Togan, Moğol hakimiyetiyle Yakın Doğu'da iktisadi faaliyetlerin arttığını, Anadolu şehirlerinin vergi oranlarının yükselmesine bağlamaktadır⁹⁸². Oysa bu şehirlerde toplanan vergi oranlarının artışı iktisadi gelişmeden

⁹⁷⁸. O. Turan, *age.*, s. 273.

⁹⁷⁹. Necdet Sevinç, "Anadolu Türk Devletlerinde Ticari, İktisadi Faaliyetler ve Osmanlı Sanayii", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. III, Ekim 1980, s. 86.

⁹⁸⁰. Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 174.

⁹⁸¹. A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 305.

⁹⁸². Moğollar, Baycu Noyan zamanında Anadolu Selçukluları'ndan 360.000 (60.000 dinar = 6 tümen) dirhem vergi tarhetmişken; Hülegü Han zamanında bu oran 1.200.000 dirhem (200.000 dinar = 20 tümen = 3.764 kilo gümüş), 500 parça Antalya Kemha kumaşı, 3.000 parça dibac kumaşı, 500 at,

dolayı meydana gelen bir artış olmayıp, Moğollar'ın vergilendirme sisteminde yapmış oldukları değişiklikten ileri gelmektedir. Zira o zamana kadar geleneksel olarak hane/çadır üzerinden vergi alınırken, Moğollar haneyi baş'a tedbil etmişlerdir. Bundan dolayı vergi oranında artış meydana gelmiştir. Çünkü Moğollar'ın vilayet idare tarzı geleneksel Türk-İslam vilayet idare tarzlarına benzememektedir. Bir vilayete tayin edilen İlhan, yıllık olarak merkeze belli bir meblağ (hem de yüksek bir meblağ) parayı ödemeyi taahhüt ederdi. Bu şartlarla vilayete tayin olan İlhan, hem merkeze taahhüt ettiği parayı tahsil etmekte, hem de kalabalık maiyetini geçindirmek için gittiği yere yeni vergiler koymak mecburiyetindeydi. Bu da gelenek dışına çıkmak ve haksız vergi toplamak demek oluyordu ki, İlhanlılar'ın yayıldıkları bölgelerde yaşanan vakıa buydu. Keza Anadolu'da Moğollar'ın hakimiyeti bu şekilde başlamış ve Anadolu Türk beylerinin, halkının Moğollar'a baş kaldırmasına sebep olmuştur ⁹⁸³.

Sonuç olarak, böyle bir ortamda ticaretin tamamen ortadan kalktığını söylemek ne kadar yanlış ise, iddia edildiği gibi Moğol hakimiyetinin büyük bir gelişme gösterdiği ticarete canlılık getirdiği, Yakın Doğu'nun iktisadi hayatının büyük bir canlılık gösterdiğini de söylemek o kadar yanlıştır. Çünkü ekonomik faaliyetler her türlü şartta varlığını devam ettirir. Kendi şartlar içerisinde tedvin eder. Ama sözü edilen etkiler ticari ve iktisadi faaliyetleri zaman ve şartlarına göre elbette etkiler. İşte Moğol hakimiyeti de aynı şartlar doğrultusunda ticari ve ekonomik hayatı etkilemiştir.

500 deve (veya katur) ve 5.000 küçük baş hayvan olarak belirlenmiştir. Gazan Han döneminde ise, vergi oranları yeniden düzenlenmişti (Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 303; Z.V. Togan, *"Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti"*, s. 29).

⁹⁸³. Mustafa Öztürk, *İktisat Tarihi Ders Notları*, Elazığ, 1995, s. 31.

2. AMBARGOLAR

Ticaret, din ve millet farkı gözetmeksizin yapılan ekonomik bir faaliyet olup, bütün bu değerlerin dışında tutulmaktadır. Zira ekonomik çıkarlar çoğu zaman dini ve siyasi çıkarlardan daha ağır basmaktaydı. Nitekim bunun en açık örneğini Haçlı Seferleri'nde görmekteyiz. Zira dini gayelerle başlayan bu savaş, insanların ekonomik çıkarlar elde etme arzuları yüzünden daha farklı bir boyut kazanmıştır.

Ekonomik çıkarların, dini ve siyasi çıkarlardan çoğu zaman daha üstün tutulmasına rağmen, farklı dine mensup devletlerin bu ilişkilere çeşitli kurallar getirdiği gerçeğini de gözardı edemeyiz. İslam devletleri, Hristiyan ve Yahudi topluluklarla ticari ilişkilerde bulunmaya bazı kısıtlamalar getirmişse de yine de müsaade etmekteydi ⁹⁸⁴. Hristiyan devletler ise zaman zaman bu konuda İslam Devletleri'nden daha farklı bir politika izleyerek sert yaptırımlar uygulayabilmişlerdir. Bunun en açık örneğini Haçlı Seferleri esnasında görmekteyiz. Batı dünyası Doğu'nun sahip olduğu zenginlikten daha Fatımiler döneminde (910-1171) istifade etmesini bilmiştir. İşte bu devletlerin başında gelen İtalyanlar Bizans İmparatorluğu'na bağlı ülkelerde ticaret serbestliği ve bazı imtiyazlar elde etmişlerdir ⁹⁸⁵. Daha sonra Mısır ticaretiyle ilgilenmeye başlamış, XI. yy sonlarında Filistin ve Suriye'de kurulan Haçlı krallıklarının kurulması ve Latinlerin bu bölgeye yerleşmesiyle ticari ilişkilerin boyutu da genişlemiştir ⁹⁸⁶. İtalyanlar'ın bölgede yayılmaları onların daha ziyade Memluklarla ilişkiye zorluyor ve aralarındaki siyasi çekişmeler ve savaşa rağmen ticari ilişkileri devam ediyordu. Zira Batı'nın büyük çıkar umutları, Mısır'ın ise, bu ticari ilişkilerin ülkelerine ve hazinelerine sağlayacağı büyük çıkarları gözönüne almaları, neticesinde her iki tarafın kin ve nefretlerini yenebiliyordu. Haçlılar'ı yok etme hırsını taşıyan en mücadeleci sultanlar dahi, Haçlılar'ın vatandaşları olan bu tacirleri kendi huzurlarına geldiklerinde onları oldukça iyi karşılamaktaydılar ⁹⁸⁷.

⁹⁸⁴. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 72.

⁹⁸⁵. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁸⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁸⁷. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 431.

Batı'dan Doğu'ya özellikle önemli mallardan demir ve kereste akışı sağlanmaktaydı.

XII. yy'da Mısır'a büyük oranda demir ticaretini yapan İtalyan şehirlerinden Piza idi. Zira 1154 yılında Piza ve Mısır arasında bir antlaşma yapılarak, demir teslimatının İskenderiye'de yapılacağı belirtilmiştir⁹⁸⁸. Ancak Katolik İtalyanlar'ın, Müslüman Mısır'a bu önemli ürünleri naklini, Katolik Kilisesi hiç de iyi karşılamıyordu⁹⁸⁹. Zira bu işlenmemiş malzeme daha ziyade askeri techizat yapımında kullanılmaktaydı⁹⁹⁰. Bu da Müslümanlar tarafından Haçlılar'a karşı kullanılacağı manasına gelmekteydi. İşte bu sebepten dolayı Papalık demir ve kereste ticaretine karşı ciddi tedbirler almaya başlamıştır. Bunun ilk adımı olarak, 1156 yılında Piza, Kudüs'teki Latin kralıyla, Mısır'a demir ticareti yapan Pizalılar'ın Haçlı birliklerinin himayesinden mahrum bırakılacağını öngören bir antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Böylece Haçlılar, Müslümanlar'ın demir eksikliğinden faydalanarak bir üstünlük kurmayı amaçlamışlardır⁹⁹¹. Yine 1179'da Latron'daki dini toplantıda Papa Müslümanlar'a demir ve silah satışına ambargo getiren bir kararname çıkarmıştır. Bu yasak Venedik ve Piza tarafından kabul edilmiştir⁹⁹². 1201'de papa yine 1201'de Mısır'a ticaretin yapılmasını Hıristiyanlar'a yasaklamıştır⁹⁹³. Çeşitli dönemlerde papalığın aldığı ve bu yasağa uymayanların afaroz edileceği şeklindeki ağır ambargo görünürde demir ve kereste ürünleri için idi. Yalnız uygulamada çok çeşitli malları içine alıyordu⁹⁹⁴.

Papalığın ilan etmiş olduğu bu ambargo İslam dünyasını zor durumda bıraktığı gibi, Hıristiyan devletler için de oldukça ciddi problemler yaratmaktaydı⁹⁹⁵. Zira Müslümanlar, kendileri için önemli olan bu ürünleri teminde sıkıntı çekerlerken, Hıristiyanlar da büyük

⁹⁸⁸. Rolf Sprandel, "Le Commerce Du Fer En Méditerranée Orientale Au Moyen Age", s. 388.

⁹⁸⁹. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁹⁰. S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 304.

⁹⁹¹. R. Sprandel, *a.g.e.*, s. 388.

⁹⁹². R. Sprandel, *a.g.e.*, s. 388.

⁹⁹³. H. Heaton, *a.g.e.*, s. 153.

⁹⁹⁴. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁹⁵. R. Sprandel, *a.g.e.*, s. 389.

gelir elde ettikleri bu pazardan mahrum kalmış oldular. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi, ekonomik çıkarlar dini çıkarların önüne geçebilmiş ve neticede bu tür ambargoların dahi delindiği olmuştur. Zira Papalığın ilan ettiği bu ambargolara Hıristiyan tüccarların tam uyduğunu söylememiz mümkün değildir. Bazı aksamalar ve kopukluklar olmuşsa da, İtalyanlar sultanlardan imtiyazlar elde ederek, ilişkilere yeni boyutlar getirmişlerdir ⁹⁹⁶.

Papalığın Müslümanlar'a karşı sert tutumu ve Mısır'a uygulanan ambargolar karşısında Doğu Akdeniz, Avrupa karşısında kendi kendini tamamlayan unsurlar yaratmaya çalışmıştır ⁹⁹⁷. Zira Mısır, ordusu ve donanması için Avrupa'dan tedarik edemediği kereste ve demir gibi maddeleri Anadolu'dan temin etme yoluna gitmiş, bu şekilde Mısır ihtiyacını temin ederken, Anadolu da bu durumdan menfaat sağlayarak önemini bir kat artırmıştır ⁹⁹⁸.

Ancak bu ambargoların bir başka boyutu da Avrupalılar artık Müslüman sahillerini ihtiyaç maddelerini satın almaya geldikleri, bir istismar sahası olarak görüyorlardı. Bu da Anadolu'dan geçen kervan yollarındaki nakliyatın azalmasını, doğudan gelen malların Anadolu'da tüketilmesi mecburiyetini ve şapın eskisi kadar satılamaması sonucunu doğurmuştur ⁹⁹⁹.

3. DOĞAL AFETLER

İnsanların kendi iradesinin dışında gelişen ve büyük insan kitlelerinin ölümüyle sonuçlanan veya büyük maddi hasarlara yol açan, tabiatın kendi iç dinamiklerinden ortaya çıkan olaylar doğal afet olarak adlandırılmaktadır ¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁶. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 72.

⁹⁹⁷. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 51, 1949, s. 502.

⁹⁹⁸. M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 503.

⁹⁹⁹. M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 502.

¹⁰⁰⁰. Orhan Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tabii Afetler", F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Dergisi'nde çıkacak olan makale, s. 1.

İşte insanların varoluşundan beri sonuçları itibariyle toplumları ve devletleri büyük oranda olumsuz yönden etkileyen doğal afetler yaşanmıştır. Doğal afet olarak, Kuraklık, deprem, su baskını, kıtlık, hayvan ve insanlarda görülen salgın hastalıklar, çekirge salgını ve diğer zararlı hayvan salgını, yangın, soğuk, çığ, yıldırım, fırtına vs., sayılabilir.

Doğal afetlerden korunma ve teknik bilgilerden, özellikle de İlk ve Ortaçağ'da mahrum olduğundan, bunların zararları daha fazla olmuştur. Bir de bu dönem toplumlarının ekonomilerinin tarım ve hayvancılığa dayandığı gerçeği gözönüne alınacak olursa, doğal güçlerin bu dönemlerde ne kadar etkili olduğu ¹⁰⁰¹ herhangi bir afet sırasında ise vereceği zararın boyutunun büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. İşte şimdi biz toplumları ve devletleri sonuçları bakımından oldukça etkileyen bu Doğal Afetler üzerinde duracağız.

3.1. Kıtliklar

Kıtlık; herhangi bir sebepten dolayı, memleketlerde veya nüfusun büyük bir kısmında yiyecek yokluğunun baş göstermesi hadisesine denmektedir ¹⁰⁰². Kıtlığın meydana gelmesinde maddi, siyasi ve iktisadi etkenler rol oynamaktadır. Maddi sebepler arasında kuraklık, kışın pek sert gitmesi veya uzaması, çok fazla yağış nedeniyle ürünlerin çürümesi, dolu, çekirge salgını, deprem, yangın, su baskını neticesinde istenilen ürünlerin alınamaması gösterilebilir ¹⁰⁰³. Yine kıtlığa sebep veren maddi olaylardan birisi de salgın hastalıklardır. Zira salgın hastalıklar sebebiyle göç veya ölüm nedeniyle büyük nüfus

¹⁰⁰¹. Ahmet Ünal, "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", *Belleten*, C. XLI, S. 163, Temmuz 1977, Ankara, s. 423.

¹⁰⁰². Léon Kawan, Nüfus ve Kıtliklar (Nakili: Selim Sabit), *İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından*, Ankara, 1932, s. 3; Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., Ankara, 1984, s. 45.

¹⁰⁰³. L. Kawan, *a.g.m.*, s. 5.

kayıpları yaşanmaktadır. Bu da üretimin yapılamaması sonucunda temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır ¹⁰⁰⁴.

Kıtlığın meydana gelmesine sebep olan ikinci önemli etken ise, siyasi olaylar demiştik. Bu siyasi olayların başında savaşlar, ihtilaller ve iç isyanlar ve çekişmeler sayılabilir. Savaş nedeniyle insanların silah altına alınmaları neticesinde tarlada veya diğer alanlarda çalışanların sayısı azalır, üretim de buna paralel olarak düşecektir. Yine Savaşta ülke yakılıp yıkıldığı gibi, muhasara altına alındığında yiyecek ithali kesilir, bunun neticesinde ise, sefalet ve kıtlık baş göstermektedir ¹⁰⁰⁵.

İhtilal ve iç savaşlar ise yine ülkede asayiş ve idarenin bozulmasına sebep olmakta, bu da doğrudan ekonomik hayatın ve ticaretin alt üst olması ve kıtlığın meydana gelmesi demektir ¹⁰⁰⁶.

Kıtlıklar özellikle toplumların yerleşik hayata geçip, ziraat toplumu olmalarından sonra daha etkili olmuştur. Zira göçebe toplumlarda bulundukları bölgede herhangi bir nedenden dolayı bir kıtlık olduğu zaman, kolayca orayı terk ederek başka bölgelere yerleşebilmekteydiler. Ancak insanlar ziraate iştilal etmek üzere tamamen yerleşik hayata geçip, geçiplerini buna bağlamaları neticesinde kıtlık hadisesi bunları daha derinden etkilemiştir ¹⁰⁰⁷. Zira toplumlar yaşamlarını bu tarım ve hayvan ürünleriyle sürdürmekteydiler. Bu besin maddelerinin kuraklık, su baskını, kötü mahsül, bitkisel ve hayvansal hastalıklar, askeri tahrip ve yağmalar sonucu yok olmaları yüzünden büyük kıtlıklar yaşanmaktaydı ¹⁰⁰⁸.

Bahsettiğimiz dönemde ve toplumları derinden etkileyen büyük kıtlık olaylarının yaşandığı görülmektedir. Vereceğimiz birkaç örnek bunu açıkça göstermektedir.

¹⁰⁰⁴. L. Kawan, *agm.*, s. 6; Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi (1990-1991)*, C. XV, S. 26, Ankara, 1991, s. 32.

¹⁰⁰⁵. L. Kawan, *agm.*, s. 6.

¹⁰⁰⁶. L. Kawan, *agm.*, s. 7.

¹⁰⁰⁷. L. Kawan, *agm.*, s. 3.

¹⁰⁰⁸. A. Ünal, *agm.*, s. 434.

En fazla ve en şiddetli kıtlıkların yaşandığı yerlerden birisi de Mısır'dır. Mısır'da kıtlığın meydana gelmesindeki en önemli sebep, Nil'in düzensiz ve yetersiz taşmasıydı. Çünkü Nil Nehri'nin en önemli özelliği yaz ayında taşarak, etrafın verimli alüvyonları etrafa yayarak ve verimli toprakların oluşmasına sebep olmaktaydı ¹⁰⁰⁹.

Mesela, H.449 (M. 1057) senesinde Bağdat'ta ve diğer bölgelerde peşpeşe kıtlığın ve neticesinde ise ölümlerin yaşandığı biliniyor ¹⁰¹⁰. Aynı şekilde H. 459 (M. 1066) yılında Şam, Halep, Harran ve Horasan'da büyük bir kıtlık yaşanırken, 1067-68 yıllarında Mısır'da büyük bir kıtlık yaşanmış, halk Irak'a göç ederek yaşamaya çalışmışlarsa da bu kıtlık Irak'ı da etkilemiştir ve 1069-1070 yıllarında da devam etmiştir ¹⁰¹¹. Şam'da 1075 yılında başlayan ve üç yıl süren, büyük bir kıtlık yaşanırken yine 1230 yılında da bir kıtlık olayı daha görülmüştür ¹⁰¹². Ayrıca 1225 yılında yağmurların az yağması ve çekirge istilası nedeniyle Irak ve Şam'da yine şiddetli bir kıtlık meydana gelmiş ve çok sayıda insan ölmüştür ¹⁰¹³. Anadolu'da ise 1235 yılında şiddetli bir kışın yaşanmasından dolayı, hububat olmadığı gibi, bağlar ve bahçeler de kurumuş ve bunun neticesinde ise kıtlık olayı meydana gelmiştir ¹⁰¹⁴.

İşte Nil düzensiz ve yetersiz taşıdığı zaman istenilen bu verimli topraklar oluşmamakta ve buğday üretimi istenilen düzeyde olmamakta ve kıtlık yaşanmaktaydı. İşte bu tür kıtlıkların kayıtlarda pekçok örneğine rastlanılmaktadır. Mesela; H. 444 (M. 1052-

¹⁰⁰⁹. Kazım Yaşar Koprıman, "İhsidler", D.G.B.İ.T., C. VI, İstanbul, 1990, s. 217; Aydoğan Köksal, Afrika Coğrafyası I, D.T.C.F.Y., Ankara, 1982, s. 69.

¹⁰¹⁰. Bu kıtlıkta birçok ev sahıpsiz kalmış, hatta evlerin kapıları içerideki kimselerin ölümü yüzünden kapanmıştır. Azık kıtlığından dolayı insanlar leşleri ve kokuşmuş şeyleri yemek mecburiyetinde kalmıştır. Bir kadının yanında küflenip yeşermiş bir köpek bacağı görülmüş olması, köpeğin yendiğini göstermektedir. Hatta bir erkeğin bir çocuğu kızartıp yemiş olması durumun ne kadar vahim olduğunu göstermektedir (İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* (Büyük İslam Tarihi) (Çev: Mehmet Keskin), C. XII, İstanbul, 1995, s. 173).

¹⁰¹¹. İbn Esir, *age.*, C. X, s. 65-68.

¹⁰¹². İbn. Kesir, *age.*, C. XII, s. 211, 236.

¹⁰¹³. İbn. Kesir, *age.*, C. XII, s. 225.

¹⁰¹⁴. Abu'l-Farac, *age.*, II, s. 535.

53) yılında Mısır'da büyük bir kıtlık felaketi meydana gelmiş, bunun sonucu olarak yiyecek fiyatları oldukça yükselmiştir. Bu kıtlık olayının karşısında Bizans İmparatoru Konstantin, gemilerle Mısır halkına gıda maddeleri göndererek halkı bir nebze olsun rahatlatmaya çalışmıştır¹⁰¹⁵. Yine Mısır'a hayat veren Nil Nehri'nin her yıl bahar ayında taşarak yaydığı alivyonlu topraklardan alınan bol buğday, H. 447 (M. 1055-1056) yılında Nil'in aynı şekilde taşmaması neticesinde alınamamış, bundan dolayı büyük bir kıtlık yaşanmıştır¹⁰¹⁶. 1069, 1199, 1200¹⁰¹⁷ ve 1230 yıllarında şiddetli kıtlıklar yaşanmıştır. Bu kıtlık dönemlerinde halk oldukça sıkıntı çekmiş, leşleri, ölüleri ve köpekleri yemek mecburiyetinde kalmışlardır. Bazen de insanlar kıtlık bölgesini terketmekte çareyi aramış, ancak bunda da çeşitli olumsuzluklar yaşamışlardır. Zira 1199'daki kıtlıkta, insanlar Mısır'ı terk ederek Şam'a kaçarken, çoğu yolda telef olmuş az sayıda insan Şam'a ulaşabilmiştir. Çünkü yollarda Haçlılar bunlara azıcık erzak vererek aldatmış, sonra da öldürmüşlerdir¹⁰¹⁸.

Kıtlıklar nedeniyle toplumların hayatında büyük zorluklar ve karışıklıklar yaşanmaktadır. Mesela daha 953 yılında çok geniş bir coğrafyayı etkisi altına alan kıtlık özellikle Mezopotamya'da etkili olmuştur. Kıtlığın şiddeti yüzünden insanlar ızdırap ve meşakatlere düşmüş, bu kıtlık ve zorluklar yedi yıl devam etmiştir¹⁰¹⁹. Yine 1032-1033 tarihinde yaşanan ve geniş bir coğrafyada hüküm süren kıtlık nedeniyle insanlar

¹⁰¹⁵. Azimi Tarihi (Çev: Ali Sevim), Selçuklu Tarihi ile ilgili bölümler, T.T.K.Y., Ankara,, s. 12.

¹⁰¹⁶. Azimi Tarihi, a.g.m., s. 14.

¹⁰¹⁷. Bu oldukça şiddetli bir kıtlık olup, bunda zengin, fakir birçok insan ölmüştür. Bunun ardı sıra daha şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. Öyleki Şeyh Ebu Şame'nin Zeyn adlı eserinde belirttiğine göre Melik Adil'in bir ay zarfında kendi parasıyla 220.000 ölünün kefenini temin etmiş olması, kıtlığın şiddetini göstermektedir. Ayrıca bu kıtlıkta köpek ve insan leşlerinin yanında çok sayıda küçük çocuk eti yenmesi, ölen çocukların yine anne-babaları tarafından yenmesi, yoksul birini hile ile evine getirip sonradan yemeleri gibi olaylar da bunu kanıtlamaktadır (İbn. Kesir, a.g.e., C. XIII, s. 104; Abu'l-Farac, a.g.e., II, s. 474).

¹⁰¹⁸. İbn. Kesir, a.g.e., C. XIII, s. 99.

¹⁰¹⁹. Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (Çev: Hrant D. Andreasyan), T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 3.

yiyecek yokluğundan kadınlarını ve çocuklarını satmışlardır ¹⁰²⁰. Bölgede 1068-1069 yıllarında yağmurun yağmamasından, mahsül yetişememiş ve büyük bir kıtlık yaşanmıştır ¹⁰²¹. 1099-1100 yıllarında Mezopotamya'da ve Urfa'da (Anadolu) hiç yağmur yağmamış, neticede toprak taş kesilip, ağaçlar ve bağlar kuruduğundan büyük bir kıtlık yaşanmış, bu kıtlık karşısında insanlar çocuklarını dahi yemişlerdir ¹⁰²².

İnsanların bu kadar ızdırap ve acı çektiği dönemlerde hiç şüphesiz ki fiyatlar da oldukça yükselmektedir. Nitekim 1179 yıllarında Suriye, el-Cezire, Irak, Diyarbakır, Musul, el-Cibal, Ahlat ve diğer yerlerde bir damla yağmur yağmamış ve bunun sonunda da kıtlık başgöstermiştir. Bu sebepten Şam'da bir çuval 12 Musul Makkûk'u ¹⁰²³ buğday 20 dinar-ı Sûri'ye satılıyordu. Kıtlığın yaşandığı diğer yerlerde de fiyatlar aynı şekilde yüksekti ¹⁰²⁴. Kıtlığın yaşandığı bu bölgedeki insanların su ve yiyecek bulmaları güç, hatta imkansız olduğundan, leş ve benzeri şeyleri dahi yemektedirler. Bu kıtlık durumu 27 Mayıs 1180 yılına kadar devam etmiştir ¹⁰²⁵

Buna benzer kıtlık olaylarının Bağdat, Mezopotamya, Şam, Filistin, Kahire'de ve birçok bölgede çeşitli yıllarda yaşandığı ve fiyatların da buna paralel olarak yükseldiğini vereceğimiz örnekler açıkça göstermektedir.

Mesela, Bağdat ve Mezopotamya'da 873'de bir metrik kental buğdayın değeri (Fransız Germinal altın Frankı ile) 58.09 Frank iken, 941'de yaşanan kıtlıkta 152.97 Frank 993 yılındaki kıtlıkta ise 163.20 Frank olmuştur ¹⁰²⁶. 1125 yılında Mısır ve Hicaz'da şiddetli bir rüzgarda ürünler, çayırlar telef olurken her iki ülke adeta harap etmiş, bunun

¹⁰²⁰. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁰²¹. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰²². Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰²³. Musul Makkûk'u İbnü'l-Esir'e göre 1/4 Şam girara'sı, yani yaklaşık 14.6 kg (buğday) veya 33.75 rıtl un + 13.689 kg hacim ölçüsti olarak ise yaklaşık 18.8 litreydi (Walther Hmz, *İslam Ölçü Sistemleri* (Çev: Acar Sevim, *Marmara Üniv. Yay.*, İstanbul, 1990, s. 54.

¹⁰²⁴. İbn. Kesir, *a.g.e.*, C. XIII, s. 361.

¹⁰²⁵. İbn. Kesir, *a.g.e.*, C. XIII, s. 361.

¹⁰²⁶. A. Mazaheri, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, s. 264.

neticesinde ise buradaki fiyatlar yükselmiştir ¹⁰²⁷. Şam'da 1190 yılında yine bir kıtlık yaşanmış ve buğdayın fiyatı 692.56 ve 664.57 Frank'tan; 1245 yılındaki kıtlıkta ise, 3.461.31 Frank'a yükselmiştir ¹⁰²⁸. Kahire'de ise 966 yılındaki kıtlıkta buğday 108.91 Frank'a, 1294 yılındaki kıtlıkta 108.91 Frank; 1295 yılında da 154.28 Frank; 1064'de 154.28 Frank; 1196'da 326.73 Frank; 1198'deki kıtlıkta 172.45 Frank'a; 1263'deki kıtlıkta 181.52 Frank'a satıldığı görülmektedir ¹⁰²⁹.

Kıtlıkların yaşandığı dönemlerde bölgedeki ticaretin olumsuz yönde etkilendiğine dair hiç şüphe yoktur. Ancak bunun bir diğer boyutu daha vardır ki, o da, ticaretin kıtlığın bertaraf edilmesinde en önemli araç oluşudur. Şöyle ki, kıtlığın hakim olduğu bölgenin ticari hayatı sekteye uğrarken, bu bölgenin yiyecek ihtiyacı ancak başka bölgeden gelen ürünlerle beslenebiliyordu. Böylece milletlerarası ticaret kıtlığın tedricen kalkmasına yardım etmekteydi ¹⁰³⁰. Sonuç olarak kıtlık insanları ve toplumların hayatını alt üst etmiş, çok sayıda insan, ölümleri yaşarken insanlar ölümden kurtulabilmek için birbirlerini, hatta çocuklarını dahi yemekten çekinmemişlerdir. Kıtlığın yaşandığı coğrafyalar ekonomik ve sosyal çöküntüler yaşamıştır.

3.2. Depremler

Doğal afetlerin en büyüklerinden biri olan ve geniş insan kitlelerini olumsuz yönden etkileyen olaylardan birisi de depremdir. Zira incelediğimiz bu dönemde, bölgede bu tür büyük depremler meydana gelmiş ve oldukça büyük tahripler yaşanmıştır. Mesela 1033 yılında Mısır ve Şam'da meydana gelen depremde çok sayıda insan ölmüş ve binalar

¹⁰²⁷. Azimi, Azimi Tarihi, s. 49.

¹⁰²⁸. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 264.

¹⁰²⁹. A. Mazaheri, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁰³⁰. Léon Kawan, *a.g.e.*, s. 10.

yıkılmış, Remle şehrinin de üçte biri yok olmuştur ¹⁰³¹. 1065 yılındaki Horasan depreminin de hasarı oldukça büyük olmuştur ¹⁰³². Bunun yanında 1067 yılında İbnü'l-Cevzi'nin bahsettiği Filistin ve Remle'de meydana gelen depremde Remle şehri harap olmuş; deprem Rahbe ve Küfe'de dahi hissedilmiştir. Buradaki tüccarlar gönderdikleri mektuplarda, Remle şehrinin tamamen yere batmış olduğunu, deprem sebebiyle 15.000 kişinin öldüğü belirtilmektedir ¹⁰³³.

1071, 1114 ve 1129 yılındaki Bağdat depremi ¹⁰³⁴ ile 1075 yılında Antakya'da, 1091 yılında Suriye'de meydana gelen depremler de oldukça şiddetli olup büyük zararlar vermiştir ¹⁰³⁵. 1138 yılında İran'da bir şehir olan Ganza'daki şiddetli depremde 230.000 insan ölmüş ve bütün şehir batmıştır ¹⁰³⁶.

1157 yılında Şam'da büyük bir deprem meydana gelmiş, bu depremde Hama, Halep, Şeyzer, Humus, Kefertab, Hısnü'l-Ekrad, Trablus, Lazkiye, Maarra, Famiye, Antakya ve çevreleri harap olmuş, surlar ve kaleler yıkılmıştır ¹⁰³⁷. Yine 1170 yılında Suriye, el-Cezire, Musul, Irak ve diğer bütün bölgelerde etkili olan korkunç bir deprem meydana gelmiş ve en fazla etkilenen bölge Suriye olmuş, Şam, Bealbek, Hıms, Hama, Şeyzer, Ba'rın, Halep şehrinin büyük bir kısmı harebeye dönüp, surlar ve kaleler yıkılmıştır. Ayrıca sayısız insan bu enkazın altında can vermiştir ¹⁰³⁸. Yine 1200 senesinde Şam'dan başlayarak Cezire, Anadolu ve Irak'a kadar uzanan büyük bir deprem daha meydana gelmiş, en şiddetlisi Şam'da vuku bulmuş ve burada birçok ev yıkılmış, mahalle tahrip olmuştur. Bu depremde Trablus, Sur, Akka ve Nablus'a bağlı birçok yer harap olmuştur

¹⁰³¹. İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁰³². İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁰³³. İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 212; Azimi, *Azimi Tarihi* (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler: H. 430-538) (Çev: Ali Sevim), Ankara, 1988, s. 18.

¹⁰³⁴. İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 225, 339; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, II, s. 362.

¹⁰³⁵. Azimi, *a.g.e.*, s. 27; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁰³⁶. Abu'l Faraca, *a.g.e.*, II, s. 375.

¹⁰³⁷. Ömer b. El Verdi, *Tarih'ül-İbnü'l-Verdi*, C. II, Riyad, 1979, s. 81; İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C.XI, s. 185; İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XII, s. 430; Abu'l Farac, *a.g.e.*, II, s. 397.

¹⁰³⁸. İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C.XI, s. 286; Abu'l Farac, *a.g.e.*, II, s. 410.

1039. 1204 yılında ise şiddetli bir deprem olmuş, bu deprem, Sur şehrini, Mısır, Filistin, Musul'un birçok yerleri tahrip ettiği gibi, Kıbrıs ve Sicilya adalarında dahi tahribat yapmıştır¹⁰⁴⁰. Yine 1211'de Mısır ve Kahire'de, 1275'te de Ahlat'ta bir deprem olmuş ve depremin uzantısı Diyarbakır'a kadar ulaşmıştır¹⁰⁴¹.

Verdiğimiz birkaç örnek bize depremlerin doğal afetlerin en büyüklerinden biri olduğu ve yaratmış olduğu olumsuzlukların insanların üzerinden çok uzun sürede atılabildiğini göstermektedir. Zira depremler şehirlerin tamamen veya büyük kısmının tahrip olmasına sebebiyet vermektedir. Depremin yaşandığı bölgede önemli ekonomik sıkıntılar yaşanmakta, o bölgenin ekonomisi alt üst olmaktadır. Haliyle ticaret de bundan olumsuz yönde etkilenmiştir.

3.3. Salgın Hastalıklar

Tarihte, en eski çağlardan yakın zamanlara değin, asırlarca insanları korku ve dehşete düşüren, sayısız insanı kırıp geçiren büyük bir felaket olarak karşımıza çıkan Veba, daha M.Ö. IX. ve X. yy'dan beri bilinen öldürücü bir hastalıktır¹⁰⁴². Bilinen ilk büyük Veba salgını VI. yy'da (M.S. 542) Akdeniz kıyılarında görülmüş, Mısır'a, Afrika'nın kuzeyine, Filistin ve Suriye'ye, Anadolu'ya, İtalya'ya, Galya'ya ve Germania'ya yayılmıştır¹⁰⁴³. Bu kadar geniş bir coğrafyayı kaplayan ve kıtalar arasında yayılan ikinci büyük Veba salgını ise XIV. yy ortalarına doğru Orta Asya'dan güneye ve batıya doğru yayılan bir Veba salgını önce Ön Asya'ya, oradan da Avrupa'ya sıçramış ve burada "Kara Ölüm" adını

¹⁰³⁹. İbn Kesir, *a.g.e.*, C.XIII, s. 158; Abu'l Farac, *a.g.e.*, II, s. 474.

¹⁰⁴⁰. Abu'l Farac, *a.g.e.*, II, s. 486.

¹⁰⁴¹. İbn Kesir, *a.g.e.*, C.XIII, s. 158, 461.

¹⁰⁴². Feda Şamil Arık, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁰⁴³. Feda Şamil Arık, *a.g.e.*, s. 30; B. Onul, "İnfeksiyon Hastalıkları I", Bulaşıcı Hastalıklar Mad., *Sağlık Ansiklopedisi*, Ankara, 1986, s. 737.

verdikleri bu salgın hastalık milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur¹⁰⁴⁴. Zira bazı yazarlar bu büyük Veba salgınlarına Avrupa tarihinin akışını değiştirdiğini ve Batı Avrupa nüfusunun artışı üzerinde frenleyici etkide bulunan tek etken olduğu belirtilmektedir¹⁰⁴⁵.

Eskiçağlar'dan itibaren insanları kırıp geçiren bu salgın hastalığın sebebi ve yayılışı hakkında XX. yy'a kadar herhangi bir şey bilinmiyor, ancak XX. yy'ın başlarında bu konu aydınlığa kavuşmuş¹⁰⁴⁶, bu hastalığın fare ve kemiricilerde infeksiyon yaptığı ve pireler aracılığıyla insanlara bulaştığı, farelerin ticaret gemilerine veya kervanlara girerek hastalığı geniş coğrafyalara yaydığı anlaşılmıştır¹⁰⁴⁷. Yalnız Veba'nın yayılışı ve sebebinin bilinmediği dönemlerde insanlar maddi-manevi her türlü yola başvurmuş ve genelde sebebi doğüstü güçlere dayandırılmıştır. Bunun bertaraf edilmesinde ancak dini ve sihirli güçlerin aracılığıyla mümkün olacağına inanılmıştır¹⁰⁴⁸. Bu düşünce tarzı zamanla Allah'ın günahkâr insanları toptan veya teker teker cezalandırması inancına dönüşmüş, bu düşünce tarzı Ortaçağ boyunca da devam etmiştir¹⁰⁴⁹. Vebanın önlenmesi için manevi çarelere başvurulduğunu belirtmiştik. İşte bunların arasında kurban, büyü ve tılsımın yanı sıra Ortaçağ Hıristiyan dünyasında dualar, haclar, mumlar, dinsel ayinler, azizler takımına çağrı çıkartılırken¹⁰⁵⁰, bu tür tedbirlere Müslüman dünyasında da başvurulmuş, oruçlar tutulmuş, evlerde, camilerde dini törenler yapılmış, Kur'an kıraat edilmiş ve bu büyük

¹⁰⁴⁴. Şevket Pamuk, "Kara Ölüm Orta Doğu'da", *Tarih ve Toplum*, S. 40, Nisan 1987, S. 40.

¹⁰⁴⁵. M.W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev: Necmiye Alpay), *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987, s. 153. Veba, XIV. yy ortalarında ilk dönem nüfus artışını kesmek üzere ortaya çıkmasaydı, bazı ölümcül hastalıkların ya da en azından açlığın nüfus artışını engelleme konusunda vebanın yerini alabilecek olduğu doğrudur; ama sonuçta bu rolü üstlenen Veba olmuştur (M.W. Flinn, *agm*, s. 153).

¹⁰⁴⁶. Vebanın etkeni 1894'de Hong Kong'da A. Yersin tarafından keşfedilmiş, aynı yılda Kitasato da buna benzer bir bakteriden söz etmiştir (F.Ş. Arık, *age*, s. 30).

¹⁰⁴⁷. Ş. Pamuk, *agm*, s. 233; F.Ş. Arık, *age*, s. 30.

¹⁰⁴⁸. Ali M. Dinçol, "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, C. XLIX, S. 193, Nisan 1985, s. 4.

¹⁰⁴⁹. F.Ş. Arık, *age*, s. 31.

¹⁰⁵⁰. M.W. Flinn, *agm*, s. 26.

musibetten kurtulmanın çareleri aranmıştır ¹⁰⁵¹. Ancak bu tür tedbirlerin etkili olmadığı görülmüş ve maddi tedbirlere kayılmıştır. Zira XIV. yy'da karantina ve tecrid gibi tedbirlere başvurulmuştur. Gerçi Hz. Muhammed, bu uygulamayı daha VII. yy'da gerçekleştirmiştir ¹⁰⁵².

Çağlar boyu toplumları tehdit eden Veba'nın demografik ve sosyal etkisinin yanı sıra iktisadi bakımdan da büyük sonuçları olmuştur ¹⁰⁵³. Zira girdiği topraklarda milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuş ¹⁰⁵⁴, toplumsal hayat ve ekonomiyi alt-üst etmiştir. Ölümün sebep olduğu nüfus kaybının yanı sıra hastalıktan kurtulmak için yapılan göçlerle de iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeterli derecede yapılamamıştır. Hatta önemli ticaret faaliyetlerinin yapıldığı yollar, bu salgınlar sırasında adeta ölümlerin sevkini yaptığı yollar şekline dönüşmüştür. Mesela XIV. yy'da Kahire'deki Veba salgınında bu durum yaşanmıştır ¹⁰⁵⁵. İşte bütün bu olumsuzluklar belli mallarda temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu suretle ortaya çıkan pahalılık birey ve toplumları etkilemiş ve ülke ekonomisini sarsmıştır.

Şimdi bahsettiğimiz dönemlerde, Ortadoğu'da meydana gelen Veba salgınlarına bakacak olursak durumun vehameti daha iyi anlaşılmış olur. Elimizdeki kayıtlardan H. 406 (M. 1015) yılının Muharrem ayında Basra'da şiddetli bir Veba salgınının baş gösterdiği ve

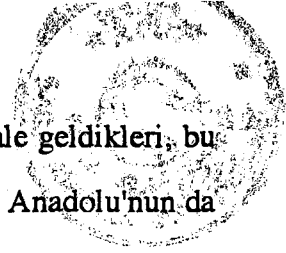
¹⁰⁵¹. Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" (Çev: Ümit Hassan), *Tarih ve Toplum*, S. 40, Nisan 1987, s. 45-46; Danile Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)* (Çev: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 147-167.

¹⁰⁵². F.Ş. Arık, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁵³. Ş. Pamuk, *a.g.m.*, s. 233.

¹⁰⁵⁴. Veba'nın öldürücülük oranı % 60'tan % 100'e kadar çıkabiliyordu. Zira bu hastalık bir topluma girdiği zaman herkesin er ya da geç hastalığa yakalanma şansı yüksek olmakta ve ölüm oranı oldukça büyüktü. Bu da nüfus üzerinde oldukça etkili olmaktaydı. Mesela 1348 yılında Mısır'da meydana gelen Veba'da günde 1000-1200 kişinin öldüğü ve Mısır'ın Osmanlı egemenliğine kadar, Memluk hakimiyeti döneminde Veba'dan dolayı kendine gelemediği bu durumu ortaya koymaktadır (M.W. Flinn, *a.g.e.*, s. 26; Ş. Pamuk, *a.g.m.*, s. 41).

¹⁰⁵⁵. M.W. Dols, *a.g.m.*, s. 42.

bu salgın esnasında mezarcılarla diğer insanların ölüleri defnedemez hale geldikleri, bu haberin Bağdat'a kadar ulaştığı belirtilmektedir ¹⁰⁵⁶. Yine 1016 yılında Anadolu'nun da içinde bulunduğu çok geniş bir coğrafyada Veba salgını meydana gelmiş ve çok büyük bir nüfus yok olurken, 1036 Veba salgınının sonucu da bu boyutta olmuştur ve büyük nüfus kaybı yaşanmıştır ¹⁰⁵⁷. Yine 1040 yılında büyük olasılıkla Anadolu'da ortaya çıkmış olan bir Veba salgını daha yaşanmıştır ¹⁰⁵⁸. 1034 yılında çıkan Veba salgını özellikle Bet Nehri'nde etkili olmuş ¹⁰⁵⁹, ancak Anadolu'yu da içine alacak şekilde başka bölgelere de yayılmıştır.

1047 yılında Irak, Bağdat, Musul ve Cezire'de fazla sayıda ölen hayvanların leşleri sebebiyle Veba hastalığı meydana gelmiş, bu yüzden birçok insan ölmüş, öyle ki, çarşı ve pazarlarda kimse görülmez olmuştur ¹⁰⁶⁰. Yine 1048 yılında Mekke, Irak, Musul, el-Cezire, Suriye, Mısır ve diğer yerlerde kıtlığın yanı sıra veba salgını yeniden zuhur etmiştir ¹⁰⁶¹. 1056-57 yıllarında Irak'ta büyük bir kıtlık, arkasından da Veba salgını ortaya çıkarken aynı şekilde Mısır'da da meydana gelmiş, daha sonra bu salgın Suriye, el-Cezire, Musul, Hicaz ve Yemen bölgelerine yayılmıştır ¹⁰⁶².

1074 yılında Vâsıt, Basra, Huzistan, Horasan ve diğer bölgelerde Veba görülürken ¹⁰⁶³, 1076-77 yıllarında el-Cezire, Irak ve Suriye'de büyük bir Veba salgını meydana gelmiş ve çok sayıda insan ölmüş, öyle ki, ölenlerin çokluğundan ve çalışacak kimse kalmadığından mahsülün büyük bir kısmı toplanamamıştır ¹⁰⁶⁴. Yine 1076 yılında Şam'da şiddetli kıtlık ve salgın baş göstermiş ve Şam halkının çok az bir kısmı müstesna olmak

¹⁰⁵⁶. İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XII, s. 67.

¹⁰⁵⁷. F.Ş. Arık, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁰⁵⁸. F.Ş. Arık, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁰⁵⁹. Ebu'l-Farec, I, s. 195.

¹⁰⁶⁰. İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XII, s. 150; İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 412.

¹⁰⁶¹. İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 419.

¹⁰⁶². İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 478.

¹⁰⁶³. İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XII, s. 232.

¹⁰⁶⁴. İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 102.

üzere hepsi helak olmuştur. Zira bu kıtlık ve Vebadan önce Şam'ın nüfusunun 300.000 iken, bu olaylardan sonra 3.000'e indiği belirtilmekte bu da Veba mehametinin boyutunu göstermektedir ¹⁰⁶⁵.

1085 yılında ise Irak, Hicaz ve Şam'daki Veba salgınında çok sayıda hayvan ölümü meydana gelirken ¹⁰⁶⁶ Ebu'l-Ferac aynı yıl İran, Senar ve Suriye'de meydana gelen Veba'dan bahsetmekte, bu esnada nüfusun mahvolduğunu, insanların ayakta durdukları sırada ansızın ölüp yere düştüklerini belirtmektedir ¹⁰⁶⁷.

27 Şubat 1092-25 Şubat 1093 yıllarında Anadolu'da büyük bir Veba salgını daha meydana gelmiş, öyle ki, papazlar ölümleri gömmeye vakit dahi bulamamışlardır. Hemen her evden ağlayış sesleri ve figanlar yükseliyordu. Ölüm olayının çokluğundan halk o kadar büyük korkuya kapılmışlardı, bu da ölenlerden çok daha fazla azap çekmelerine sebep olmaktaydı ¹⁰⁶⁸.

Haçlılar'ın Antakya'yı işgallerine müteakip 1098 Temmuz'unda Antakya'da şiddetli bir salgın çıkmış ¹⁰⁶⁹, muhtemelen bu hastalık Veba olup, Ağustos ayında bütün Antakya'ya yayılmış, öyle ki, Haçlı reisleri salgından kurtulmak için Antakya'dan kaçmışlar. Yalnız salgın Eylül ayında gücünü yitirince, tekrar Antakya'ya dönmüşlerdir ¹⁰⁷⁰.

1104-1105 yıllarında Irak'ta Veba ve çiçek hastalığının ortaya çıktığı ve çok sayıda insanın ölümüne yol açtığı biliniyor ¹⁰⁷¹. 1112-1113 yıllarında muhtemelen Suriye'de Sığır Vebası ortaya çıkmış ve insanları da etkilemiştir ¹⁰⁷². Gerek insanlarda, gerekse hayvanlarda olmak üzere 1141 yılında Selçuklu Sultanı I. Mesud döneminde

¹⁰⁶⁵. Ebu'l Ferac, *age*, C. I, s. 327.

¹⁰⁶⁶. İbn Kesir, *age*, C. XII, s. 259.

¹⁰⁶⁷. Ebu'l Ferac, *age*, C. I, s. 332.

¹⁰⁶⁸. Urfalı Mateos, *age*, s. 177.

¹⁰⁶⁹. S. Runciman, *age*, s. 194.

¹⁰⁷⁰. S. Runciman, *age*, s. 196-197; F.Ş. Arık, *age*, s. 45.

¹⁰⁷¹. İbn'ül-Esir, *age*, C. X, s. 320.

¹⁰⁷². Azimi, Azimi Tarihi, *age*, s. 38.

Danişmendliler'in hükmü altında bulunan Malatya'da Veba salgınında hayvan ve çocuk ölümleri meydana gelmiştir ¹⁰⁷³. 1142 yılında ise, Mısır'da yine bir Veba salgını meydana gelmiş ve çok sayıda insan ölmüş ¹⁰⁷⁴.

1152 yılında yine I. Mesud zamanında Anadolu'da Veba salgını yaşanmış ¹⁰⁷⁵, 1153-54 yıllarında ise, Konya ve Kilikya'da aynı şekilde Veba görülmüştür ¹⁰⁷⁶. Bir başka Veba 1178-79 yıllarında Suriye, el-Cezire, Irak, Musul, el-Cibal ve Anadolu'da (Diyarbakır ve Ahlat) kıtlık yaşanmış ve 1180 yılına kadar sürerken, bunu korkunç bir Veba salgını izlemiş ve çok sayıda insan ölmüş, öyleki cenazeleri gömmeye halk yetişememiştir ¹⁰⁷⁷.

1200 yılında Mısır'da Nil'in taşmamasından dolayı kıtlık meydana gelmiş, kıtlığın ardından ise Veba başlamıştır ¹⁰⁷⁸.

I. Alaaddin Keykubad döneminde (1220-1237) Konya'da, II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanında 1243-1244 yıllarında Malatya'da, 1258-1259 yıllarında ise Senar, Asur, Bet Nahrin, Suriye ve Anadolu'da Veba salgını görülmüştür ¹⁰⁷⁹.

1282 yılında ise Mezopotamya'da, Ninova bölgesinde bir başka Veba salgını olmuş ve bu Veba Anadolu'yu özellikle de Güneydoğu bölgesini etkilemiştir ¹⁰⁸⁰.

Görüldüğü gibi salgın hastalıklarda özellikle de dönemin en korkunç hastalığı olan Veba'da kitlesel ölümler, büyük nüfus kayıpları yaşanırken iktisadi-ticari hayatta da sarsıntılara ve pahalılığa yol açmıştır. Ayrıca toplumsal düzensizliklerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira hastalıktan kurtulmak için toplu göçler ve toplu yer değiştirme olayları yaşanmıştır. Yine hastalıklar siyasi olaylara dahi yön vermiş, bu hastalıkların baş

¹⁰⁷³. F.Ş. Ank, *age.*, s. 46.

¹⁰⁷⁴. İbn'ül-Esir, *age.*, C. XI, s. 89; Azimi, *age.*, s. 46.

¹⁰⁷⁵. Ebu'l-Farac, *age.*, C. II, s. 392.

¹⁰⁷⁶. Ebu'l-Farac, *age.*, C. II, s. 392; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 122.

¹⁰⁷⁷. İbn'ül-Esir, *age.*, C. XI, s. 361.

¹⁰⁷⁸. Ebu'l-Farac, *age.*, C. II, s. 474.

¹⁰⁷⁹. F.Ş. Ank, *age.*, s. 52-53

¹⁰⁸⁰. F.Ş. Ank, *age.*, s. 55.

gösterdiği sırada hareket halinde bulunan orduların manevra gücü kırılmıştır. Böylece askeri başarıların doğuracağı siyasi gelişmelere engel olduğu gibi karşı tarafta bulunan diğer askeri güçler için de olumlu bir netice doğurmuştur ¹⁰⁸¹.

3.4. Çekirge Salgınları

Tahıl ve meyveleri yiyen, onları tahrip eden ve neticede büyük kıtlıkların yaşanmasına sebep olan haşerelerin başında çekirgeler gelmektedir ¹⁰⁸². Nitekim çekirgelerin sebep olduğu kıtlık olaylarında Eskiçağ'dan beri rastlanmaktadır ¹⁰⁸³. Çekirgeler daha ziyade Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye özgü olup, Anadolu'da da Güney Anadolu kısmında var olduğu biliniyor ¹⁰⁸⁴.

Vereceğimiz birkaç örnek çekirge salgınının iktisadi alanda verdiği tahribatı açıkça göstermektedir. Mesela 953 yılında Mezopotamya'da büyük bir kıtlık hüküm sürerken, bir de yoğun bir çekirge salgını baş gösterince, kıtlığın şiddeti iyice artmış, insanlar birbirlerini dahi yemişlerdir ¹⁰⁸⁵. Yine 1075 yılının Şaban ayında kum ve çakıl fırtınasından sonra çekirge sürüsü Bağdat'ı istila ederek, ürünleri yemişlerdir. Neticede insanlar büyük sıkıntılara düşerek açlık yaşamışlardır ¹⁰⁸⁶. 1212 yılında ise Şam'da çok miktarda çekirge ortaya çıkarak ekinleri ve meyveleri yiyerek büyük telefiet vererek insanları zor duruma düşürmüşlerdir ¹⁰⁸⁷. Yine kayıtlarına rastladığımız bir diğer çekirge salgını 1223-1224

¹⁰⁸¹. F.Ş. Arık, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁰⁸². A. Ünal, *a.g.e.*, s. 437.

¹⁰⁸³. I. Suppiluliuma devrinden beri, Hatti ülkesini kasıp kavuran Veba, açlık ve yangının yanı sıra çekirge salgınları da yer almaktaydı (A. Ünal, *a.g.e.*, s. 438).

¹⁰⁸⁴. A. Ünal, *a.g.e.*, s. 438.

¹⁰⁸⁵. Urfalı Mateas, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁰⁸⁶. İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XIII, s. 236.

¹⁰⁸⁷. İbn Kesir, *a.g.e.*, C. XIII, s. 213.

Suriye, Diyarbakır, el-Cezire bölgelerinde yaşanmış, neticede ekinler büyük zarar görürken, insanlar da kıtlık ve pahalılıkla karşı karşıya kalmışlardır¹⁰⁸⁸.

Burada verdiğimiz birkaç örnek dahi tarih boyunca çekirge salgınlarının büyük tahripleri olmuş ve neticede ekonomik ve sosyal büyük sıkıntılar yaşanmıştır.

İşte bahsettiğimiz kıtlık, deprem, salgın hastalık ve çekirge salgınları dönemin en büyük doğal afetleri arasında yer almaktadır. Bunların haricinde yine ekonomik ve toplumsal sıkıntılara sebebiyet veren su baskını, yangın, fırtına don, gibi olaylar da doğal afetler arasında yer almaktadır. Bunlar da bölgede zaman zaman yaşanmış ve olumsuz sonuçlar meydana getirmişlerdir.

Netice olarak, doğal afetlerin yol açtığı genel sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Nüfus kaybına, dolayısıyla da işgücü kaybına,
2. Zirai alanların ekilmemesi sonucu, kıtlığın oluşumuna,
3. Fiyatların yükselmesine,
4. Tabii afetlerin olduğu bölgelerden başka bölgelere göç hareketinin meydana gelmesine,
5. Şehirlerin fiziki yapılarında önemli değişikliklerin meydana gelmesine,
6. Üretim ve ticaretin olumsuz yönden etkilenmesine,
7. Sosyal hayatta olumsuz tesirle meydana getirmekte, bunun sonucu olarak ahlaki değerlerin zaafa uğramasına, fuhuş, kaçakçılık, karaborsacılık, tefecilik, eşkiyacılık vb. sosyal hastalıkların artmasına sebep olmuştur.

Doğal afetin sebep olduğu bu tür olumsuzluklar değil Ortaçağ'da, günümüzde dahi bu tür sonuçlar doğurabilmektedir.

¹⁰⁸⁸. İbn'ül Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 11.

SONUÇ

Ticaret, toplumların oluşumuyla birlikte ortaya çıkan ve günümüze kadar çeşitli merhalelerden geçerek gelen ekonomik bir olaydır. İnsanoğlunun yaşadığı coğrafyanın, kendi ihtiyacına cevap vermemesi, her coğrafyanın aynı özelliği taşımaması ve aynı zenginlikte olmaması, onu başkalarına ve başka coğrafyalara muhtaç kılmaktadır. İşte toplumların başka coğrafyalara ihtiyaç duyduğu anda ticaret devreye girmektedir. Ticaret yoluyla toplumlar arasında karşılıklı alışverişler yaşanmaya ve birbirlerinin ihtiyacı olan ürünlerin teminine çalışılmaktadır. Böylece ticaretin temelinde insanların ihtiyacı olan ürünlerin temini ve bunu yaparken de kazanç elde etme isteği yatmaktadır.

Ticari ilişkiler ilk olarak insanlar arasında hediyeleşmek şeklinde başlayıp, daha sonra çok yakın çevreyle, komşu köylerle karşılıklı alış-verişler gerçekleşirken, sonra bu ilişkinin mesafesi daha uzayarak bölgeler arası ve en sonunda ise kıtalar arası yapılan alış-verişe uzayan bir seyir takip etmiştir. Ticari ilişkilerin mesafesinin ve alanının genişlemesine paralel olarak, her bölgenin sahip olduğu değerli ürünlerin alış-verişi gerçekleşerek, ticarete konu olan ürünler de çoğalmıştır. Bunun yanı sıra, ticaretin alt yapısı ve işleyiş şekli de gelişme kaydetmiştir. Zira Avrupa'dan Uzak Doğu'ya uzanan bir ticaret ağı oluşarak, karşılıklı ürünlerin nakli gerçekleştirilmekteydi. Bu kadar uzak coğrafyalara ulaşabilmek için, daha iyi techiz edilmiş kervanlara ve gemilere, daha güvenli yollara, daha rahat kalabilecekleri her türlü ihtiyaçlarını karşılayacakları kervansaraylara ve hanlara ihtiyaçları bulunuyordu. Bu ihtiyaçlara binaen, alt yapı hizmetleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim daha Eskiçağ'dan itibaren, ülkeleri bir uçtan bir uca saran yollar yapılırken, yine dönemin vazgeçilmez ticaret yolları olan deniz yollarında da güvenli limanlar oluşturulmuştur. Yine tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlanması için deniz ve kara yollarında müfreze güçler oluşturulmuştur. Hatta bazı devletler arasında özel antlaşmalarla tüccarın herhangi bir sebepten dolayı uğrayacağı zararların tazminini sağlayan devlet sigortası dahi geliştirilmiştir.

Ticaretin alt yapısında meydana gelen bu gelişmeyle birlikte, ticaretle ilgili müesseseler de gelişme kaydetmiştir. Mesela çek, senet, havale işlemleri icat edilerek,

ticari işlemlerin daha rahat ve daha çabuk yapılmasına vesile olmuştur. Yine ticaretin ülkelerine sağlayacağı karları hesap eden devletler, bu işi teşvik etmek için birtakım imtiyazları içeren antlaşmalar yapmış ve birbirlerine güvence vermişlerdir.

Çalışmamızda, incelediğimiz dönemde bölgeler farklı da olsa, ticaretin işleyiş şeklinin hemen hemen aynı olduğu dikkatimizi çekmektedir. Bu durum sanayi öncesi toplumlarda belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Nitekim İlk ve Ortaçağ'larda Avrupa'daki ticaretin işleyiş şekliyle, Ortadoğu veya Uzakdoğu'daki ticaretin işleyiş şekli arasında pek bir fark göremeyiz. Yalnız farklı olan husus, coğrafyaların sahip oldukları doğal zenginlikler, ticari emtiaları ve coğrafi konumlarıdır. Ancak bu faktörler onu diğer bölgelerden üstün veya muhtaç kılmaktadır. Devletler sahip oldukları doğal zenginlik veya coğrafi konumlarıyla ticari faaliyetlerdeki yerini alırken, bazı devletler de sahip olamadıkları bu ürünleri farklı bölgelerden temin ederken, bazıları da bölgeler arasında bu ürünlerin naklini gerçekleştirerek ticaret hayatındaki yerlerini almışlardır. İşte bunun en açık örneğini incelediğimiz dönemlerde Selçuklular ve İtalyanlar'da görmekteyiz. Zira Selçuklu Devleti sahip oldukları doğal zenginlik ve coğrafi konumuyla ticarete aranılan değerli ürünlerin bulunduğu ve transit ticaretin yapıldığı bir ülke iken, İtalyanlar ise daha ziyade farklı coğrafyalardaki ürünleri farklı bölgelere taşıyan tüccarlar idi. Bu dönemde Selçuklular Doğu ile Batı arasında yapılan ticarete adeta bir köprü vazifesi görürken, İtalyanlar'da Ortadoğu ile Avrupa arasındaki ticarete köprü rolünü üstlenmiştir.

Çalışmamızda, çıkartabileceğimiz bir diğer sonuç ise, ülkelerin ve insanların tarihte oynadıkları rolü daha ziyade yaşadıkları coğrafyanın belirlemiş olmasıdır. Zira eğer yaşadığınız coğrafya stratejik öneme ve doğal zenginliklere sahip ise, sizi başka bölgelere oranla daha üstün kılacağı gibi, başka toplumların da hedef noktası yapacaktır. Zira buradan istifade edebileceklerinin en fazlasını elde edebilmek için mücadele vereceklerdir. İşte Ortadoğu tarihinin her döneminde milletlerin en fazla kazanç elde etmek istediğinin yattığı bir bölge olarak gösterilebilir.

Ticaret ekonomik bir olay olmanın yanı sıra, sebep ve sonuçları itibariyle aynı zamanda siyasi ve sosyal bir olaydır. Ticaret yoluyla daha fazla kazanç temin etmek, dönemin değerli ürünlerinin ticaretini ele geçirmek isteği, toplumları zaman zaman büyük

çatışmalara sürüklemektedir. Zira incelediğimiz dönemde, tüccar milletlerin çıkar çatışmasına girdiklerine ve savaştıklarına tanık olmaktadır. Mesela Venedikliler'le, Cenevizliler Akdeniz ticaretinde birbirlerinden üstün gelme çabaları ve çatışmaları bunu açıkça göstermektedir. Yine sonuçları itibariyle meydana geldiği yüzyılları ve hatta daha sonraki dönemleri siyasi ve iktisadi açıdan etkileyen haçlı seferleri de bu tür çıkar çatışmasını ve ticari kazançlar temin etme isteğini gösteren bir diğer örneği teşkil etmektedir.

Dini gayelerle yola çıkılan Haçlı Seferlerinde, Ortadoğu'nun zenginliğini gören Avrupalılar, kısa zamanda dini gayelerini bir kenara bırakarak, bu seferlerden ne kadar kazanç temin edebiliriz şeklinde hesaplar yapmaya başlamışlardır. Ekonomik çıkarlar dini gayelerin önüne geçtiğini, Papalığın zaman zaman Müslümanlara koyduğu ambargonun dahi Hıristiyan tüccarlar tarafından delinmesi de bu durumu açıkça göstermektedir. Zira Avrupalı tacirler gizli de olsa Ortadoğu ile olan ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Haçlılar özellikle de İtalyanlar, katkıda bulundukları seferlerden ne kadar imtiyaz ve kar elde edeceklerini hesaplayarak, bunun karşılığında Haçlı birliklerine yardımlarda bulunmaktaydı. İtalya'nın sahip olduğu deniz gücüne Haçlıların muhtaç olması hiç şüphesiz ki bu işte en fazla kârı İtalyanlar'a kazandırmış, Ortadoğu ticaretinde de yeni dönemi başlatmıştır. İslâmiyetin yayılışı döneminde Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremeyen Avrupalılar, bu seferlerle yeniden bu bölgedeki ticarete kendilerini hissettirmişlerdir.

Haçlı seferleriyle bir yerde Avrupalılar, Doğu'nun zenginliklerini sömürmüşlerdir de diyebiliriz. Zira Avrupa bu dönemde ekonomik ve siyasi alanda boğulma devrini yaşarken, Haçlı Seferleriyle Doğu'nun zenginlikleriyle tanışmış ve yeniden nefes alabilmiştir. Avrupa o dönemdeki Ortadoğu'ya bakış açısı ve buradan istifade etme arzusu, diğer dönemlerde de pek değişmemiş, hatta günümüze kadar dahi uzanmıştır. Zira o dönemlerde Ortadoğu zırai ürünleriyle, doğal zenginlikleriyle ve Uzakdoğu ile olan bağlantısıyla Avrupa'nın iştahını kabartırken, bugün de petrolüyle aynı iştahı kabartmaktadır.

Çalışmamızda Selçuklu Devleti'nin de ekonomik başarılar ile siyasi başarılarının birbirine bağlı olduğunu ve siyasi hedeflerini belirlerken de bunu göz önünde

bulundurduğu dikkatimizi çekmektedir. Nitekim daha ilk fetihlerinde ticari önem arz eden şehirlerin ve limanların feth edilmesi bunu açıkça göstermektedir. Selçuklu Devleti feth hareketlerinde ekonomik çıkarları ön planda tutan bir politika izlerken Selçuklunun ticaret konusunda izlediği bir diğer politika daha dikkatimizi çekmektedir. Bu da Selçuklunun yabancı ticareti ve tüccarı desteklemesi ve ülkeye çekme gayretidir. Yani ihracattan çok ithalatı teşvik etmesidir. Biz bu politikayı Selçuklu'dan sonraki dönemlerde hatta Osmanlı Devleti'nde de görmekteyiz. Bu politikanın altında yatan etkenler, ülkede zengin ve aristokrat bir tabakanın oluşumuna engel olmanın yanı sıra halkının ihtiyacı olan her türlü malın, ülkede bolca bulunmasını sağlamaktır. Çünkü gerek klasik ve gerekse modern devletlerin en önemli hedefi ve görevi, halkın ihtiyacı olan her türlü emtianın iç piyasada bulunmasını sağlamaktır. Aksi halde içeride kaçakçılık yoluyla spekülâtif kazançlarla sivrilen zümreler ortaya çıkabilir, iç sosyal dengeler bozulabilir ve merkezi hükümeti-saltanatı tehdit edebilirdi. Onun için iç üretimin yanında iç piyasadaki zaruri tüketim maddelerini sağlamanın en etkin yolu ticaret ile dışarıdan mal girişinin teşvik edilmesi, yani ithalatın teşvik edilmesiydi. İşte bu usul hem Selçuklu'da hem de Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar bir iktisat politikası olarak sürdürülmüştür.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde izlenen politika sayesinde hiç bir zaman feodal bir yapı oluşmazken, Avrupa'da gerek toprak yoluyla ve gerekse bu tür ticari ve ekonomik faaliyetler sonucu feodal bir yapı oluşmuştu. Zira oluşan bu yapının bir sonucu olarak merkezi yönetim zaman zaman tehdit edilirken toplumun yapısında da uçurumlar oluşmaktaydı.

Unutulmaması gereken bir husus da, Selçuklunun izlemiş olduğu politikanın zannedildiği gibi karşılıklı ticari faaliyetlerin geliştirilmesine ve ticaretle devletin ve ülkenin zenginleşmesine yönelik bir politikanın olmadığı hususudur. Şimdiye kadar Selçuklu ile özellikle Venedikliler'in yaptıkları ticaret antlaşmalarının ülkenin ticaretle kalkındırılmasına yönelik olduğu zannedilmiştir. Oysa görülüyor ki, Selçuklular bu ticaret antlaşmalarından daha çok kendi iç piyasasında ihtiyacı olan emtianın sağlanmasına yöneliktir. Üretimle yeterince elde edemediği emtiayı ticaret yoluyla ülkesine kazandırmak, böylece içeride kendisine karşı oluşabilecek muhalefeti teskin etmek, saltanatı tehdit edecek sosyal

dengesizlikleri ortadan kaldırmaktır. Bütün antlaşmalarda olduğu gibi, ticaret antlaşmaları da mütekabiliyet (karşılıklılık) esasına göre yapılmaktadır. Oysa kaynaklar hiçbir zaman bir Selçuklu tüccarının antlaşma yapılan karşı ülke topraklarında ticaret yaptığını göstermemektedir. Bu da bahsettiğimiz gibi Selçuklunun ticaretten sadece kendi ülkesine mal akışının sağlanmasını beklemekte olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızda çıkartabileceğimiz bir diğer sonuçTicaretin ekonomik boyutunun yanı sıra sosyal ve kültürel boyutunun olduğunu da belirtmemiz gerekir. Ticaret farklı bölgelerin ürünlerini farklı coğrafyalara aktarırken, aynı zamanda milletlerin kültürel ve medeniyetini de farklı bölgelere taşımaktaydı. Zira dünyanın bir ucundan kalkıp, bir başka ucuna uzanan tüccar uzun bir seyahat yapmakta, bu esnada farklı coğrafyalardan farklı yaşam tarzı, farklı ürün ve medeni unsurlar görmekte, ister istemez bu farklı unsurları kendi veya başka memleketlere aktarmaktaydı. Tüccar bu yönüyle de kültür ve medeniyet taşıyıcısı veya elçisi görevini yapmaktaydı.

Sonuç olarak, çalışmamız Selçuklu Dönemi'nin (XI-XIII. y.y)'de Ortadoğu'da yoğun bir ticari faaliyetin yaşanmakta olduğu, bölgede Avrupalı, Bizanslı ve Müslüman tüccarların karşılıklı alış-verişlerde bulunduğunu göstermektedir. Yine her dönemde olduğu gibi o dönemde de insanların ve coğrafyaların birbirlerine muhtaç oldukları, bunu da ticaret yoluyla temin ettikleri görülmektedir. Selçuklu Devleti'de transit ticaretiyle, sahip olduğu doğal zenginliklerle ve stratejik konumuyla dönemin ticaretindeki yerini almıştır. Ancak bu dönemde Milletler arası ticarete daha ziyade söz sahibi olan devletler, İtalyan şehirleriydi. Ortadoğu ise çok değerli ürünlerin bulunduğu ve ticaretinin yapıldığı bölge olmanın yanı sıra, farklı bölgelerden gelen ürünlerin tüketildiği bir coğrafya özelliğini taşımaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

Klasik Eserler

Ahmed b. Ali el Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa fi San'atu'l İnşa*, Beyrut, C. IV., *Tabu'l Evvel*, 1407/1987.

Ahmed b. Ebi Yakub Yakubi, *Kitab'ul-Buldan Brill*, 1892.

Ahmed b. Ebi Yakub Yakubi, *Kitab'ul-Buldan*, Brill, 1982.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme I* (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977.

Aksaraylı Mehmetoğlu Kerimüddün Mahmut, *Müsamerat'ül Ahbar, Moğollar Devrinde Türkiye Selçukluları Tarihi* (Hazırlayan: Osman Turan), Ankara, 1944.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa, I* (Çev: Mürsel Öztürk), *Kültür Bakanlığı Yay.*, Ankara, 1988.

Amr b. Bahrü'l-Cahiz, *Kitab-ü't-Tabassuru bi't-Ticare* (Yay: Hasan Hüseyini, Abdül Vahap), *Daru'l-Kitabü'l-Cedid*, Beyrut, 1983.

Azimi, *Azimi Tarihi* (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler: H. 430-538) (Çev: Ali Sevim), Ankara, 1988.

Ebu Cafer Muhammed bin Cerîr, Taberi, *Milletler ve Hükümetler Tarihi*, C. I/II (Çev: Zeki Uyan - Ahmet Temir), *M.E.B. Yayını*, İstanbul, 1991.

Ebu'l Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi* (Çev: Ömer Rıza Doğrul), C. II, *T.T.K.Y.*, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Ebü'l Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdezbeh, *Mesalik ve'l-Memalik*, Bağdat, Tarihsiz.

Ahmet Eflaki, *Menakıbü'l-Arifin* (Ariflerin Menkıbeleri), C. I. (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul, 1986.

Ekrem Hasan el-Alubü, *Dimaşk*.

el-Belazurî, *Fütuhü'l-Buldan* (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştakt İhtiraki'l Afâk*, C. I, Kahire, 1994.

el-Ömeri, *Mesaliku'l-Ebsâr Fi Memâliki'l-Emsar*, Beyrut, Cumhuriyet Matbaası, 1986.

Gayssüddın Halil b. Şahını Zahiri, *Kitab'ü-Züddetü'l-Keşfü Memalik ve Beyanü't-Turük Ve'l Mesalik* (Yay: Pol Ravis), Paris, 1894.

Heredat, *Heredat Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen - Azra Erhat), İstanbul, 1973.

Hüseyini, *Ahbâru'd-Devleti's Selçukiyye* (Çev: Necati Lügal), Ankara, 1943.

İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler* (Haz. İsmet Parmaksızoglu), K.B.Y., Ankara, 1981.

İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut, 1980

İbn Fadullah Ömri Şehabbeddin Ebi Abbas Ahmed b. Yahya (H. 700-749), *Devlet'ül-Memalikul-El-ula*, Beyrut, 1986.

İbn Haldun, *Mıftahu'l Iber* (Çev: Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Azası Subhi Bey), *Takvimhâne-i Amire*, İstanbul, 1276.

İbn Haldun, *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), *M.E.B. Yayını*, İstanbul, 1991, s. 354.

İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* (Büyük İslam Tarihi) (Çev: Mehmet Keskin), C. XII, İstanbul, 1995.

İbn'l-Adım, *Buyyet'ül - Talep Fi Tarih-i Halep II*, Beyrut.

İbn'ül-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi* (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987.

İbn-i Bibi, *Anadolu'da Selçuklu Devleti Tarihi* (Çev: M. Nuri Gençosman, Notlar İlave Eden F.N. Uzluk), Ankara, 1941

İbn-i Şeddad, *el Alaku'l-Hatıra, Halep ve el Cezire Kısım* (Topkapı Sarayı Ktp. Revan Köşk Kısım), No: 1564, Vrk. 106a.

İbn-i Şihne, *Ed-Dürrü'l Müntehab* (Nşr. Yusuf b. Serkis), Beyrut, 1909.

İdrisi, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi İhtiraki'l-Afâk*, C.I., Kahire, 1994.

Marco Polo, *Geziler Kitabı* (Çev: Ömer Güngören), İstanbul, 1985.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi, *Râhat-Üs-Sudür ve Ayet-Üs-Sürur*, C. I (Çev: Ahmet Ateş), Ankara, 1957.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (Çev: Abdülvehhab Tarzi), İstanbul, 1994.

Nizamülmülk, *Siyasetnâme* (Siyeru'l-Müluk) (Çev: Nurettin Bayburtlugil), 2. Baskı, İstanbul, 1987.

Ömer b. El Verdi, *Tarih'ül-İbnü'l-Verdi*, C. II, Riyad, 1979.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Türkçe Çev: Hrant D. Adreasyan), 2. Baskı, Ankara, 1987.

Yakutel-Hamavi, *Mucemu'l-Buldan*, C. I, Beyrut, 1410/1990.

Tetkik Eserler

Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l Hisbe (İslam Devletlerinde Hisbe Teşkilatı)* (Haz: Abdullah Tunca), İstanbul, 1993.

Ahmet Nazif Efendi, *Kayseri Tarihi (Mir'at-i Kayseriyye)* (Çev: Mehmet Palamutoğlu), Kayseri, 1987.

Akdağ, M., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, C. XIII, S. 51, 1949, s. 497-564.

Akdağ, M., *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Vaziyeti I*, İstanbul, 1974.

Akel, C., Anadolu'da Asur Koloni Çağı Üzerine Bir Deneme, *F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 1997.

Aktüre, S., "Anadolu Bronz Çağı Kentleri", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1982.

Alptekin, C., Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), *Marmara Üniv. Yay.*, İstanbul, 1985.

André, L., *Ekonomik Tarih, Eski Zamanlardan Genel Harbin Sonuna Kadar* (Çev: Ziya Karamursal), İstanbul, 1938.

Arık, F.Ş., "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi (1990-1991)*, C. XV, S. 26, Ankara, 1991, s. 27-57.

Armaoğlu, F., Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2. Baskı, Ankara, 1991.

Arsal, S.M., *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1944.

Atan, T., *Türk Gümrük Tarihi*, C. I, Ankara, 1990.

- Atlan, S., *Grek Sikkeleri*, İstanbul, 1993.
- Atlan, S., *Roma Tarihinin Ana Hatları*, I. Kısım, Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970.
- Bakır, A., "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, C. LXI, Aralık 1997, S. 232'den ayrı basım, Ankara, 1998, s. 519-595.
- Bakır, A., "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayii" (Belleten'de Basıma Hazır Makale).
- Balaban, M., Selçuklu Devletinde Para (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1997.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çev: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.
- Barthold, W., - Köprülü, M.F., İslam Medeniyeti Tarihi, *Diyanet İşleri Baş. Yay.*, 4. Baskı, Ankara, 1977.
- Baştov, Ş., Bizans İmparatorluğu Tarihi, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1989.
- Baydur, N., *Kültepe (Kanış) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970.
- Baykara, T., *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, 1985.
- Bayram, M., *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya, 1991.
- Bayram, S., "Kervansaraylarımız", *Milli Kültür*, S. 8, Ankara, 1972.
- Bayram, S., "Koloni Çağında Kayseri'nin Ticari Hayatı", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 1997, s. 35-43.
- Baysun, M.C., "Bağdat", *İ.A.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 195-223.
- Becker, C.H., "Mısır" Maddesi, *İ.A.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 217-270.
- Bekin, A.R., *İpek Yolu*, Ankara, 1981.
- Bequet, P., *Contrebande et Contrebandiers*, Paris, 1959.
- Berkan, Ö.L., *İktisat Tarihi (Ders Notları)*, İstanbul, 1957.
- Berkan, Ö.L., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1970, s. 279-285.
- Beyhan, İ.H., *Şehir Planlaması*, İstanbul, 1969.
- Bilgiç, E., "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Anahatları İle Rekonstrüksiyonu", *D.T.C.F.D.*, C. VI, S. 5, Ankara, 1948, s. 489-516.

Bilgiç, E., "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar ve Muhtevaları", *Belleten*, C. II, S. 44, Ankara, 1947, s. 571-602.

Bilgiç, E., "M.Ö. 2000 Yıllarında Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari ve İktisadi Münasebetler", *IX. Coğrafya Meslek Haftası Tebliğler ve Konferanslar* (23-24 Aralık 1954), İstanbul, 1955, s. 193-202.

Bilgili, A., "Antakya'nın Selçuklu Türkleri Tarafından Fethi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1988.

Binark, İ., "Türk Vakıflarının Tarihçesi ve Yabancı Gözü İle Vakıflarımız", *Milli Kültür*, C. I, Ankara, 1977.

Björkman, W., "Meks" Maddesi, *İ.A.*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 651-652.

Blunt, A.W.F., *Batı Uygarlığının Temelleri* (Çev. Müzehher Erim), İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1979.

Bosch, P.M.E., *Helenizm Tarihinin Anahatları*, II. Kısım (Çev. Sabahat Atlar), İstanbul, 1943.

Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi* (Çev: E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul, 1980.

Bratianu, G.I., *Recherches Sur Le Commerce Genoıs Dans La Mer Noire Au XIII'e Siecle*, Paris, 1929.

Broudel, F., *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, İstanbul, 1989.

Buhl, F., "Akka", *İ.A.*, C. I, İstanbul, 1993, s. 250-251.

Cahen, C., "Le Cammerce Anatolien au Début Du XIII'e Sicecle", *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 91-101.

Cahen, C., *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, 1984.

Cahen, C., "Un Texte Peu Connu Relatif Au Commerce Oriental D'Amalfi Au X'e Siecle", *Turcobszantine et Oriens Christianus*, London, 1974, s. 3-8.

Can, Y., *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (H. I-III / M. VII-IX Yüzyıl), *Türkiye Diyanet Vakfı Yayını*, Ankara, 1995.

Canbek, A., *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlar'dan XVII Yüzyıla Kadar)*, İstanbul, 1978.

- Chalmers, P., "Pazarlar", *İslam Şehirleri* (Ed. R.B. Serjeant; Çev: Elif Topçugil), İstanbul, 1992.
- Cipolla, C.M., *V. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet* (Çev: Ali İhsan Karacan), İstanbul, 1993.
- Cloveh, S.B., *Uygarlık Tarihi* (Çev: Nihal Ünal), İstanbul, 1965.
- Cordier, H., *Les Voyages en Asie au XIV. Siecle du Odoric de Pardenone*, Paris, 1891.
- Çağatay, N., Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1989.
- Çağatay, N., "Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, Ankara, 1970, s. 63-77.
- Çağatay, N., *İslam Tarihi*, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1993.
- Çağatay, N., *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1992.
- Çelik, M., *Bizans Deleti'nin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII. yy)*, Antakya, 1994.
- Çelik, M., *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. yy'a kadar)*, Elazığ, 1996.
- Çelik, M., *Süryani Kilisesi Tarihi I*, İstanbul, 1987.
- Danışman, Z., *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1971.
- Darkot, B., "Alaiye", *İ.A.*, C. I, İstanbul, 1993, s. 287-289.
- Darkot, B., "Fırat", *İ.A.*, C. IV, İstanbul, 1993, s. 622-626.
- Darkot, B., "Sinop", *İ.A.*, C. X, İstanbul, 1993, s. 683-689.
- Delilbaş, M., "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnâmelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten*, C. XLVI..
- Demircioğlu, H., Helenik Devlet - Hellenistik Devlet, *Siyasi İlimler Mecmuası*, C. XI., S. 129, Ankara, 1941.
- Demircioğlu, H., "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8-9'dan ayrı basım, Ankara, 1970.
- Demircioğlu, H., Roma Tarihi, C. I, *T.T.K.Y.*, 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Demirgil, D., "X ve XI. yy'da Bizans İmparatorluğu'nun İktisadi Düzeni", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, Ağustos 1971, s. 47-50.

- Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, T.T.K.Y., Ankara, 1987.
- Diehl, C., *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (Çev: Tefik Bıyıklıoğlu), İstanbul, 1937.
- Dinçol, A.M., "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, C. XLIX, S. 193, Nisan 1985, s. 2-16.
- Dols, M.W., "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı" (Çev: Ümit Hassan), *Tarih ve Toplum*, S. 40, Nisan 1987, s. 234-240.
- Dunlap, L.W., *Readingsin Library History*, New York-London, 1972.
- Durmuş, İ., "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. LXI, S. 231, Ağustos 1997, s. 273-287.
- Ebisel, A., *Dünya Ticaret Yolları*, İstanbul, 1943.
- Edhem, H., *Anadolu Selçukluları Devrinde Mimari ve Tezyini San'atları*, Ankara, 1947, s. 279-297 (T.T.K. tarafından yayınlanan Halil Edhem Hatıra Kitabı'ndan ayrı basım).
- Edhem, H., "Die Seldschukischen Hane in Anatolien", 1917'de verilmiş olan bir konferansın hılasası.
- Elisseléeff, N., *İslam Şehri (Fiziki Plan)* (Çev: Elif Topçugil), İstanbul, 1992.
- Erdmann, K., *Dos Anatolische Koravansarays de 13. Johrhunderts*, I-II, Berlin, 1961.
- Esad, M., *Du Regime Des Capitulation Ottomanas*, İstanbul, 1928.
- Eyice, S., "Betrandon de La Braquiere ve Seyahatnâmesi (1432-1433)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, Cüz: 1-2, İstanbul, 1975, s. 85-110.
- Faroqi, S., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994.
- Flinn, M.W., "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev: Necmiye Alpay), *Tarih ve Toplum*, S. 39, Mart 1987.
- Galip, İ., *Takvim-i Meskukat-ı Selçukiyye*, İstanbul, 1309.
- Gencer, A.İ., *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul, 1985.
- Gordlewski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (Çev: Azer Yanar), Ankara, 1988.
- Gökberk, M., *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1985.

- Gözenç, S., *Afrika Ülkeler Coğrafyası I*, İ.Ü. Edb. Fak. Yay., İstanbul, 1995.
- Grousset, R., *L'epopée Des Croisades*, Polon, 1939.
- Guest, R., "İskenderiye", *İ.A.*, C. 5/2, İstanbul, 1993, s. 1084-1088.
- Güçer, L., *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul, 1976.
- Güçlüay, S., "Selçuklular Dönemi Kayseri'nin Ticari İmkanları", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (11-12 Nisan 1996), Kayseri, 1997, s. 103-109.
- Gül, M., *XI-XIII Yüzyıllarda Kudüs* (F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997.
- Günaltay, Ş., *İran Tarihi*, C. I, T.T.K.Y., Ankara, 1948.
- Günaltay, Ş., *Yakın Şark III* (Suriye - Filistin), T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Günbattı, C., "Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 1994.
- Güren, T., *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1988.
- Haninmann, E., "Malatya", *İ.A.*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 225-239.
- Haninmann, E., "Rakka", *İ.A.*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 607-610.
- Haninmann, E., "Sur", *İ.A.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 42-46.
- Hartmann, R., "Basra", *M.E.B.* (Çev: Besim Darkot - M. Tayyib Gökbilgin), C. II, İstanbul, 1993, s. 320-327.
- Hartmann, R., "Dicle", *M.E.B.*, C. III, İstanbul, 1993, s. 582-585.
- Hartmann, R., "Şam", *M.E.B.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 298-310.
- Haurani, A., *Arap Halkları Tarihi* (Çev: Yavuz Alagan), İstanbul, 1997.
- Heaton, H., *Avrupa İktisat Tarihi I* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay - Osman Aydoğuş), Ankara, 1985.
- Heffmann-Heydan, J., "XII ve XIII. Yüzyılda Türkmenler'in Bronz Paraları" (Çev: Aydın Ayhan), *T.D.T.D.*, S. 77, Mayıs 1993, s. 33-43.
- Hell, J., "Beyrut", *İ.A.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 587-588.
- Hessel, A., *A History of Libraries*, New Brunswick, N.J., 1955.
- Hinz, W., *İslam Ölçü Sistemleri* (Çev: Acar Sevim, Marmara Üniv. Yay., İstanbul, 1990.
- Hıyarî, M., *Selahad-Din Dar el Garbel-İslami*, Beyrut, 1987.

- Hinrichs, J.C., "Anadolu Selçuklu Paralarının Üzerindeki Resimler" (Çev: Aydın Ayhan), T.D.T.D., S. 57, Eylül 1991, s. 29-37.
- Hitti, P.K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev: Salih Tuğ), C. I, İstanbul, 1989.
- Honigmann, E., *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (Çev: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- Humberman, L., *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Murat Belge), 3. Baskı, Ankara, 1982.
- Hunke, S., *İslam'ın Güneşi Avrupa Üzerinde*, 2. Baskı, İstanbul, 1975.
- Hüber, R., *Arabisches Wirtschaftsleben*, Heidelberg Berlin Magdeburg, 1943.
- İnan, A., *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, T.T.K.Y., Ankara, 1992.
- İplikçioğlu, B., *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Marmara Üniv. Yay., İstanbul, 1990.
- Jaubert, P.A., *Gegrophie d'Edrisi*, Paris, 1836-1840.
- Johnson, E.D., *A History of Libraries in The Western World*, New York and London, 1972.
- Kafalı, M., *Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükselme Devirleri*, İstanbul, 1976.
- Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1984.
- Kafesoğlu, İ., *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 153.
- Kavakçı, Y.Z., *Hisbe Teşkilatı*, Doçentlik Tezi, Ankara, 1975.
- Kawan, L., *Nüfus ve Kıtliklar* (Nakili: Selim Sabit), *İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından*, Ankara, 1932.
- Kayaoğlu, İ., *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- Kayaoğlu, İ., "Vakfın Türk Toplumundaki Yeri", *Milli Kültür*, S. 58, Ankara, 1987, s. 26-27.
- Kemal, M., *Tarih-i Ticaret*, İstanbul, 1920.
- Kılıç, O., "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tabii Afetler", F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Dergisi'nde çıkacak olan makale.
- Kınal, F., *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F.Y., Ankara, 1983.
- Kitapçı, Z., *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, C. I-II, Konya, 1994.
- Koprıman, K.Y., "İhşidler", *D.G.B.İ.T.*, C. VI, İstanbul, 1990.

- Köhnen, G., *Dünya Ekonomi Tarihi* (Çev: Tunay Akoğlu), İstanbul, 1965.
- Köksal, A., *Afrika Coğrafyası I*, D.T.C.F.Y., Ankara, 1982.
- Köprülü, F., *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Yay. Orhan Köprülü), İstanbul, 1983.
- Köprülü, F., "Ribatlar", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1942, s. 267-278.
- Köprülü, M.F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1986.
- Köprülü, M.F., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. Baskı, İstanbul, 1986.
- Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri*, Ankara, 1979.
- Köymen, M.A., *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1961.
- Köymen, M.A., "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 65, Mayıs 1992, s. 16-27.
- Kremers, J.H., *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (Çev. Ömer Rıza), İstanbul, 1934.
- Kurizye, M., *Tarih'ül-Hadarat'ül-A'mm*, C. III, (Telif: Edward Berrevi), Beyrut-Paris, 1994.
- Landsberger, B., "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu" (Çev: Mebrure O. Tosun), A.Ü. D.T.C.F.D., C. II, S. 3, Mart-Nisan 1944, 419-429.
- Latrie, M., *L'île de Chypre*, Paris, 1879.
- Le de Mas Latrie, *l'île de Chypre*, Paris, 1879.
- Lefranc, G., *Histoire du Commerce*, Paris, 1942.
- Legaret, G., *Histoire du Development du Commerece*, Paris, 1931.
- Leroux, J.G.-Contenau, G., *Eski Akdeniz ve Yakın Doğu Uygarlıkları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966.
- Lot, F., *La Fin Du Monde Antique Et Le Debut Du Moyen Age*, Paris, 1927.
- Lybyer, A.H., "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Ege Üniv. Edebiyat Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi III*, 1987, s. 141-157.
- Makrizi, *Eski ve İslami Paralar* (Çev: İbrahim Hakkı Konyalı), İstanbul, 1946.
- Malay, H., *Çağlar Boyu Kölelik* (Eski Yunan ve Roma), Ankara, 1990.
- Mansel, A.M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1971.

- Marçais, G., *L'Urbanisme Musulman*, Alger, 1957.
- Marçais, G., "Ribat", *İ.A.*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 734-737.
- Mazaheri, A., *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları* (Çev: Bahriye Üçok), İstanbul, 1972.
- Mcneill, W.H., *Dünya Tarihi* (Çev: Alâeddin Şenel), 3. Baskı, Ankara, 1994.
- Memiş, E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 1989.
- Memiş, M.-Köstüklü, N., *Tarih Boyunca Ortadoğu - Anadolu İlişkileri*, Konya, 1992.
- Merçil, E., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K.Y., Ankara, 1991.
- Mery, L., *Histoire de la Commune de Marseille*, I, Marseille, 1841.
- Mez, A., "Orta Zaman Türk-İslam Dünyası'nda Köleler", *Ülkü Dergisi*, C. XI, Mayıs 1938, s. 216-224.
- Mez, A., "Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Deniz Nakliyatı" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. XI, Mart 1938, s. 10-11.
- Mez, A., "Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Karayolları" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. IX, Eylül 1987, s. 25-36.
- Mez, A., "Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Ticaret" (Çev: Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. VIII, Eylül-1936, s. 11-23.
- Miroğlu, İ., XVI. Yüzyıl Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530), *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S. 28-29, 1974-75.
- Mollat, M., *Sociétés et Compagnies de Commerce an Orient et Dans L'océan Indian*, Paris, 1970.
- Montran, R., *İslamın Yayılışı Tarihi* (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1981.
- Morazé, C., *Histoire Economique et Sociale*, Paris, 1956-57.
- Müller, K., *Die Karwanseerai Im Vondern Orient*, Berlin, 1920.
- Nevmark, F., *Dış Ticaret Siyaseti* (Nşr. Sabri F. Ülgener), İstanbul, 1938.
- Onul, B., "İnfeksiyon Hastalıkları I", *Bulaşıcı Hastalıklar Mad.*, *Sağlık Ansiklopedisi*, Ankara, 1986.
- Oral, C., *Akdeniz Meselesi*, Adana, 1943.

Ostragorsky, G., Bizans Devleti Tarihi (Çev: Fikret Işıltan), T.T.K.Y., 4. Baskı, Ankara, 1995.

Örs, H., *Musa ve Yahudilik*, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1996.

Özer, Y.Z., Mısır Tarihi, T.T.K.Y., Ankara, 1987.

Özergin, M.K., "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İst. Üniv. Edb. Fak. Tarih Dergisi*, C. XV, S. 20, Mart 1965, İstanbul, 1965, s. 141-180.

Özgüç, T., "Yeni Araştırmalar Işığında Anadolu Arkeolojisi", *Anatolia*, C. VII, 1963.

Özgür, M., *Türkiye'nin Komşuları*, Suriye, Ankara, 1996, s. 5.

Öztürk, M., "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", *12. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara.

Öztürk, M., *İktisat Tarihi Ders Notları*, Elazığ, 1997.

Öztürk, M., Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985.

Öztürk, M., "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 221-239.

Öztürk, M., *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1998.

Pakalın, M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I.-II., M.E.B. Yayını, İstanbul, 1993.

Pakalın, M.Z., "Vakıf Maddesi", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, M.E.B.Y., İstanbul, 1993.

Pamuk, Ş., "Kara Ölüm Orta Doğu'da", *Tarih ve Toplum*, S. 40, Nisan 1987, s. 233.

Panzac, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)* (Çev: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997.

Pirenne, H., *Hız Muhammed ve Charlemagne* (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1984.

Pirenne, H., *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983.

Ramsey, W., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1960.

Raymond, A., *Grendes Viilles Adl Arabes a l'Epoque Ottomane*, Paris, 1985.

Raymond, A., *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (Çev: Ali Berktaş), İstanbul, 1995.

Riefstohl, R.M., *Turkish Architecture In Southwestern Anatolia*, Cambridge Harvard University Press, 1931.

Rodinson, M., *İslam ve Kapitalizm* (Çev: L. Fevzi Topaçoğlu), İstanbul, 1996.

Rodinson, M., "Le Marchand Musulman", *D.S. Richards, Islam and the Trade of Asia A Collaquin*, Oxford, 1970, s. 20-35.

Roover, R., "Onüçüncü Yüzyıl Ticaret Devrimi", *Tarih Risaleleri* (Derleyen: Mustafa Özel), İstanbul, 1995.

Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, T.T.K.Y., C. I, II, III, (Çev. Fikret Işıltan), 2. Baskı, Ankara, 1992.

Sahillioğlu, H., "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak Kitabü'l-Kadı ve "Süfteceler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, C. XIII, S. 103, Haziran 1973, s. 103-141.

Sahillioğlu, H., *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989.

Sakiroğlu, M.H., "Venedik Arşivi ve Kitaplarından Türk Tarih ve Kültürüne Ait Kayıtlar", *ERDEM*, C. III, S. 7, Ocak 1987, Ankara, 1987, s. 99-111.

Sapolya, E.B., *Müzeler Tarihi*, İstanbul, 1936.

Sapolya, E.B., "Türk Kervansarayları", *Önasya Mecmuası*, C. II, Ankara, 1967, s. 12.

Sarıçioğlu, E., *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983.

Sauvaget, J., "Halep", *İ.A.*, C. 5/I, İstanbul, 1993, s. 117-122.

Schaube, A., *Hondelsgeschichte Der Romanischen Völker Des Mittelmeergebiets Bis Zumen de Der Kreuzzüge*, München und Berlin, 1906.

Schwaiz, P., "Sayda", *İ.A.*, C. X, İstanbul, 1993, s. 260-262.

Sédillot, R., *Dünya Ticaret Tarihi, Değiştokuştan Süpermarkete* (Çev: Esat Nermi Erendor), İstanbul, 1983.

Seé, H., *Les Origines du Capitalisme Moderne*, Paris, 1926.

Seé, H., *Modern Kapitalizmin Doğuşu* (Çev: T. Erim), İstanbul, 1970.

Seignobas, C., *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (Çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960.

Selen, H.S., *Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1956.

Sever, H., "Kültepe Metinlerine Göre Anadolu'da Borsa Olayı ve Enfilasyonun İlk İzleri"

I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996),

Kayseri, 1997, s. 303-313.

Sever, H., "Yeni Belgelerin Işığında Koloni  ağında (M. . 1950-1750) Yerli Halk İle

Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, C. LIX, S. 224, Ankara, 1995, s. 1-16.

Sevim, A., Anadolu Fatih  Kutalmı oğlu S leyman ah, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1990.

Sevim, A., *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Ankara, 1993.

Sevim, A., Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, *T.T.K.Y.*, Ankara, 1983.

Sevim, V., "Lidyalılar" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1982, s. 276-291.

Sevin, V., "Anadolu'da Pers Egemenliğı", *Anadolu Uygarlıkları II*, İstanbul, 1982, s. 310-332.

Sevinç, N., "Anadolu Türk Devletlerinde Ticari, İktisadi Faaliyetler ve Osmanlı Sanayii", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. III, Ekim 1980.

Sevinç, N., *Osmanlılar'da Sosyo - Ekonomik Yapı I*, İstanbul, 1978.

Sobernheim, M., "Ham ", * .A.*, C. V/I, İstanbul, 1993, s. 170-172.

Sobernheim, M., "Humus", * .A.*, C. V/I, İstanbul, 1993, s. 587-590.

Spuler, B., * ran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri-1220-1350)* ( ev: Cemal Köprülü), Ankara, 1991.

Streck, M., "Kaysariye", * .A.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 482-483.

Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri* ( ev: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1983.

Sümer, F., "Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 1985, s. 33-89.

Sümer, F., "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1988, S. 4'den ayrı basım, Ankara, 1989, . 159-164.

şeşen, R., "Eyyubiler", *D.G.B. .T.*, C. VI, İstanbul, 1990, s. 301-432.

şeşen, R., *S lahaddin Devrinde Eyy biler Devleti (569-589/1117-1193)*, İstanbul, 1983.

Tabakoğlu, A., *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994.

- Tanilli, S., *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I*, İstanbul, 1988.
- Tebrizi, Ş., *Konuşmalar* (Çev: M. Nuri Gençosman), İstanbul, 1974.
- Tekeli, S., "Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür", *Klasik Çağ Araştırma Kurumu*, Ankara, 1977.
- Tekindağ, Ş., "Alaüddin Keykubat ve Halefleri Zamanında Selçuklu - Küçük Ermenistan Hudutları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. I, S. 1, 1950, s. 29-34.
- Temir, A., "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı'ndan Ayrı Basım*, Ankara, 1975.
- Terzioğlu, A., "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", *V.D.*, S. IX, İstanbul, 1971, s. 419-433.
- Tevhit, A., *Meskulat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, İstanbul, 1321.
- Thiriet, F., *Histoire du Venise*, Paris, 1961.
- Thomson, G., *Tarih Öncesi Ege I* (Çev: Celil Üster), 2. Baskı, İstanbul, 1988.
- Togan, A.Z.V., Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, *T.H.İ.T.M.*, C. I, İstanbul, 1931, s. 1-42.
- Togan, A.Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I, 3. Baskı, *İ.Ü. Edb. Fak. Yay.*, İstanbul, 1981.
- Tosun, M.-Yalvaç, K., *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, T.T.K.Y., 2. Baskı, Ankara, 1989.
- Trak, S., *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1973.
- Tuğcu, M., *Vergi ve Evrimi*, Ankara, 1972.
- Tunalı, Y., "Vakıf Müessesine Bir Bakış", *Milli Kültür*, S. 46, Ankara, 1984, s. 65-66.
- Tunay, M.İ., "Dünyanın En Eski Kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, C. XIX, S. 1, 1970.
- Tunçdağ, F., "Selçuklu Kervansarayları", *Önasya Mecmuası*, C. II, Ankara, 1967, s. 13.
- Turan O., "Selçuklu Kervansarayları", 39 Sayılı *Belleten*'den ayrı basım, Ankara, 1946.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973.
- Turan, O., "Kılıç Arslan" *İ.A.*, İstanbul, 1993, s. 688-703.

- Turan, O., "Ortaçağda Kıbrıs-Türkiye Münasebetleri", *Belleten*, C. XXVIII., S. 110, Nisan 1964'den ayrı basım, Ankara, 1964, s. 209-225.
- Turan, O., "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, C. XVI., S. 62 (Nisan 1952)'den ayrı basım, Ankara 1952, s. 251-260.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.
- Turan, O., *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971.
- Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, 2. Baskı T.T.K.Y., Ankara, 1988.
- Turan, Ş., *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine, İstanbul, 1990.
- Umar, B., *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, C. I, E.Ü. Basın-Yayın Yüksekokuulu Yayını, İzmir, 1982.
- Uzluk, F.N., *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara, 1952.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1983.
- Üçok, B., *İslam Tarihi (Emeviler - Abbasiler)*, 2. Baskı, Ankara, 1983.
- Ülgener, S., *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951, s. 129.
- Ülgener, S., *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvanesizlik Meselesi*, İstanbul, 1951.
- Ülgener, S.F., *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., Ankara, 1984.
- Ünal, A., "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", *Belleten*, C. XLI, S. 163, Temmuz 1977, Ankara, 1997.
- Wells, H.G., *Kısa Dünya Tarihi* (Çev. Ziya İshan), 3. Baskı, İstanbul, 1972.
- Wilber, D.J., *İran Post and Present*, Princeton, 1950.
- Yakubovskiy, A.Y., *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev: Hasan Eren), Ankara, 1992.
- Yerasimos, S., *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I* (Çev: Babür Kuzucu), İstanbul, 1986.
- Yinanç, M.H., "Erzurum", *İ.A.*, C. IV, İstanbul, 1993, s. 340-357.
- Yinanç, M.H., *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.

Yuvalı, A., "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990.

Yücel, Y., *Çobanoğulları Beyliği, Candaroğulları Beyliği*, Ankara, 1988.

Zeyinoğlu, E., *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1971.

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında Elazığ'da doğdum. İlk ve Orta öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. 1990 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldum. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans'a başladım ve 1993 yılında Yüksek Lisans'ımı tamamladıktan sonra aynı Enstitü'de Doktora programına kaydoldum.

Halen Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapmaktayım.

Sezgin GÜÇLÜAY

251

EKLER

